

РОЗДІЛ II

**АРХІТЕКТУРНА, МІСТОБУДІВНА,
АРХЕОЛОГІЧНА, ІСТОРИЧНА,
ЛАНДШАФТНА СПАДЩИНА**

Чернівецький період творчого життя віденського архітектора Губерта Гесснера

*ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ 140-РІЧЧЮ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
архітектора Губерта Гесснера*



Губерт Гесснер

Постать віденського архітектора Губерта Гесснера — Hubert Gessner (1871–1943) — цікава в Україні не тільки за авторством споруди колишньої Ощадної каси у Чернівцях (1900–1901 рр.). Без перебільшення, він — видатний універсальний архітектор, який пройшов складний шлях творчої досконалості від талановитого учня відомої архітектурної школи Отто Вагнера — Otto Wagner (1841–1918) [14] до видатного архітектора-новатора, що працював не тільки у сфері формування містобудівного середовища Відня [23], а й був одним із засновників авторських революційних течій в історії європейської архітектури 1920-х — 1940-х років [24].

Його творчий доробок надзвичайно різноплановий. Він представлений розмаїттям концепцій і стилістичних прийомів: від новаторських архітектурних проектів у Відні — вілли для родин «Gessner» (1907 р.), «Slupetzky» (1930 р.) та «Haus Gessner-Slupetzky» (1934 р.); соціального житла та житлових мікрорайонів-«суперблоків» (1924–1946 рр.) [24, с. 54 – 58]; Робітничого дому «Фаворітен» (1902 р.) [23, с. 80]; громадських купалень; готелів (1905–1906 рр.); промислових об'єктів (шоколадної фабрики (1942–1943 рр.) до втілення різнохарактерних архітектурних задумів в інших містах Західної та Східної Європи, зокрема у Чернівцях [15, с. 46–50]. Всі ці будівлі відображають ті новаторські тенденції і пошуки в європейській архітектурі, які починав у свій час геніальний архітектор Отто Вагнер.

Сучасниками і творчими колегами Гесснера були архітектори Адольф Лоос — Adolf Loos (1870–1933) [19]; Йозеф Гоффман — Josef Hoffmann (1870–1956) [20]; Йозеф Плечнік — Josef Plechnik (1872–1957) [21]; скульптор Отмар Шимкович — Otmar Schymkovych (1864–1947) [14, с. 46–50; 84–93] і чернівчанин О. Ласке — Oskar Laske (1874–1951) [11, с. 144–151].

Чернівецький період діяльності Губерта Гесснера особливо цікавий для нас і вимагає всебічної уваги. Споруда колишньої Центральної ощадної каси у Чернівцях (нині Художній музей) стала знаковою не тільки в його творчості [17, с. 73–75], а й вплинула на розвиток архітектурної майстерності наступних поколінь.

Незважаючи на дослідження і публікації, здійснені останніми роками зарубіжними та вітчизняними вченими Ф. Бюв'є [2], С. Біленковою [1, 12, 13], В. Вечерським, О. Сердюк та Т. Скібіцькою [5], М. Віорал-Чапкою [3], Т. Дугаєвою [[4], І. Коротун [6], Б. Ларссоном [16], А. Мораванскі [18], М. Никирсою [7], С. Осачуком [8, 9], А. Пуніним [10] та ін. про історію забудови міста Чернівців, постать віденського архітектора Губерта Гесснера як архітектора-новатора і талановитого послідовника «Віденського Сецесіону» залишається в Україні досі загадковою.

Нинішні геополітичні процеси відкрили вітчизняним дослідникам доступ до не відомих в Україні матеріалів, що зберігаються у різних архівних фондах державних та приватних установ зарубіжних країн, зокрема Віденського державного архіву; приватного архіву відомого австрійського дослідника з історії архітектури доктора Ф. Ахляйтнера; наукової бібліотеки Архітектурного центру та музейних фондів «Альбер-

тїни» у Відні, Австрійської національної бібліотеки. Цікавим матеріалом з дослідницької точки зору є нещодавно захищена наукова дисертація австрійського дослідника Маркуса Крістіана (M. Kristian), присвячена творчості Губерта Гесснера, та видана ним на базі цих матеріалів монографія «Hubert Gessner Architekt zwischen Keiserisch und Sozialdemokratie 1871 — 1943» [15]. У науковому доробку автора цієї книги виважено і ґрунтовно проаналізовано методи професійної діяльності архітектора Гесснера, розглянуто матеріали нереалізованих проєктів та відзначено особистий вклад архітектора у загальний розвиток тогочасної європейської архітектури.

«Народився Губерт Йоган Карл Гесснер 20 жовтня 1871 року третім сином у родині майстра-фарбника Карла Гесснера та його дружини Амалії у містечку Валах-Клобук у Чехії. На другий день після народження немовляти мати Губерта важко захворіла і згодом померла. Тому сімейним вихованням синів опікувався батько Карл» — зазначається у монографії [15, с. 363].

Незважаючи на такі важкі життєві випробування сім'я Гесснерів була дуже дружною. І батько зумів дати своїм чотирьом синам хороше виховання і належну освіту (наймолодший син Франц народився пізніше — 1879 року, був відданим послідовником і помічником свого брата Губерта, талановитим архітектором — учнем Отто Вагнера.). Спочатку Гесснер навчався у ремісничій школі міста Бруно (Чехія). І напевне, саме тут ще з дитячих років у нього закладався фундамент творчої майстерності майбутнього архітектора. Його шкільними товаришами були Адольф Лоос, Леопольд Бауер та Йозеф Гоффман, дружба яких привела до учнівства в архітектурній школі Отто Вагнера. Навчаючись у Віденській Академії мистецтв, Гесснер знайомиться з багатьма талановитими колегами, і згодом його творчий шлях як архітектора-практика починається на Буковині — у Чернівцях. Але найбільше своїх творчих задумів він втілює у Відні, місті, яке стало для нього назавжди рідним. Помер архітектор Гесснер 29 січня 1943 року у своїй віденській квартирі на вул. Herzversagen. Похований на одному з кладовищ 15-го мікрорайону Відня [15, с. 363–367].

На жаль, найбільш яскравий період творчих пошуків архітектора Гесснера представлений досить коротко: публікацією у віденському журналі «Архітектор» за 1903 рік [17, с. 71–75], однією сторінкою в науковій монографії угорського дослідника А. Мораванскі (A. Moravansky)

[18, с. 94] та невеликим розділом з раннього періоду творчості 1899–1905 рр. у монографії М. Крістіана (Markus Kristian) [15, с. 363–367].

Разом з тим, в Україні ця тема вперше була піднята у доповіді астрійської дослідниці архітектури Маргарет—Віорал—Чапки на I Міжнародній науково–практичній конференції, присвяченій архітектурній спадщині Чернівців Австрійської доби, що проводилася при Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича восени 2001 року. Вона авторитетно заявила, що особливе місце у творчості Г. Гесснера посідає саме «чернівецький період», коли «молодий 30–літній архітектор реалізовує перше велике державне замовлення конкурсного проекту («I премія») — Центральну ощадну касу (нині — Художній музей) у Чернівцях (1901–1902 р.р.) [17, с.71]. Виконання цієї роботи відразу ж зробило його знаменитим разом з трохи пізніше збудованим Робітничим домом «Фаворітен» (1902 р.) у Відні» [3, с. 99; 23, с. 80].

У віденському журналі «Der Architekt» у 1903 році була опублікована стаття Йозефа Лукса про споруду Ощадної каси у Чернівцях «Das Spar-kassengebäude in Czernowitz», яка супроводжувалася малюнком головного фасаду та фотофіксацією інтер'єрів будівлі. У текстовій частині автором статті було вказано, що «Гесснер об'єднав у споруді чотири функції: заставне бюро у партері; зал ощадної каси; зал засідань на другому поверсі та архів на третьому (...). Головний зал передбачався для обслуговування клієнтів з окремим входом і розташованим довкола нього бюро для співробітників» [17, с. 71–75].

Цим незвичайним новаторським проектом автор переконливо продемонстрував абсолютно інші можливості громадської споруди, яка не тільки гармонійно вписалася в оточуюче середовище центральної частини міста, а й відобразила нові функціональні можливості споруди і творчі прагнення архітектора.

Таким чином, перша громадська споруди Гесснера у Чернівцях продемонструвала ті творчі прагнення архітектора у досягненні завершеності «функціональної краси», які репрезентовано у цікавому синтезі естетичного оздоблення «зручності» та «грунтовності», втіленої у внутрішніх інтер'єрах «банкового палацу». Це й відображало ті новаторські тенденції Гесснера, які починав у свій час його геніальний вчитель — архітектор О. Вагнер. Архітектор Гесснер на ранній стадії своєї творчості тяжів до різнохарактерних видів пластичного «флорального» декору, що відобразився у настінному живописі вздовж фасаду Робіт-



*Загальний вигляд споруди колишньої Ощадної каси у Чернівцях.
Художній музей (1900–1901 рр.)*



Фрагмент фасаду. Майолікове панно на фасаді колишньої Ощадниці



Елементи декору бокового фасаду



Елементи декору бокового фасаду



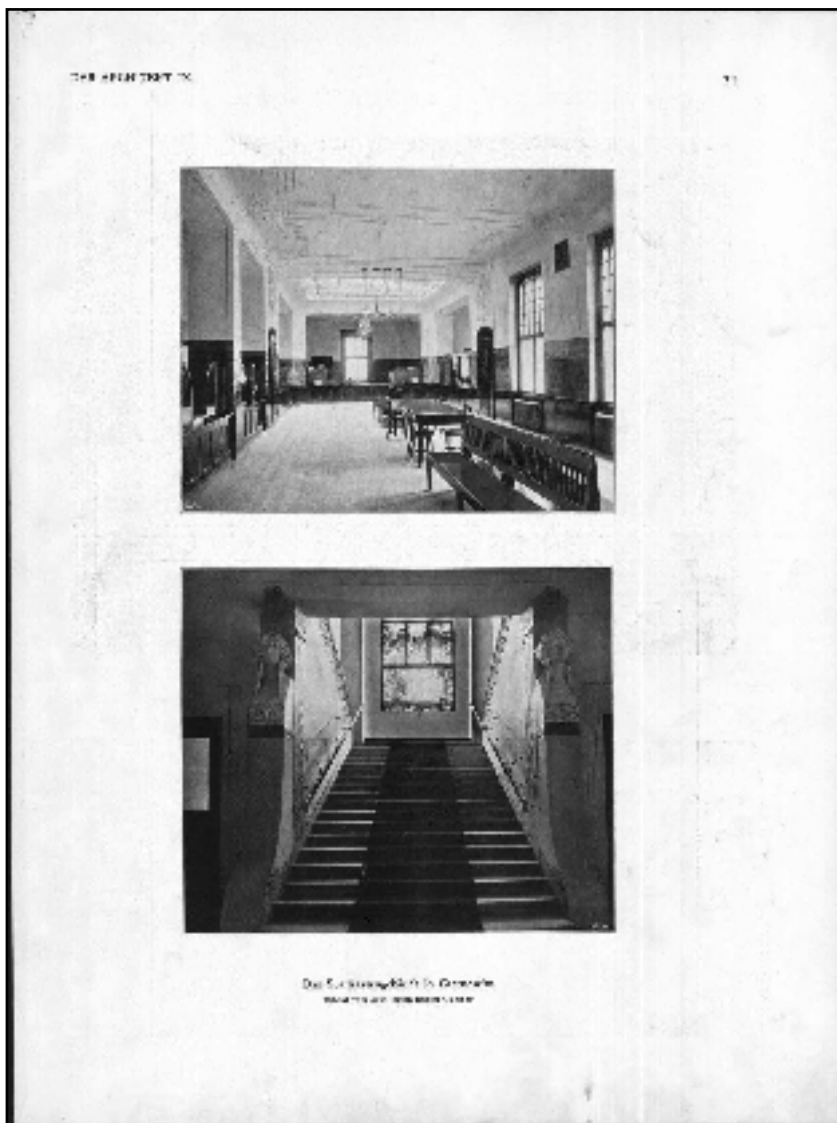
Інтер'єр парадних сходів Ощадниці



Декор сходових перил



Вітраж на сходовій клітині



*Історична фотофіксація інтер'єрів Ощадної каси
з віденського журналу «Архітектор» за 1903 р.*

ничого дому «Фаворітен» на Laxenburgerstrasse у Відні та у дивовижній комбінації архітектурного декору (поліхромне майолікове панно, позолота, скульптура, вітраж, рельєфна ліпнина з вишуканими елементами металодекору) Ощадної каси у Чернівцях. Площинна «інтерпретація стіни» як живописного і декоративного полотна, закорінена творчим задумом Гесснера на тлі центрального фасаду колишньої Ощадниці тинькуванням під стилізований «білий карарський мармур» та оздоблена елегантним кованим і ліпним декором із застосуванням позолоти вносить у містобудівний ансамбль центральної площі Чернівців (Ringplatz) неперевершений акцент архітектурної домінанти, яка на початку ХХ ст. цілком справедливо стала символом «візитної картки» ділового і толерантного способу життя мешканців Буковинської столиці.

Як стверджує у своїй науковій монографії автор цього доробку «Архітектура Чернівців ХІХ — першої половини ХХ століть», архітектор-проектант «інтуїтивно відчував приховані практичні та виражальні можливості матеріалу, чудово розумівся на його властивостях і володів невичерпною творчою фантазією. Він був не лише митцем-архітектором, а й талановитим інженером (...).

Багатоманітність прийомів, творчих манер і художніх відтінків — це одна з визначальних особливостей модернового мистецтва. Стимули розвитку нового стилю належали до різних сфер архітектурної діяльності. Вони складно і різноманітно пов'язувалися з окремими аспектами архітектури — функціональними (користь), інженерно-технічними (міцність) та ідейно-естетичними (краса). Звідси і незвичайна багатоманітність та багатоманерність новацій модерну, неоднозначність, а інколи й очевидна суперечливість результатів модерністських творчих пошуків віденського архітектора Губерта Гесснера» [1, с. 48–51].

Професор М. Віорал-Чапка вперше на початку ХХІ ст. звертає увагу на те, що «Г. Гесснер як починаючий архітектор знайомиться у Відні з учнем Отто Вагнера, чернівчанином Оскаром Ласке, і між ними закладаються гарна дружба і ділові професійні стосунки, недивлячись на те, що Ласке, змагаючись за право на проектування Центральної Ощадної каси у Чернівцях, отримав тільки третю премію» [3, с. 99 – 112].

Як відомо, він згодом багато проектував у Відні. Виконані за його проектами богині «Флори» (1901–1902 рр.) у незвичному декорі на центральному фасаді аптеки «Білий янгол» («Zum weißen Engel») у Відні по

вулиці Vognergasse досі вражають неповторною образністю декоративних фігур [23, с. 102–103].

Цілком зрозумілим стає те, що особливе місце у цьому багатоманітному калейдоскопі творчих манер займає професійна діяльність архітектора Губерта Гесснера, де знаковим символом приходу нової епохи в європейську архітектуру ХХ ст. стає будівля колишньої Центральної ощадної каси у Чернівцях.

Тому зовсім не дивно, що у травні 2003 року саме у Чернівцях відбувся I Міжнародний науково-практичний австрійсько-український семінар з питань реставрації пам'яток архітектури Чернівців під девізом «Пізнавай, аналізуй, реставруй». Організаторами цього семінару були Чернівецька міська рада, відповідні місцеві комунальні служби; науково-дослідний Центр буковинознавства у Чернівцях та Центр австрійсько-української співпраці з науки, освіти та культури (м. Львів). У роботі практичного семінару взяли участь відомі австрійські фахівці Ф. Бувье (керівник групи), М. Піфль, Й. Пьотценбергер, Й. Вайсенбах та Е. Ретенбахер з реставрації дерева, металодекору, ліпнини та позолоти, а також група чернівецьких і львівських реставраторів.

У процесі роботи семінару була проведена показова реставрація ряду фрагментів видатної пам'ятки архітектури епохи модерну — споруди колишньої Центральної ощадної каси у Чернівцях. У проведенні реставраційних робіт брали також участь студенти Чернівецького фінансово-юридичного інституту — члени молодіжної організації «Клуб «Ренесанс», студенти архітектурного відділення Чернівецького політехнічного технікуму та учні (майбутні реставратори) Чернівецького вищого художнього професійно-технічного училища № 6 [1, с. 105]. Семінар перетворився у справжнє творче свято для юних мешканців міста. Календар подій тижневого семінару активно висвітлювався у центральних вітчизняних та місцевих засобах масової інформації.

Цей міжнародний захід відкрив абсолютно нові шляхи до дослідження так званих «білих плям» в історії архітектури міста Чернівців як столиці Буковинського краю. На підставі наукових обґрунтувань за сприяння Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень та Державної служби з питань охорони культурної спадщини Міністерства культури і туризму України був розроблений паспорт по відновленню традиційного вигляду декоративно-художнього оздоблення фасадів колишньої центральної Ощадниці у Чернівцях.

У вересні 2003 року за ілюстрацією з наукової монографії Акоша Мораванські «Die Architektur der Donaumonarchi» [18, с. 89] майстрами з реставраційної справи Чернівецьких реставраційних майстерень «Грац» під керівництвом місцевого консерватора В. Кравчука на центральний портал нинішнього Художнього музею були повернуті втрачені скульптури орлів–беркутів (виконавець — скульптор В. Лисаківський). Активну участь у прийнятті такого важливого кроку у справі відтворення традиційного характеру цієї унікальної пам'ятки архітектури відіграла громадська консультативна рада з питань охорони культурної спадщини, яка була створена вперше за рішенням Чернівецької міської ради взимку 2003 року [1, с. 82–83]. Цікаво відзначити, що мешканці міста та туристи сьогодні навіть не здогадуються, що повернуті скульптурні птахи були відсутніми на центральному порталі музею декілька десятиліть, а історичний вигляд його фасадів повернуто у наближеному вигляді до авторського задуму майже через сто років з моменту будівництва пам'ятки.

Восени 2005 року делегація чернівецьких реставраторів побувала на стажуванні в Австрії, працюючи на пам'ятці архітектури національного значення у містечку Адмонт (земля Штаєрмарк) [1, с.105]. Це стало поштовхом до підняття питання щодо становлення реставраційної справи у Чернівцях.

Підсумком завершення цього тривалого проекту став Міжнародний науково–реставраційний семінар, який відбувся у м. Грац (Австрія) у березні 2007 року. Такі заходи надали можливість налагодити міжнародну науково–дослідницьку та практичну роботу з вивчення не тільки творчості видатного архітектора Губерта Гесснера, а й архітектурної спадщини Буковинської столиці та підготовки пакету досьє щодо номінації Резиденції митрополитів Буковини та Далмації у Чернівцях до Списку об'єктів всесвітньої спадщини UNESCO (2004–2011 рр.).

Нині в інтер'єрах центрального фойє за наглядом працівників Художнього музею проведені роботи з відтворення первинного вигляду унікальних вітражів та продовжуються роботи з подальшого відтворення первинної позолоти центральної брами пам'ятки та інших декоративних елементів. Звичайно, це процес довготривалий і вимагає залучення не тільки великих коштів, але й відповідних заходів щодо здійснення досліджень з діяльності видатного архітектора Губерта Гесснера та збереження створеної ним споруди в Україні. Таких, до речі, об'єктів

за культурно–мистецькою цінністю в Європі тільки три. Одна з них знаходиться у Чернівцях.

Література:

1. *Біленкова С.* Архітектура Чернівців XIX — першої половини XX століття. — Чернівці: видавничий Дім «Букрек», 2009.
2. *Бюв'є Ф.* Від поштамту до театру: порівняння між Грацом і Чернівцями // Чернівці в контексті урбаністичних процесів Центральної та Східної Європи XVIII — XX ст.: Матер. Міжнар. наук. конф. з нагоди 600–літнього ювілею першої писемної згадки Чернівців (6–7 травня 2008). — Чернівці: Зелена Буковина, 2008. — С.111–117.
3. *Віорал–Чапка М.* Вплив школи Отто Вагнера на архітектуру Чернівців початку 20–х років XX ст. // Архітектурна спадщина Чернівців Австрійської доби: Мат–ли Міжнар. наук. конф. (Чернівці, 1 — 4 жовтня 2011 р.). — Упор. П. Рихло. — Чернівці: Золоті литаври, 2003. — С. 99–112.
4. *Дугаєва Т.* Скульптурно–архітектурні композиції Руського кладовища у Чернівцях середини XIX — поч. XX ст. та їх стилеві форми // Архітектурна спадщина Чернівців Австрійської доби: Матер. Міжнар. наук. конф. (Чернівці, 1 — 4 жовтня 2011 р.). — Упор. П. Рихло. — Чернівці: Золоті литаври, 2003. — С.120–128.
5. *Історико–містобудівні дослідження Чернівців / Вечерський В.В., Скібіцька Т.В., Сердюк О. М.: за ред. Вечерського В.В.: відпов. за вип. Сердюк О.М.* — К.: Фенікс, 2008.
6. *Коротун І.* Етапи розвитку та забудови міста Чернівці. Формування історико–культурної заповідної території // Архітектурна спадщина Чернівців Австрійської доби: Матер. Міжнар. наук. конф. (Чернівці, 1 — 4 жовтня 2011 р.). — Упор. П. Рихло. — Чернівці: Золоті литаври, 2003. — С.9–17.
7. *Никирса М.* Чернівці. Документальні нариси з історії вулиць і площ. — Чернівці: Золоті литаври, 2008.
8. *Осачук С.* Німці Буковини. Історія товариського руху (друга половина XIX — початок XX ст.). — Чернівці: Золоті литаври, 2002.
9. *Осачук С., Заполовський В., Шевченко Н.* Пам'ятники Чернівців. — Чернівці: Зелена Буковина, 2009.

10. Пунін А. Інтернаціональне та регіональне в архітектурі «нового стилю» — модерну// Архітектурна спадщина Чернівців Австрійської доби: Мат-ли Міжнар. наук. конф. (Чернівці, 1–4 жовтня 2011 р.). — Упор. П.Рихло. — Чернівці: Золоті литаври, 2003. — С.71–80.
11. *Achtleitner F.* Die Wiener Architektur um 1900. — Wien, 1964.
12. *Bilenkova S.* Jugendstil in Czernowitz. Eine Topographi der Schönheit. Czernowitzer kleine Schriften. Schriftenreihe des Traditionsverbandes „Katholische Czernowitzer Pennäler“ — Heft 12 (aus dem Ukrainaschen von Juri Kyjko). — Wien: Redaktion Raimund Lang, 2002.
13. *Bilenkova S.* Die Moderne in Czernowitz // Städtische Kultur- und Architekturerbe in einem ethnischen Kreuzweg Europas West — Ukraine und Moldawien. Rapport von einen internazionalen Seminar in Lund. Schweden 2004. — Lund, 2005. — S. 85–91.
14. *Kalmar J., Kassal-Mikula R.* Otto Wagner. — Wien, 2001.
15. *Kristian M.* Hubert Gessner: Architekt zwischen Keiserreich und Sozialdemokratie: 1871–1943. — Wien, 2011.
16. *Larsson B., Göran S.* Multi-ethnic Built Heritage in West Ukraine and Moldova — a Challenge for Urban Planning and Development. — Volume V. — Lund: University — Sweden, 2009.
17. *Lux J.* Gessner Hubert. Das Sparkasse in Czernowitz // Der Architekt. IX Jahrgang. — Wien, 1903. — S. 71–75.
18. *Moravansky A.* Die Architektur der Donaumonarchi. — Budapest — Berlin, 1989.
19. *Sarnitz A.* Adolf Loos. Architekt, Kulturkritiker, Dandy. — Wien: Taschen, 2003.
20. *Sarnitz A.* Josef Hoffmann. Im Universum der Schönheit. — Wien: Taschen, 2007.
21. *Stiller A.* Josef Plecnik. Architekt in Wien, Prag, Laibach. — Wien, 2008. **22.** Städtebau das 20.Jahrhundert / Art.Direktor&Hendrik Neubauer. — Potsdam, 2010. **23.** Zednicek Walter. Wiener Architektur um 1900. — Wien, 2001.

Фигура венского архитектора Губерта Гесснера — Hubert Gessner (1871–1943) — интересна на Украине не только как автора проекта сооружения бывшей Центральной сберегательной кассы в Черновцах (1900–1901 гг.). Без преувеличения, он — универсальный архитек-

тор. Автор первых проектов по строительству частных вилл (1896 г.); конкурсных не реализованных проектов сберегательных касс (1897–1898 г.г.) для городов Подебрат и Троппау и первого реализованного проекта Центральной сберегательной кассы в Черновцах (1900–1901 г.г.); разработок многоквартирного социального жилья и первых жилых микрорайонов («суперблоков»); рабочих Домов; общественных зданий, гостиниц и пр. Все эти сооружения отображают те новаторские поиски и тенденции, которые начинал в своё время гениальный архитектор Отто Вагнер — Otto Wagner (1841–1918).

Современниками и творческими коллегами архитектора Гесснера были такие известные зодчие, дизайнеры и скульпторы, как А. Лоос — Adolf Loos (1870–1933), Й. Гофман — Josef Hoffmann (1870–1956), Й. Плечник — Josef Plechnik (1872–1957), О. Шимкович — Otmar Schymkovych (1864–1947), О. Ласке — Oskar Laske (1874–1951) и др.

Поэтому черновицкий период творчества Губерта Гесснера — особенно важный и требует всестороннего внимания. Сооружение бывшей Центральной сберегательной кассы в Черновцах стало знаковым не только в его творчестве, но и повлияло на развитие архитектурного мастерства следующих поколений.

The figure of the Viennese architect Hubert Hessner (1871–1943) is interesting not only for the authorship of the former Savings Bank building in Chernivtsi (1900–1901). No exaggeration he is the universal architect. His is the author of the first construction projects of the private villas, savings banks, public housing developments and housing estates («superblocks»); workers' Houses, hotels, etc. They reflect those innovative trends that Hessner's genius teacher the architect Otto Wagner (1841–1918) began in his time

The contemporaries and creative colleagues of Hubert Hessner were A.Loose (1870 — 1833), J. Hoffman (1870 — 1956), J.Plechnik (1872–1957), O.Shymkovych (1864 — 1947), O.Laske (1874–1951) — the architect from Chernivtsi, etc.

Therefore, the period of Hessner's oeuvre in Chernivtsi is especially important. It is this building has become a landmark not only in his work, but has also influenced the development of the architectural skill of the future generations. Therefore, the research of Hussner's creativity requires comprehensive attention, particularly for the preservation and restoration of his first famous project. This is the present building of the Art Museum at the Central Square of Chernivtsi.

Спелео–археологія як галузь археологічної науки*

Ця стаття є першою частиною узагальнюючої праці з історії та методики спелео–археологічних досліджень в Україні. У ній розглядаються питання предмету спелео–археологічних досліджень, сучасного термінологічного апарату, що застосовується в археологічній науці по відношенню до підземних споруд, а також сучасних принципів їх класифікації як об'єктів археологічної спадщини.

Спелео–археологія (з грецьк. «*speleion*» — печера) — відносно новий напрям в археологічній науці, спрямований на вивчення антропогенних (штучних) печер, а також слідів життєдіяльності людини в природних печерах.

Термін «спелео–археологія» був запропонований наприкінці 70–х років ХХ ст. київським дослідником Олександром Авагяном, втім і досі він не є загальноживаним; не розроблені також термінологічний апарат та методика печерних досліджень.

Водночас необхідність виокремлення спелео–археології в спеціальну археологічну дисципліну зумовлюється специфікою розташування та морфології самих печер як об'єктів дослідження. Ця специфіка інколи сприймається як ознака джерелознавчої самодостатності печер, що приводить до визначення печерних досліджень як окремої науки — «спелеїстики» або «спелестології»[7; 8].

На нашу думку, цей шлях є хибним, оскільки печерні пам'ятки є, передусім, об'єктами археологічними, предмет вивчення яких визначається науковою інформацією, що зберігається в комплексі елементів цих об'єктів та за умов відповідного дослідження дозволяє пізнавати історичні процеси розвитку цивілізації, матеріальну та духовну культуру стародавнього населення.

Інша справа — методика вивчення печерних об'єктів. Її загальні принципи не відрізняються від загальноживаних археологічних методів, натомість згадана вже специфіка печер потребує застосування

* Стаття є першою частиною авторської праці "Спелео–археологія в Україні (нарис з методики досліджень підземних споруд)", виконаною у 2009 р. для посібника з методики археологічних досліджень для вищих навчальних закладів, який був задуманий В.П. Дудкіним, але залишився невиданим. У наступних випусках «Праць НДІ» автор планує опублікувати й інші розділи цієї розробки.

особливих методів, універсальних саме для підземних пам'яток. За подібним принципом визначаються окремі галузі археології стосовно вивчення підводних об'єктів (за специфікою їх розташування та оточуючого середовища) або архітектурно-археологічних пам'яток (за особливостями їх морфологічного характеру).

Слід зазначити, що термін «спелео-археологічні об'єкти» охоплює принаймні дві групи різнохарактерних за своїм походженням пам'яток. Одну з цих груп складають сліди життєдіяльності людини, що містяться в природних печерах, другу — антропогенні (тобто штучні) печери, які самі є творінням людських рук.

В першому випадку спелео-археологія вивчає виключно історико-культурні складові вмісту порожнини, створеної силами природи без будь-якого помітного втручання людини. В природних печерах археологічно досліджуються переважно культурні нашарування, залишки споруд, вбудованих у підземний простір, а також пам'ятки монументального мистецтва (петрогліфи, живопис тощо) на печерних стінах або склепіннях.

Програма археологічних досліджень штучних (антропогенних) печер значно складніша. В цьому випадку вивчається не лише заповнення печер, але й самі печери, їх інтер'єр, конструкції підземних споруд, організація їх внутрішнього простору та планувальних стосунків із зовнішнім оточенням тощо. На відміну від природних печер інтер'єри підземних споруд є основними, найважливішими об'єктами наукової фіксації, своєрідним каркасом, на якому зав'язані усі інші елементи пам'ятки [4; 9].

Певна різниця в підходах до головного та другорядного стосовно печерних пам'яток обох зазначених груп змушує розглядати їх як дві різні категорії підземних старожитностей, що зумовлюють зрештою існування двох напрямів в спелео-археології — археології природних печер та археології підземних споруд. У цьому нарисі ми обмежимося викладенням загальних принципів організації досліджень лише антропогенних печер, тобто того напрямку в спелео-археології, який є фаховим для автора [1;2;3;4].*

* Автор цієї публікації був організатором низки спелео-археологічних експедицій: 1990–1991 рр. — розвідка підземних споруд м. Києва та Київської області; 1991–1997 рр. — розкопки Звіринецького, Китаївського та Гнілецького печерних монастирів у м. Києві; 1996–1997 рр. — розвідки підземних споруд м. Очакова; 1997–1999 рр. — розвідки та розкопки підземних споруд Нової Печерської фортеці в м. Києві; 1999–2002 рр. — дослідження печерних комплексів в каньйоні р. Реут (Республіка Молдова); 2002 р. — розвідки підземних споруд у Східних Родобах (Болгарія); 1999–2001 рр. — розвідки Смородинських печер у м. Києві; 2001–2007 рр. — розвідки підземних споруд на території Севастопольської міськради та розкопки печерного монастиря на Загайтанській скелі

Зрештою, ця публікація є першою спробою систематизувати та викласти основні засади спелео–археологічних досліджень підземних споруд, спираючись на власний досвід та напрацювання колег–археологів, які причетні до вивчення печерних пам'яток як в Україні, так і поза її межами.

Натомість надзвичайно важливими, з огляду на сучасний стан розвитку печерних досліджень, є питання щодо спелео–археологічної термінології та принципів класифікації підземних споруд.

Як вже зазначалося, предметом вивчення спелео–археології є наукова інформація про побут, матеріальну та духовну культуру стародавнього населення, що збереглася в природних печерах та підземних спорудах і може бути отримана лише в результаті їх археологічного дослідження.

Отже, об'єктами вивчення спелео–археології є природні печери або підземні споруди з усіма їх компонентами, продукованими життєдіяльністю людини. Обмежуючись у цьому нарисі самими підземними спорудами спробуємо детальніше розібратися зі змістом цього поняття.

Нині існує декілька синонімічних назв, якими фахівці намагаються визначити такі об'єкти: «штучні печери», «антропогенні печери», «печерні споруди», «підземелля», «підземні архітектурно–історичні споруди» тощо [6, 7, 8, 9]. В усіх випадках мова йде про певну порожнину, штучно виконану людиною у суцільних геологічних (іноді антропогенних) відкладеннях. Така порожнина більшою своєю частиною ізольована від сучасної їй денної поверхні, з якою вона сполучається незначним (пропорційно до власних розмірів) одним або кількома вхідними отворами.

Слід зауважити, що загальною особливістю археологічних об'єктів в цілому є сучасне розташування більшості з них нижче рівня земної поверхні. Отже, усі вони є **умовно підземними**. Різниця між спелео–археологічними та звичайними археологічними об'єктами полягає у тому, що одні первинно зводились цілком в підземному просторі, а інші — були наземними (або заглибленими в ґрунт) спорудами і опинилися під землею внаслідок їх поступової (тривалої) або термінової археологізації.*

в м. Інкерман; 2004, 2007 рр. — розкопки печерного монастиря поблизу смт Диканька Полтавської області; 2007–2008 рр. — розвідки підземних споруд Києво–Печерської лаври та ін. Основні результати цих досліджень викладені у відповідних публікаціях.

* Археологізація — процес, який відбувається впродовж певного часу після припинення функціонування стародавньої споруди або її руйнації і пов'язаний з формуванням характерного заповнення та утворенням перекриваючого їх пізнішого культурного шару. Під терміновою археологізацією розуміється навмисне, здебільшого в культових цілях, засипання ґрунтом наземних або заглиблених споруд, виконане самими творцями цих об'єктів (заповнення могильних ям, насипи курганів над похованнями тощо).

Вражаючим прикладом утворення умовно підземних об'єктів внаслідок їх археологізації можна вважати залишки давньоримського міста Помпеї, де збереглися цілісні наземні будівлі, засипані потужним шаром вулканічного попелу.

З іншого боку, до безумовно підземних споруд ми відносимо окремі об'єкти, що зазнали термінової археологізації, зокрема катакомбні приміщення, вхідні проходи (дромоси) яких були засипані після поховання померлих, а також різноманітні будівлі, які початково проектувались як підземні, але зводились на поверхні, після чого перекривались насипами (наприклад, антична гробниця керченського Царського кургану та пізньосередньовічна підземна галерея порохового льоху у наслідку Андріївського люнету Києво–Печерської фортеці).

Важливою ознакою підземних споруд є **наявність у них штучно сформованого перекриття** (стелі або склепіння), виконаного нижче сучасної цим спорудам денної поверхні. За даним критерієм споруди стародавніх колодязів, господарських ям та усіляких цистерн слід вважати лише умовно підземними, хоча це питання є дискусійним з огляду на складність будови окремих об'єктів цього різновиду, зокрема, колодязя Тік–Кую, який розташовується у підніжжі городища Чуфут–Кале в Південно–Західному Криму.

Водночас, на нашу думку, не можна вважати безумовно підземними такі заглиблені в ґрунт споруди, що виникли як невід'ємна частина наземної пам'ятки архітектури, зокрема підвали наземних будівель. Отже, ще одним критерієм визначення підземних споруд слід вважати їх певну відокремленість від наземної забудови. Звичайно, така уособленість не може бути абсолютною: як свідчать матеріали спелео–археологічних досліджень, значна частина стародавніх підземних споруд так чи інакше існувала в контексті наземної забудови, але зв'язок цей здійснювався лише через отвори (вхідні, віконні, вентиляційні), а не будь–які інші конструктивні елементи підземелля.

Як спелео–археологічні об'єкти, підземні споруди на території України є численними та різнохарактерними за цілою низкою показників, втім і досі не існує загальноприйнятої класифікації цих пам'яток [7; 8; 9]. Не ставлячи за мету створення вичерпної класифікаційної схеми, пропонуємо розглянути основні характерні особливості підземних споруд, виходячи з їх морфологічної та функціональної різноманітності.

Перш за все, слід зазначити, що морфологічні відмінності підземних споруд значною мірою залежать від щільності геологічних порід, в яких ці об'єкти виконано. Тут ми маємо виділити дві загальні групи підземель, які зрештою визначають окремі регіональні утворення.

Значна частина підземних споруд виконана у твердих скельних породах (туф, пісковик, вапняк, гіпс, крейда) з відповідною локалізацією в місцях розкриття цих геологічних утворень: в Гірському Криму, Прикарпатті, басейнах річок Дністра, Сіверського Дінця тощо (далі — **скельні підземні споруди**). При цьому найбільша концентрація скельних споруд спостерігається в межах Південно–Західного Криму та Наддністрянського Поділля.

Не менш численною є й група підземних споруд, виконаних у відносно м'яких прошарках лесів, суглинків та метаморфованих полтавських пісковиках в басейнах Дніпра, Десни, Південного Бугу, Тясмина та Ворскли (далі — **прискельні підземні споруди**). Найбільша концентрація підземних споруд останнього різновиду спостерігається в межах великих лесових плато Центральної, Північної та Східної України.

Ступінь міцності геологічних порід значною мірою впливає на морфологічні ознаки виконаних у них підземних споруд. Зокрема, відносна м'якість лесів зумовила виникнення в них великих, розгалужених або навіть лабіринтових підземель, які поширюються вглиб материкових порід на значну відстань. І навпаки, твердість скель призвела до появи в них відносно невеличких споруд, які не мають істотного розвитку вглиб геологічних шарів.

З іншого боку, геологічні умови зумовили й таку відмінність між спелео–археологічними об'єктами, як характер комплексів підземних споруд: угруповання підземних споруд у скельних породах характеризуються більш вираженим поширенням об'єктів вздовж фасадів гірських схилів або урвищ, їх відповідною багатопверховістю тощо [5].

Певний вплив на морфологічні відмінності підземних споруд справляє також спосіб, яким об'єкти були виконані. Власне, за цією ознакою підземні споруди поділяються на **печерні** та **напівпечерні**.

До перших маємо віднести споруди, які були виконані у суцільному геологічному шарі (або кількох шарах) способом гірницької проходки. Як правило, ці об'єкти первинно не оздоблювались додатковими укріпленнями материкових стін та стелі (у більшості випадків, коли їхні

інтер'єри зберігають залишки зміцнення деревиною, цеглою або іншими матеріалами, останні є наслідками пізніших реконструкцій).

Натомість напівпечерними підземними спорудами ми вважаємо об'єкти, що були виконані (збудовані з деревини, цегли або інших матеріалів) у спеціально виритих котлованах з наступним перекриттям створених конструкцій ґрунтовою засипкою. Також до напівпечерних відносяться споруди, початково зведені на земній поверхні, після чого перекриті ґрунтовим насипом (на зразок насипу кургану або валу).

Відповідно до вищезазначеного, підземні споруди поділяються: на такі, що позбавлені додаткового укріплення стін та стелі; об'єкти, що мають додаткові укріплення (деревиною, цеглою, камінням тощо); об'єкти, укріплення стін яких є основою їх несучих конструкцій.

Узагальнюючи наявні дані з морфології підземних споруд, можна визначити, що окремі об'єкти (за відповідними пропорціями параметрів) розрізняються за **планувальною структурою**, яка може бути або камерною (довжина, ширина та висота до певної міри врівноважені) та галерейною (довжина суттєво перевищує інші параметри). Планіметрична морфологія комплексів підземних споруд фіксує окремі камерні або галерейні споруди, скупчення окремих різнохарактерних споруд, не пов'язаних між собою та скупчення окремих споруд, поєднаних додатковими комунікативними підземеллями в цілісні системи (розгалужені або лабіринтові).

Просторова організація комплексів підземних споруд до того ж іноді зумовлює різнорівневу структуру розташування об'єктів у декілька ярусів (або поверхів).

Зрештою, найрізноманітнішою градацією підземних споруд є їх відмінність **за функціональним призначенням**. Нині на території України розрізняють такі підземні споруди:

- **житлові** — землянки, тимчасові житла жебраків, чернецькі келії;
- **господарські** — льохи та складські приміщення;
- **культурні** — поховальні та храмові приміщення;
- **фортифікаційні** — потерни, каземати, слухові галереї, сховища;
- **інженерні** — дренажні, вентиляційні та каналізаційні споруди, водоводи;
- **технологічні** — видобувні шахти та штольні;
- **комунікаційні** — різноманітні ходи сполучень.

В окремих випадках підземні споруди можуть мати декілька різних призначень, зумовлених загальним характером комплексу, до якого вони відносяться, а також їх місцем у цьому комплексі. Зокрема, трапезні християнських монастирів поєднують у собі культові та господарські функції, а потерни (таємні виходи за межі оборонних укріплень) — фортифікаційні та комунікаційні.

Самі ж комплекси підземних споруд, як правило, суміщують різні функції (зокрема, в печерних поселеннях — житлову та господарську; в печерних монастирях — культову, житлову, господарську), а також в більшості вони є частиною наземних ансамблів (господарські комплекси в межах поселень; фортифікаційні та інженерні в фортецях тощо), що необхідно враховувати при виконанні спелео–археологічних досліджень.

Бібліографія:

1. Бобровський, 2001. — *Бобровский Т.А.* Заметки о культовой скальной архитектуре Юго-Западного Крыма // Бахчисарайский историко-археологический сборник. — Вып. 2. — Симферополь: «Таврия-Плюс», 2001. — С. 256–278.
2. Бобровський, 2005. — Ранневизантийские скальные монастыри: Таврида, Добруджа, Родопи // Церковные древности (Материалы III Международной конференции «Церковная археология: литургическое устройство храмов и вопросы истории христианского богослужения», Севастополь, 2003 г.), Симферополь: «Универсум», 2005, с. 287–302.
3. Бобровський, 2006. — *Бобровский Т.А.* Успенский пещерный монастырь в Бахчисарае (характер и хронология памятника в свете новых исследований) // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. — Том II. — К.–Судак: «Академперіодика», 2006. — С. 37–41.
4. Бобровський, 2007. — *Бобровський Т.А.* Підземні споруди Києва (спелео–археологічний нарис). — К.: «АртЕк», 2007.
5. Бобровський, Грек, 2011. — *Бобровский Т.А., Грек И. О.* Пещерные комплексы Каппадокии: итоги и перспективы исследований // Праці Науково–дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. — Випуск 6. — Вінниця, 2011. — С. 116–137.

6. Гусаков, 1999. — *Гусаков С. Б.* Спелестология и спелеонавтика // Спелестологический ежегодник РОСИ 1999 года. — М., 1999. — С. 179–186.
7. Гусаков, Долотов, 2002. — *Гусаков С.Б., Долотов Ю.А.* О классификации искусственных полостей // Спелестологический ежегодник РОСИ 2001 года. — Москва, 2002. — С. 189–218.
8. Могаричев, 1992. — *Могаричев Ю.М.* Пещерные сооружения средневековых городищ Юго-западного Крыма (вопросы классификации, хронологии, интерпретации) // Проблемы истории «пещерных городов» в Крыму. — Симферополь: «Таврия», 1992. — С. 5–132.
9. Слукін, 1991. — *Слукін В. М.* Архитектурно-исторические подземные сооружения (типология, функция, генезис). — Свердловск: Издательство Уральского университета, 1991.

Статья является первой частью обобщающей работы по истории и методике спелео-археологических исследований в Украине. В статье рассматриваются вопросы предмета спелео-археологических исследований, современного терминологического аппарата, который применяется в археологической науке по отношению к подземным сооружениям, а также современным принципам их классификации как объектам археологического наследия.

The article is the first part of summarizing labour from history and method of speleo-archaeological researches in Ukraine. The questions of the article of speleo-archaeological researches, modern terminology vehicle, which is used in archaeological science in relation to underground buildings, and also modern principles of their classification as objects of archaeological inheritance, are examined in the article.

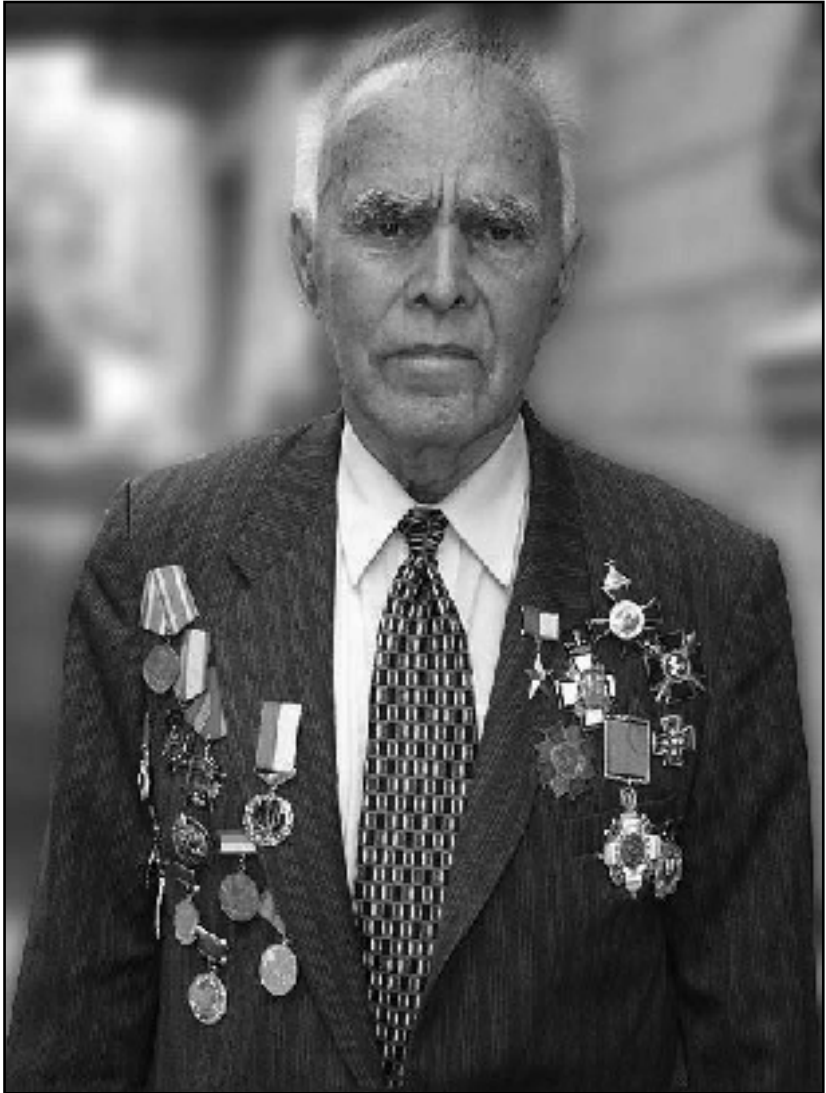
Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»
(м. Переяслав-Хмельницький)

Життя, присвячене збереженню та популяризації історико-культурної спадщини

У статті висвітлюються головні віхи життєвого шляху видатного музеєзнавця Михайла Івановича Сікорського. В загальних рисах проаналізовано його науковий доробок, вклад у створення музеїв Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Михайло Іванович Сікорський (13.10.1923 — 10.09.2011) зробив вагомий внесок в розвиток історичної, етнографічної науки України та вітчизняного музеєзнавства. За 60 років подвижницької праці Михайло Іванович підняв багатющий пласт історії та культури давньої переяславської землі, створив унікальний музейний комплекс, який у 1979 р. був оголошений Державним історико-культурним заповідником міста Переяслав-Хмельницький, а пізніше, у 1999 р., набув статусу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Народився Михайло Іванович Сікорський 13 жовтня 1923 р. в козацькому місті Чигирин Черкаської області, колишній гетьманській столиці, в родині простих робітників. Мати, Марія Мусіївна, працювала у Чигиринському колгоспі ім. Леніна, батько, Іван Іванович, — на заводі в м. Кам'янка. Сім'я Сікорських була великою і дружною: троє синів — Іван, Олександр, Михайло та донька Марійка. Раннє дитинство Михайла було радісним і безтурботним. Він виростав, оточений любов'ю і турботою рідних. Біди в сім'ї почалися в 1930 р., коли під час аварії на заводі загинув батько. В страшному для України 1932 р. від голоду померла мати. Дітей, що залишилися круглими сиротами, віддали до дитячого будинку. В Чигирині Михайло Іванович закінчив 8 класів середньої школи № 1. Незадовго до початку Великої Вітчизняної війни, у 1939 р., вступив до авіаційного технікуму ім. К. Ворошилова в Запоріжжі. У 1941 р. технікум був евакуйований до Сибіру, в Омськ, де готували спеціалістів для фронту. Там і закінчив Михайло Сікорський навчання. Йому довелося працювати, а ввечері — учитися. Після закінчення технікуму його залишили на посаді інструктора Омського авіаційного технікуму, у якому він працював до 1946 р. За роботу на Омському авіаційному заводі



ПАМ'ЯТІ МИХАЙЛА ІВАНОВИЧА СІКОРСЬКОГО

ім. Баранова та в Омському авіаційному технікумі був нагороджений двома медалями, у тому числі медаллю за доблесний труд у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. Про складні воєнні роки Михайло Іванович згадував: «Ми місяцями не виходили із заводу. Спали по три–чотири години на добу...» [28, с.29].

Після війни М. Сікорський повернувся в Україну. В 1946 р. став студентом історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Великий інтерес до історичної науки, чудова пам'ять допомагали в навчанні. Він був одним із кращих студентів на історичному факультеті. У період навчання, аби заробити собі на прожиття, підробляв кочегаром в університетській кочегарці. Коли мав вільний час, займався улюбленою справою — вивчав архівні джерела і бібліотечні фонди, мріяв про науково-дослідницьку роботу. Йому пропонували навчання в аспірантурі, але, закінчивши університет, Михайло Іванович восени 1951 р. за направленням поїхав до Переяслава-Хмельницького, де йому запропонували посаду директора місцевого історико-краєзнавчого музею.

Визначальну роль у тому, що молодий історик Сікорський потрапив до Переяслава відіграв Петро Тимофійович Тронько — на той час завідуючий відділом науки і вузів Київського обкому КП(б) України. Під час розподілу випускників історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка Петра Тимофійовича вразили глибоке знання історії України, простота у спілкуванні, відсутність претензій на високу посаду, життєва розсудливість випускника Михайла Сікорського. Відразу стало зрозуміло — кращої кандидатури на посаду створюваного в Переяславі Державного історичного музею годі й шукати.

Коли Михайло Іванович прибув до Переяслава, в місцевому музеї було аж... 32 експонати. Почалася активна пошукова робота молодого директора в архівах і сховищах, здійснювався польовий збір відомостей, організовувалися численні експедиції, які дали досліднику та його колегам безцінні знахідки, що згодом лягли в основу музейних експозицій, підґрунтя для глибоких філософських роздумів, етнокультурних та музеєзнавчих досліджень.

Вже за кілька років у музеї було зібрано унікальні експонати часів Київської Русі, середніх віків, козаччини, жваво велися археологічні пошуки — були знайдені фундаменти давніх церков і залишки оборонних укріплень. Тільки за два роки свого перебування на посаді директора

історико-краєзнавчого музею М. Сікорський спільно із музейними працівниками (на той час їх було 13 осіб) збільшив музейну колекцію до 2 тис. експонатів.

Призначення М. Сікорського на посаду директора музею збіглося з підготовкою ювілейних заходів з нагоди 300-річчя Переяславської ради (1954 р.). Відповідальним за проведення усіх обласних ювілейних заходів, в тому числі і ювілею Переяславської ради, був призначений П.Т. Тронько, на той час секретар обкому столичної області. До цієї роботи Петро Тимофійович широко залучав свого енергійного протеже — Михайла Івановича Сікорського. Новий директор мав привести до ладу будинок-музей Козачківського (Музей розміщувався в будинку повітового лікаря А.Й. Козачківського) на випадок, якщо комусь із гостей спаде на думку поцікавитися історією міста, де відбулась ця сама Переяславська рада. З часом творча співпраця переросла в міцну дружбу двох великих синів України. Неодноразово Тронько допомагав Сікорському у втіленні його неосяжних задумів на практиці. За його сприяння були виділенні кошти для будівництва павільйону над розкопками залишків Спаської церкви — усипальниці переяславських князів, передано приміщення для створення Музею Сковороди, виділено земельну ділянку для створення першого в Україні музею просто неба.

Іншим важливим напрямом роботи М. Сікорського цього періоду стала організація широкомасштабних археологічних розкопок на території давнього Переяслава й прилеглої місцевості. З давньоруських літописів Сікорський знав, що Переяслав після Києва і Чернігова вважався третім за значенням містом Давньоруської держави. Це надихнуло його та колектив однодумців розпочати науково-дослідницькі пошуки культурних цінностей давнього Переяслава. За ініціативою М. Сікорського на Переяславській землі почали працювати київські археологи В. Гончаров, Є. Махно, А. Савчук, Р. Юра, М. Брайчевський, Ю. Асеєв, О. Козін та інші. Михайло Іванович брав безпосередню участь у розкопках, а з часом організовував експедиції, які займалися археологічними дослідженнями місцевих пам'яток.

У 1952 та 1954 роках Михайло Іванович, молодий енергійний директор історичного музею, взяв участь у дослідженнях широко відомого нині Переяславського могильника черняхівської культури. Керівництво розкопками здійснювали археологи В. Гончаров та Є. Махно. У процесі роботи М. Сікорський переймав від досвідчених колег необхідний

досвід: з методики археологічних досліджень та безпосередньої польової роботи. У 1952–1961 рр. він організував роботи Переяслав-Хмельницького історичного музею (за участю А. Савчука) з археологічного обстеження території Переяслав-Хмельницького району, у результаті яких було відкрито значну кількість різночасових пам'яток — від епохи мезоліту до давньоруських часів. На узбережжі Дніпра було виявлено низку цікавих археологічних об'єктів [15, с. 28].

У ході археологічних розвідок на території Переяславщини було відкрито декілька поселень бронзового віку. Результати цих розвідок були опубліковані М. Сікорським у статті «Поселення епохи бронзи», яка вийшла друком у 1963 р. у збірнику «Нове в музеях України» [28, с. 40–57].

Матеріали з вивчення черняхівської культури на Переяславщині, накопичені дослідником, були висвітлені у співавторстві з А. Савчуком у публікації «Переяславщина напередодні Київської Русі» [25, с. 140].

Пізніше Сікорський та Махно написали статтю «Могильник черняхівської культури у с. Сосновы Переяслав-Хмельницького р-на Киевской области», яка була апробована на Міжнародній конференції в Любліні (Польща, 1987 р.) [18, с. 56].

Під час археологічних розкопок у місті, у яких безпосередню участь брав М. Сікорський, були знайдені залишки пам'яток давньоруського зодчества.

Восени 1953 р. на території садиби мешканця Переяслава М. Калиниченка під час копання господарем льоху для зберігання картоплі було виявлено цеглу великих розмірів. Чутка про загадкове каміння швидко поширилася, і незабаром на місці самодіяльного розкопу з'явився новий директор місцевого музею Михайло Сікорський. Він зрозумів, що господар натрапив на рештки якоїсь давньоруської споруди, і запросив до участі у розкопках знахідки досвідченого археолога, відомого фахівця з давньоруської архітектури Михайла Костянтиновича Каргера. Через деякий час на світ божий з'явилися залишки стін і фундаментів невеликої церкви. У 1957 р. над розкопаними залишками Спаського храму XI ст., що слугував усипальницею видатним особам Переяслава-Руського, був споруджений критий павільйон. У вітчизняній музейній практиці — це один з перших прикладів збереження та експонування архітектурно-археологічної пам'ятки на місці розкопок. Залишки храму-усипальниці тепер були надійно захищені від негоди. Лишалось надати споруді музейного вигляду. Проте несподівано райвиконком прийняв рішення: розкопані рештки

церкви засипати, а порожнє на той час приміщення–павільйон передати швейній фабриці під спортивний зал. Лише зусиллями Сікорського на рівні Міністерства культури та інших високих інстанцій, рішення райвиконкому вдалося скасувати. Силами співробітників музею павільйон був впорядкований, і в 1960 році у ньому був розміщений археологічний музей, що висвітлює історію Переяславщини в археологічних матеріалах від найдавніших часів до сер. XVIII ст. [24, с. 1].

У серпні–вересні 1958 р. археологічна експедиція під керівництвом М. Сікорського, М. Брайчевського, Ю. Асєєва та О. Козіна провела розкопки у Переяславі–Хмельницькому, під час яких були повністю розкриті залишки чотиристовпного храму. Особливості виявленої споруди дозволили датувати знайдені фундаменти кінцем XI – початком XII ст. Виходячи з цього, вони запропонували розглядати її як залишки літописної церкви Успіння Богородиці (1098), збудованої Володимиром Мономахом на княжому дворі [15, с. 34].

У тому ж 1958 р. співробітниками музею під час розвідкових розкопок на дитинці у Переяславі–Хмельницькому по вул. Радянській, № 12 було знайдено стіни споруди, які М. Сікорський визначив як залишки склоробної майстерні [27, с. 146–150]. Це археологічне відкриття доповнило топографію дитинця давнього Переяслава.

У 1955 р. співробітниками історичного музею були виявлені залишки невідомої монументальної споруди, дослідження якої за ініціативи Михайла Івановича були продовжені у 1959–1960 рр. Експедицію інституту археології АН УРСР очолював Р. Юра, його замісником був Сікорський. У результаті робіт була відкрита унікальна пам'ятка давньоруської архітектури — Єпископські ворота Переяслава Руського, згадувані у літописі під 1089 р. Це дало змогу більш точно локалізувати місцезнаходження території Єпископського двору — резиденції єпископів переяславських. Матеріали розкопок уперше були опубліковані у співавторстві з Р. Юрою та Ю. Асєєвим у «Наукових записках Переяслав–Хмельницького державного історичного музею [1, с. 89–91].

Особливий інтерес М. Сікорський виявляв до історії українського козацтва. У ході пошукової роботи учений знаходив нові документи часів визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, народних повстань, очолюваних Наливайком, Лободою, Трясилом, Павлюком, Остриницею, Гунею. Три місяці він працював у краківському архіві, де знайшов матеріали про переговори Богдана Хмельницького з Яном Ка-

зимиром у лютому 1649 р. Знайшлися в архіві також свідчення про переяславські ярмарки XVII ст., про надання Переяславу магдебурзького права, про повстання в Переяславському полку 1666 р. У Московському архіві Михайло Іванович познайомився з листами Богдана Хмельницького до російського царя Олексія Михайловича, котрі гетьман слав упродовж багатьох років. За два роки пошукових робіт ним були знайдені історичні матеріали часів Переяславської Ради [Тонконог, Шакула]. Разом зі співробітниками музею він відвідав Межигір'я, Суботів, Чигирин, Холодний Яр. Звіди поверталися з козацькою зброєю, збагачені цікавими історіями про події визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького. Сікорський записував розповіді про події на Борисівському полі (околиця Переяслава) у травні 1630 р. За переказами довгожителів намагався локалізувати місце битви Тараса Трясила. Під час пошукових робіт біля річки Альта були знайдені ядра та фрагменти козацької зброї. Свої краєзнавчі дослідження, присвячені селянсько-козацькому повстанню 1630 р. під проводом Трясила, Сікорський опублікував у статті «Борисівське поле — слава землі Київської» [26, с.4].

Надзвичайною подією для радянських часів стала постанова ЦК КПУ 1965 р., а згодом уряду республіки «Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією козацтва». Це була широка програма, що охоплювала історичні події козацької доби по всій Україні. Головне значення в ході реалізації програми відводилося колиці українського козацтва — Хортиці, де передбачалося створення історико-культурного заповідника. Ініціатор цієї ідеї П. Тронько звернувся за допомогою до музейників з Переяслава-Хмельницького і особисто Михайла Івановича Сікорського. Була створена авторитетна комісія, до якої увійшли знавці доби козащини. Неформальним головою її став М. Сікорський. Ця група тривалий час працювала на Хортиці і підготувала ґрунтовну доповідну записку, на основі якої П. Тронько зробив відповідне подання уряду. Рада Міністрів УРСР схвалила цю програму. Завданням її було вшанування козацтва по всій Україні, визначення і музеєфікація пам'ятних місць козацької історії, збір архівних і польових матеріалів, виготовлення макетів пам'яток козацтва... Це далеко неповний перелік того, що встигли зробити Сікорський, Тронько та інші спеціалісти комісії по козащині. Наприклад, на Переяславщині був відкритий пам'ятник на честь гетьмана України Богдана Хмельницького на площі Переяславської ради, пам'ятний знак «На честь козацької перемоги 1630 р. на Борисівім полі».

На цьому одержимий справою Сікорський не зупинився. Незабаром у місті з його ініціативи з'явився Меморіальний музей академіка В.Г. Заболотного. Відкриття музею видатного діяча української культури, науки, творця і першого президента Академії архітектури України Володимира Гнатовича Заболотного відбулося 2 листопада 1963 р. Визначальну роль у цьому відіграв Михайло Іванович, який особисто знав зодчого, неодноразово отримував підтримку від нього при створенні експозицій історичного, археологічного та етнографічного відділів Переяслав-Хмельницького історичного музею, при проведенні археологічних розкопок на території міста. Михайло Іванович добре знав сім'ю Заболотних, тому саме він звернувся до спадкоємців з проханням передати родинний будинок під музейний заклад. Ініціатива, наполегливість, далекоглядність М. Сікорського стали вирішальними у справі передачі меморіального будинку і створенні музею видатного українського митця. Монтаж експозиції займалася творча група у складі М. Сікорського, Є. Нестеровської, О. Новородовської. В результаті плідної роботи музейними працівниками була створена різнопланова, інформаційно насичена музейна експозиція, в основу якої покладено висвітлення фактів біографії зодчого у хронологічному порядку з акцентом на його громадській та політичній діяльності [19, с. 2].

Того ж 1963 р. у складі Переяслав-Хмельницького історичного музею з'явився ще один музей — Музей українського рушника Середньої Наддніпрянщини. Ідею створення музею рушника в Києві давно виношував невтомний збирач української старовини Іван Макарович Гончар. Але коли він побачив, що у фондах Переяслав-Хмельницького музею вже зібрано близько півтори тисячі українських рушників, то зрозумів, що доцільно було б створити цей музей у Переяславі-Хмельницькому. Іван Макарович запропонував Сікорському звернутися з листом до Київського облвиконкому з проханням про передачу Борисівської церкви — пам'ятника архітектури 1863 р. на баланс Переяслав-Хмельницького історичного музею для створення музею українського рушника. Цей лист підписали В. Заболотний та І. Гончар. Рішення було прийнято. Протягом року в Борисівській церкві був проведений капітальний ремонт і створено експозицію музею українського народного рушника Середньої Наддніпрянщини. У 1995 р., після повернення церковній громаді Борисівської церкви, ця експозиція була перенесена на територію Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини,

Життя, присвячене збереженню та популяризації історико-культурної спадщини натхненником та організатором якого на початку 60-х років минулого століття був Михайло Іванович Сікорський.

Рішення про створення в Переяславі-Хмельницькому музею-скансена остаточно визріло у Михайла Івановича в 1961 р. у зв'язку із проектуванням та побудовою на Дніпрі ряду водосховищ, зокрема так званого штучного Канівського моря, під водами якого мали назавжди зникнути старі хати, церкви, громадські будівлі, вітряки, водяні млини, господарські споруди. Проте сам задум цього широкомасштабного проекту виношувався Сікорським і його колегами дещо раніше...

У 1959 р. у складі Переяслав-Хмельницького історичного музею, на території двору Михайлівської церкви та її дзвіниці, було створено відділ етнографії. Михайло Іванович згадував, що ідея створення цього відділу, третього за рахунком (вже діяли історико-краєзнавчий та археологічний відділи) виникла несподівано. Після бурхливого святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією в січні 1954 р. в переяславському будинку президента Академії архітектури України, академіка Володимира Гнатовича Заболотного за чашкою чаю зустрілися Михайло Іванович Сікорський, Іван Макарович Гончар і сам господар будинку. Михайло Іванович пригадував: «Володимир Гнатович зустрів нас як найдорожчих друзів. Він запросив до столу і майже дві години ми говорили про історію міста, бачення його майбутнього. Зокрема, звернули увагу на те, що Переяславщина є етнографічним центром, де проходив процес формування української народності, а пізніше й української нації. Назріло питання про створення в Переяславі етнографічного осередку України. Гончар і Заболотний висловили пропозицію про організацію на базі Михайлівської церкви XVII-XVIII ст. відділу етнографії Середньої Наддніпрянщини у складі Переяслав-Хмельницького історичного музею.

Комплекс Михайлівської церкви до створення етнографічного відділу музею використовувався не за призначенням, пригадував завідувач етнографічного відділу Михайло Іванович Жам. Зокрема, в приміщенні самої церкви розміщувався пункт «Заготльон», а в підвалах трапезної був склад продуктів соління міського споживчого товариства [11, с.2]. Освоєння території Михайлівської церкви відбулося в короткі терміни. В одній частині трапезної був створений прообраз інтер'єру селянського житла XIX ст., представлено знаряддя праці, пристрої, заготовки, готові вироби різних ремесел і промислів, в другій експонувалася продукція місцевої фабрики художніх виробів, швейної фабрики, вироби

майстра-різьбяря з Бориспільщини П. Верна. На території двору експонувався вітряний млин кін. XIX ст. із с. Ковалин Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл., комора для зберігання зерна першої чверті XX ст. із с. Трубайлівка, велика кількість сільськогосподарських машин і реманенту. Це був результат великої пошукової і науково-дослідницької роботи невеликого колективу науковців у складі 18 чоловік, очолював яких М. Сікорський.

Зрозуміло, що можливості закритих приміщень Михайлівської церкви та невеличкого подвір'я для показу пам'яток народної архітектури та створення інтер'єрів були вкрай обмежені. Для цього потрібні були оригінальні типові споруди з природним оточенням. Проте бачення проекту музею-скансену було поки що на етапі формування. Музейні працівники, очолювані молодим, енергійним, заповзятливим, але ще недостатньо досвідченим директором, лише оволодівали методикою науково-пошукової роботи, вчилися орієнтуватися в різноманітті речей побуту, знарядь праці, творів народного ужиткового мистецтва, відбирати типові, характерні для певного регіону і періоду речі, дійсно високохудожні витвори народних умільців.

На початку 1961 р. Сікорський отримав запрошення взяти участь у Всесоюзній нараді етнографів, яка проходила на базі Ризького музею під відкритим небом. Представляти Переяслав-Хмельницький історичний музей на цій нараді Михайло Іванович доручив завідувачу етнографічним відділом М. Жаму. Михайло Іванович Жам згадував: «Я проінформував присутніх на нараді етнографів про наміри створення музею під відкритим небом на мальовничій околиці Переяслава-Хмельницького, на Татарській горі, і що питання про виділення земельної ділянки для створення музею вже вирішуються. Наші плани знайшли розуміння і підтримку в учасників Всесоюзного форуму» [11, с.1].

Паралельно ідея будівництва музею просто неба виникла у агронома Єфрема Федотовича Іщенка, який понад 30 років працював меліоратором в селах Бориспільського р-ну Київської обл. У січні 1961 р. він поділився своїми планами з Сікорським та Жамом. У спогадах Михайла Івановича Жама знаходимо: «Ідея сподобалася і захопила М.І. Сікорського, як і посягла сумніви щодо реального втілення їх в життя, оскільки згідно із задумом проектанта Є.Ф. Іщенка для створення експозиції типового наддніпрянського села потрібно було виділення земельної

Життя, присвячене збереженню та популяризації історико-культурної спадщини ділянки до 500 га, де мала бути відтворена і збережена флора і фауна регіону» [11, с.4].

Досвід створення подібних музеїв в СРСР на той час був недостатній. Не було солідної науково-теоретичної бази відбору, демонтажу, реставрації та збереження пам'яток дерев'яної архітектури. Методика будівництва музеїв просто неба була розроблена недостатньо. Ідея Іщенка, яку почав втілювати в життя Сікорський, спочатку не знаходила підтримки. Але він не здавався. Просив, переконував... Зустрічався з партійними радянськими керівниками, науковцями, представниками творчої інтелігенції, щоб заручитися підтримкою, а також працював у київських бібліотеках, архівах, спілкувався з провідними науковцями в галузі дерев'яної народної архітектури. До того ж ідея була підкріплена певними історичними реаліями — створення Канівського водосховища. А це значило, що під водами штучного моря мали зникнути археологічні пам'ятки різних історичних епох — унікальні речі побуту і вжитку, високохудожні твори народного мистецтва, знаряддя праці тощо. І це підштовхувало до активних дій. Створення музею просто неба було ніби спокутою за недалекоглядність ініціаторів і проєктантів цього грандіозного і, як виявилось пізніше, непотрібного та навіть шкідливого проєкту [Козій].

Перед колективом постала ціла низка проблем: пошук земельної ділянки; організація науково-дослідницької та науково-пошукової роботи; розробка структури та тематичної спрямованості музею, генерального проєкту. І все це потрібно було робити швидко, на відповідному науковому рівні і згідно ідеологічних вимог того часу. Зрозуміло, що успіх справи залежав від терміну виділення і розміру земельної ділянки під будівництво музею [14, с. 128].

На початковому етапі створення Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини однією із найскладніших була проблема пошуку території та відповідні переговори й узгодження про її виділення. Ця серйозна і відповідальна робота лягла на плечі Сікорського та його однодумців — Жама та Іщенка. Жам згадував: «У місцевих органів влади нам не завжди вдавалось знаходити розуміння. Так, на звернення до завідуючого відділу агітації і пропаганди райкому партії М.К. Шляхіна про допомогу у вирішенні питання про виділення земельної ділянки для музею отримали відповідь: «А нельзя ли изобразить село на картине? Кто вам даст разбазаривать орные земли под

експозицію?» [11, с. 3]. Натомість голова міської ради М.Н. Єрмольєв підтримав і зрозумів ініціативу Сікорського і запропонував дві земельні ділянки на вибір під експозицію майбутнього музею: міський заповідник між річками Трубіж і Попівка або ж ділянку на території мікрорайону Лагері між очисними спорудами та звірогосподарством. Після уважного обстеження територій Сікорський з колегами дійшли висновку, що ці ділянки не відповідають задуму.

В умовах, коли у вітчизняній музейній практиці ще не сформувалися принципи структурної побудови музеїв просто неба (вибір місця для музею, розташування архітектурної експозиції на музейній території) у нагоді стало вивчення закордонного досвіду. Практика підказала, що майже всі музеї просто неба розташовані в приміській зоні, поряд із якоюсь водоймою (ріка, озеро, ставок), тобто в місцях, де буває багато відпочиваючих і де зручно розмістити архітектурну експозицію. Лише за таких умов музей буде життєздатним і відвідуваним. Важливу роль відіграють різноманітний рельєф, лісопосадки, вигони, чагарники. Вони створюють сприятливі умови для того, щоб кожному пам'ятку розташувати в місцевості, максимально наближеній до тої, де будівля знаходилася раніше.

Після тривалих пошуків, зупинилися на урочищі Гора, що на околиці Переяслава–Хмельницького, за кілометр від міста, територія якого відповідала планам створення музею. Вибір саме цієї ділянки обумовлений вигідною топографією місцевості, близьким розташуванням міста з давньою цікавою історією, багатого на пам'ятки культури та архітектури, наявністю археологічних об'єктів. Рельєф мальовничого степового плато над долинами рік Дніпро, Трубіж та Попівка відповідав ландшафту Наддніпрянського села. Тут здавна селилися люди, тут знаходилися залишки курганів епохи бронзи, могильник і поселення черняхівської культури, давньоруське селище і поселення XVII–XVIII ст. Через територію гори проходив сухопутний відрізок Дніпровського шляху із «варяг у греки», який зберігся до сьогодні. Відсутність зелених насаджень давала можливість насадити їх за власним задумом, а підвищеність над рівнем Дніпра і Трубежа (16 м) — ідеальні умови для будівництва та збереження пам'яток дерев'яної архітектури [14, с. 127].

Одним з перших, хто сприйняв будівництво музею, був П. Тронько, на той час заступник голови Ради Міністрів УРСР. І зробив, мабуть, найголовніше — допоміг у питанні виділення земельної ділянки. Пізніше

він писав: «...не так просто було вирішити питання щодо виділення великої ділянки землі на горі за Трубежем і перевезення туди культових споруд, усяких старожитностей» [36, с. 256].

3 березня 1963 р. приїхала комісія у складі П. Тронька, К. Гуслистого та І. Гончара. Спершу оглянули територію Михайлівської церкви, пригадував Михайло Іванович, де розміщувалася експозиція етнографічного відділу, і поїхали на Татарську гору, де планувалося розмістити музей під відкритим небом. Членам делегації Сікорський розповів, що тут планується насадити дендропарк, створити експозицію типового села Середньої Наддніпрянщини ХІХ ст.

Потім було надіслано клопотання до Київського облвиконкому від імені громадськості міста, дирекції історичного музею, місцевих органів влади з проханням про виділення ділянки земельних угідь для створення етнопарку, присвяченому 150-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка. У парку планувалося висадити саджанці тих порід дерев, які опоетизував Великий Кобзар. Гарантувалося, що ніяких затрат при закладенні парку не буде. Рішенням облвиконкому земельна ділянка була виділена. А 23 березня на засіданні Переяслав-Хмельницького міськвиконкому обговорювалося питання «Про створення лісопарку та першого на Україні етнографічного музею під відкритим небом в межах міста Переяслав-Хмельницький на честь 150-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка», а також, враховуючи майбутні перспективи розвитку міста, виконком міської Ради депутатів трудящих прийняв рішення виділити із земель радгоспу «Переяславський» ділянку під лісопарк та етнографічний музей у розмірі 5 га.

Після визначення території розпочалася робота по розробленню проекту парку. З цією метою була створена вчена рада, до якої увійшли: кандидат архітектури Г. Борисович, гідромеліоратор, краєзнавець Є. Іщенко, етнограф М. Жам, історик М. Палагута, кандидат історичних наук, археолог Р. Юра. Головою вченої ради був обраний директор історичного музею М. Сікорський [14, с.128].

Активізувалася пошукова робота. Були обстежені майже всі села Переяслав-Хмельницького району, організовані експедиції в села Баршівського, Бережанського, Бориспільського, Яготинського, Іванівського, Городянського районів Київської області, села Шрамківського, Золотоніського району Черкаської області, на Полтавщину, Сумщину і Чернігівщину. Під час експедицій важливе місце відводилось збору ет-

нографічних матеріалів та виявленню типових народних будівель. Фіксувалися житла, внутрішнє їх планування, господарські та громадські споруди, будівельна техніка, конструктивні особливості, адміністративні дані та час будівництва будівель, найбільш типових для лісостепу України, а також вивчалися типові риси ландшафту та доцільне планування поселень, дворів тощо. Досліджувалися експозиції подібних музеїв в СРСР та зарубіжних країнах.

Проектування будь-якого музею, а особливо музею народної архітектури та побуту — велика комплексна проблема. В ідеалі в її вирішенні беруть участь архітектори, реставратори, історики, етнографи, мистецтвознавці. У переяславських музейників, зокрема М. Сікорського, який їх очолював, на той час ще не сформувалися уявлення про методіку та принципи структурної побудови музею просто неба. Тому покладатися доводилося на власну інтуїцію, відчуття життєвої правди. Це найбільш просте і об'єктивно правильне рішення. За роки практичної роботи Михайло Іванович став фахівцем з наук, необхідних для музейної справи. Доводилося бувати і архітектором, і будівельником, археологом і мистецтвознавцем, кваліфіковано спілкуватись з філософами, художниками, політиками. Він вчився сам і давав приклад колегам.

Узагальнивши результати археологічних досліджень та матеріали етнографічних експедицій, проаналізувавши досвід будівництва музеїв під відкритим небом в СРСР та за кордоном, взявши до уваги наукові дослідження по народній архітектурі, побуту українців, соціально-економічному розвитку українського села пореформеного періоду, було визначено тематичну спрямованість, тип музею, а також структурний план та принципи побудови експозиції.

Тип музею був визначений за етнічно-територіальною ознакою як регіональний — відображає побут, культуру, традиції частини народу (Середньої Наддніпрянщини) в умовах територіальної осібності, єдиних природно-кліматичних умов, зі своїми елементами місцевої культури. Передбачалося відтворити найпоширеніші форми поселень і садиб, представити народну дерев'яну архітектуру, еволюцію народного житла, розвиток народних ремесел та промислів, відтворити інтер'єри жител та громадських споруд Середньої Наддніпрянщини.

Проаналізувавши структуру і концептуальні засади вже діючих музеїв під відкритим небом, організатори Переяслав-Хмельницького музею дійшли висновку, що потрібно робити щось нове, щоб музей мав

своє обличчя, свої особливості. Всі напрацювання колективу музею, вченої ради втілилися в структуру із чотирьох розділів: українське село другої пол. XIX — поч. XX ст. Середньої Наддніпрянщини; сільські промисли та ремесла; колекція вітряків; матеріальна і духовна культура найдавніших часів. Відділам відповідають певні ділянки музею, лише вітряки розкидані групами по всій території, як це було в давнину. Як писав сам Сікорський: «Вперше в світовій музейній практиці було створено хронологічний діапазон експозиції — від житла часів пізнього палеоліту до п'ятикамерного будинку кінця XIX ст.» [14, с.128].

Початок формування експозиції припадає на 1964–1965 рр., коли було перевезено і встановлено перші споруди. Протягом наступного десятиліття на Татарській горі виросло рукотворне село — аналог типового сільського поселення Середньої Наддніпрянщини XIX ст. «Наддніпрянське село» відтворює житлові, культові та господарські споруди. Головною експозиційною ланкою осередку є селянські садиби. Серед експонованих селянських садиб вирізняються двори ремісників. Залежно від занять господаря відтворені інтер'єри хат та господарських приміщень, в яких експонуються відповідні інструменти, заготовки, зразки продукції. У центрі села розташовано ярмарковий майдан з крамницями, торговими рядами та сільською управою, на околиці — вітряки, у долині р. Попівки — водяні млини. Пам'ятки народної монументальної архітектури представлені церквами, дзвіницею, церковною сторожою, громадські споруди — церковнопарафіяльною школою, шинком, корчмою.

Головним прагненням у показі експонатів, за задумом Сікорського, було, по можливості, справжнє відтворення дійсності. Ті споруди, що стояли окремо в селі, так само експонуються і в музеї. Селянські надвірні будівлі об'єднані у садиби, двори. В ансамблі згруповані, як це було в давнину, вітряні млини, а також комплекс будівель церковного двору. Відповідно до первинного призначення будівель обладнано також інтер'єри архітектурних об'єктів. Михайло Іванович не визнавав підробок і муляжів, тому в основі експозицій — історична достовірність інтер'єрів, справжні речі, рідкісні реконструкції, лише точні копії, мінімум пояснювальних планшетів, ніяких лозунгів. Це принципи наукової школи Сікорського, яка не визнавала парткомівсько-агітаційних залів та червоних кутків, що їх свого часу повсюдно видавали за музеї. Основним принципом Михайла Івановича і його колег-однодумців було

представлення оригінальних пам'яток народного зодчества в органічному поєднанні з навколишнім середовищем.

Переконаливість і життєвість селу надають штучні ставки та озеленення, здійснене згідно із народними традиціями. Сікорський ставив завдання: «Кожен двір і садибу потрібно «обіграти» так, щоб відвідувачі сприймали створене село справжнім, натуральним» [2, с. 3].

Згідно з його задумом, в частині старих хат, господарських будівлях відтворено ремісничі майстерні, наповнені відповідними знаряддями праці, готовими виробами, заготовками, сировиною. Це дозволили виокремити із широкого загалу об'єктів народного будівництва ремісничі двори, що стали основою самостійного розділу музею — «сільські промисли та ремесла» і вдало доповнили основну експозицію — Наддніпрянське село XIX ст.

До експозиції увійшли також археологічні об'єкти, розкопані на території музею просто неба або перевезені з різних місць регіону і реконструйовані. Окрему збірку складала колекція млинарських будівель, одна з найбільших в Україні — 17 споруд (15 — вітряки, 2 — водяні млини), перевезені з різних областей.

Практичне освоєння виділеної території розпочалося у 1963 р. Силами громадськості міста було розпочато закладку парку на честь 150-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка, перевезено першу будівлю — громадську споруду сільського сходу кін. XIX ст. — гамазей. У 1965 р. переміщено перше житло — хату середняка — пам'ятку сер. XIX ст. До кінця 60-х років було встановлено понад 30 пам'яток народної архітектури та побуту, сформовані або знаходилися в процесі встановлення двори гончара, середняка, чинбаря, заможного селянина-промисловця, були перевезенні поліська хата, шинок, 10 вітряків, церковно-парафіяльна школа кін. XIX — поч. XX ст., унікальні пам'ятки дерев'яної архітектури — церква Івана Богослова (поч. XVII ст.) та церква Св. Георгія (сер. XVIII ст.).

Вже з перших кроків стало зрозуміло, що, згідно генерального проекту розбудови музею, територія замала. Тому на прохання дирекції музею у 1966 р. рішенням виконкому Переяслав-Хмельницької районної ради було додатково відведено земельну ділянку площею 2 га, де відразу ж почали створювати археологічний розділ. За погодженням з обласним відділом у справах будівництва та архітектури у липні 1970 р. Переяслав-Хмельницькою райрадою затверджено виділення земельної

ділянки площею 13 га. Крім того під музей було задіяно пустир, територію закритого єврейського кладовища площею до 3 га та сезонні городи жителів міста. Передбачалося, що на виділеній площі буде встановлено близько 60 споруд, розміщені лісний кордон, подвір'я рибалки, садибу поміщика, двір ткача, шевця, садибу заможного селянина-землевласника, базарну площу, корчму і церкву Св. Параскеви кін. XIX ст. Протягом 1978–1982 рр. колектив працював над реконструкцією унікального об'єкта — фортифікаційної споруди козаків — козацької залози [Козій].

Одночасно з експозицією музею-села проводилася велика робота по створенню розділу «матеріальна і духовна культура найдавніших часів». Ініціатором створення цього розділу був Є. Іщенко. Михайло Іванович Сікорський вмів дослухатися до ідей своїх соратників, цінував їх пропозиції, тому і запланував створення експозиції, яка розповідала б про давню історію Переяславщини.

Створення експозиції археологічного відділу було започатковано у 1964 р. Розмістився він у найвищій частині музейної території, де були виявлені залишки поселення, а поряд, через шлях, могильник черняхівської культури. Понад шляхом, що вів через гору з Переяслава до Дніпра, кілометрів за три від міста, з давніх-давен височів курган-хрест, що був розкопаний влітку 1966 р. У ньому було виявлено скорчене поховання періоду середньої бронзи (2 тис. до н.е.). Зробили дерев'яне перекриття — вийшов маленький пантеон, пристосований для огляду. Наступними об'єктами були реконструкція житла з Переяслава XI ст. та фрагменту пізньопалеолітичної стоянки (15–10 тис. рр. до н.е.) з с. Добраничівка Яготинського району Київської області, перевезений монолітом. Науково обгрунтовані реконструкції будівель давнього періоду дозволили розширити хронологічні межі експозиції музею. В 70-х роках археологічний розділ поповнили нові цікаві об'єкти: гончарна піч X ст. з Білогородки, гончарна піч та виробничо-господарський комплекс трипільської культури сер. IV – поч. III тис. до н.е. з с. Жванець Хмельницької області, реконструкція житла XI ст. із с. Соснова Переяслав-Хмельницького району, зруби XI ст. з району Подола, стели та поховальні скрині [14, с.128].

Проводилася велика робота по озелененню і ландшафтному благоустрою території музею для відтворення наповненого краєвиду українського села XIX — поч. XX ст. Спочатку будівництва це було майже чисте поле. Лише насаджений у 1963–1964 рр. невеличкий гай і природне

озерце біля підніжжя Татарської гори оживили степовий пейзаж. Відсутність рослинності дозволила створити її за власним задумом, відповідно до завдань експозиції. Було сплановане наддніпрянське село з типовим сільським ландшафтом, характерним для рівнинної лісостепової зони з помірним кліматом, зі ставками та зеленими насадженнями. У експозиції парку–музею центральне місце відводилося сільським дворам. Оздоблення рослинами двору, села, житла дало можливість створити і відобразити цілісну картину наддніпрянського села з його локальними особливостями, показавши багатосторонній зв'язок з побутом, народними звичаями, обрядами, віруваннями українців.

Особливістю скансену в Переяславі–Хмельницькому, за ідеєю одного з ініціаторів — Є. Іщенка, мало стати суміщення функцій музею з функціями етнопарку. Після деяких вагань Михайло Іванович пристав на думку Єфрема Федотовича, хоча особисто волів бачити більш природний фон, типовий для зони Середньої Наддніпрянщини, відтвореної в музеї. На його думку, пам'ятки архітектури, розміщені в «рідному» природному середовищі, гармонійно доповнені своєрідністю географічних умов, краще розкриваються в музейній експозиції. Та за обставин, коли основною умовою виділення земельної ділянки для організації музею просто неба було закладення парку, присвяченого 150–річчю від дня народження Шевченка, відступати було нікуди.

Весною 1964 р. силами громадськості почали закладати паркові групи, що стали основою створення етнопарку. Лише за перший рік було висаджено понад 5 тис. саджанців, взяті у Переяслав–Хмельницькому лісгоспі. Згідно проекту на території музею мали бути водоймища. У 1966 р. був створений перший штучний ставок, а в 1972 — другий. Однією з найхарактерніших рис українського села був сад. Тому у 1968–1969 рр. на території музею закладені два яблуневі сади. В ході перевезення дачі князя Горчакова та інших поміщицьких будівель Сікорський подає ідею створення дендропарку і разом із музейним агрономом Я. Безносом звертається в університетський ботанічний сад з проханням надати саджанці дерев–екзотів. В 70–х роках для забезпечення посадковим матеріалом квітників заповідника збудовано приміщення оранжереї, на базі якої у 1995 р. було створено Музей лікарських рослин, що проіснував до 2007 р.

На території музею відтворено кілька видів ландшафту — лісопарковий, садовий, лучний. Парки прикрашені малими архітектурними

спорудами та скульптурою. Створений дбайливими руками під мудрим керівництвом Сікорського комплекс музею просто неба гармонійно вписався в етноландшафт урочища Гора. Складається враження, ніби він тут був завжди. Автентичність даного середовища була порушена, але зроблено це грамотно, продумано, з любов'ю до рідного краю. Кожна садиба має свій неповторний образ, який викликає захоплення і милує око. Відчуття затишку, комфортності не полишає жодну людину, яка побувала у цьому музеї-селі, у тихих та затишних куточках селянських дворів, парках, алеях.

Напружена робота зі створення першого українського скансена не припинялася ні на день. Систематичні науково-етнографічні експедиції працювали мало не по всій Україні. Сікорський керував розробкою концептуальних положень, ескізних проектів, генплану у комплексі з ландшафтним дизайном, консервацією, реставрацією, в особливих випадках — реконструкцією, проектуванням спеціальних технічних систем (освітлення, опалення, водогін, охорона, сигналізація, засоби протипожежної безпеки, автостоянок).

Основна організаційна робота лягла на його плечі. Під його безпосереднім керівництвом вирішувалися важливі питання музейного проектування: вивчення досвіду, планування, вибір місця і розташування об'єктів на місцевості, визначення принципів вирішення історико-архітектурних і етнографічних завдань через засоби музейного показу. Необхідно було задіяти фахівців різних професій, провести колосальну пошукову роботу, розробити методику відбору, демонтування, перевезення, монтажу пам'яток народної архітектури, технологію їх передислокації, консервації та реставрації, оформити наукові концепції, структурні та тематико-експозиційні плани музейних експозицій. Колектив відданих ентузіастів і подвижників в усьому допомагав Михайлу Івановичу: Є. Іщенко, М. Жам, В. Юзвіков, О. Юзвікова, Шавейків, Щербин, Є. Нестеровська, М. Ліхтман, Я. Безнос, Д. Шимченко, Ф. Дарда, М. Палагута, молодше покоління музейчиків — В. Мельник, Г. Козій, Г. Глушко, Л. Годліна, М. Герасько, В. Скрыга, В. Нікітіна, Л. Чередніченко, Н. Захарчук, Г. Остронос, І. Пільх та багато інших.

У процесі створення музею-скансену М. Сікорський співпрацював з видатними суспільно-культурними, громадськими та науковими діячами — М. Рильським, П. Троньком, І. Гончарем, К. Гуслистим, що мало позитивний вплив на утвердження його наукових позицій. Вони часто

відвідували Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпряни, раділи разом з колективом успіхам, бажали нових звершень в ім'я України.

Кабінетом міністрів УРСР від 26 лютого 1969 р. було прийнято рішення про організацію Музею народної архітектури і побуту України в с. Пирогів поблизу Києва. Високо цінуючи авторитет і організаторські здібності директора Переяслав-Хмельницького історичного музею Сікорського запросили очолити новостворюваний музейний комплекс. Проте він відмовився від кар'єрного росту, адже всією душею прикипів до землі Переяславської. Проте, незважаючи на відмову очолити цей музейний осередок, все ж став одним із його фундаторів, працюючи поряд із такими славними діячами та науковцями, як П. Тронько, Я. Петрусенко, М. Ходаківський, С. Смолінський, Л. Орел, С. Щербань, Н. Зозуля, Н. Зяблюк. Науковці Переяслав-Хмельницького історичного музею та новостворюваного музею-скансена в с. Пирогів під Києвом здійснили наприкінці 60-х — на початку 70-х років ХХ ст. ряд спільних пошукових експедицій. Одна з перших відбулася наприкінці 1969 р. В ході 10-денної експедиції в села Козелецького, Менського, Соснівського, Новгород-Сіверського, Прилуцького р-нів Чернігівської обл. переяславські музейники ділилися з київськими колегами досвідом по збору етнографічних експонатів, архітектурних пам'яток. Натомість київський музей оплачував відрядження учасникам експедиції та забезпечував транспортом. В результаті пошукової роботи було зібрано понад 500 експонатів, більшість з яких являла значну історичну цінність. За ініціативою Сікорського та згодою колективу переважна їх більшість була передана київському музею.

На кінець 70-х років було започатковано цікаву і виправдану в науково-методичному плані форму поглибленого експозиційного розкриття окремих підтем. В музеї-скансені було створено ряд тематичних музеїв — своєрідних «музеїв у музеї» [29, с.221]. Цьому передувала велика науково-дослідницька і науково-пошукова робота. Були сформовані повноцінні колекції народного одягу, рушників, килимів, скатертей, сільськогосподарських знарядь праці, транспортних засобів, а також виробів майстрів декоративно-ужиткового мистецтва. Після відкриття Музею народної архітектури та побуту впродовж кількох десятиліть не одне покоління музейників під незмінним керівництвом Сікорського працювало над створенням та відкриттям різних тематичних експози-

Життя, присвячене збереженню та популяризації історико-культурної спадщини цій, які значно розширили показ певних напрямів народної культури та побуту.

Першою багатоплановою тематичною експозицією скансена став Музей декоративно-ужиткового мистецтва Київщини другої пол. XIX ст. Для створення музею у березні 1977 р. була створена група наукових співробітників на чолі з Сікорським, а 2 травня перший тематичний музей був відкритий. Основу його склали роботи майстрів, що їх закупувала дирекція республіканських виставок після закінчення їхньої роботи [36, с. 1].

У 1978 р. була створена експозиція Музею класики єврейської літератури Шолом-Алейхема з нагоди відзначення 120-ї річниці талановитого письменника, уродженця Переяслава. Багато зусиль і кропіткої праці до створення музею доклав Сікорський. У 1976 р. він підготував звернення до ЦК КПУ та обкому партії «Про створення музею Шолом-Алейхема у Переяславі». Там відхилили звернення і запропонували зібрані матеріали передати Спілці письменників. А там знову відмова. Та незважаючи на небажання керівних органів влади бачити в Україні музей єврейського письменника, Михайло Сікорський рішуче відповів: «Музей повинен бути. У місті вже є музей Григорія Сковороди і Тараса Шевченка. Шолом-Алейхем — наш земляк, і ми хочемо, щоб жодне відома ім'я, пов'язане з Переяславом, не було забуте». 10 вересня 1978 р. музей відкрив свої двері. У середині 80-х років музей відвідали міністр культури УРСР Олененко та заступник міністра культури СРСР. Екскурсію проводив Сікорський. Оглядаючи музей, міністр зауважив, що музей Шолом-Алейхему у Переяславі є, а от Андрію Головку до цих пір немає, на що Сікорський відповів: «Якби Головка народився у Переяславі, йому також уже давно був музей». А на слова, що в Києві створюється музей літератури і туди будуть забрані експонати переяславського музею, дав різку відповідь: «А ви їх мені не давали, то й забирати не будете» [16, с. 8].

У 1979 р. приступили до створення Музею світобачення і мирного освоєння космосу, концепція якого передбачала показ еволюції світогляду людини та досягнення Радянського Союзу в освоєнні космічного простору. Ідея створення цього тематичного музею, як і попередніх, належала Сікорському [13, с.1].

У 1978 р. він відгукнувся на прохання Київського інституту електрозварювання ім. Є.О. Патона створити музей вітчизняного винахідника XIX ст. М.М. Бенардоса з нагоди 100-річчя винайдення ним дугового

електрозварювання металів. 1981 рік був оголошений Роком винаходу електрозварювання М.М. Бенардосом. Для увічнення життя й діяльності видатного винахідника у 1977 р. була сформована група з науковців інституту ІЕЗ ім. Є.О. Патона на чолі з кандидатом технічних наук О. Корнієнком. Коли зайшла мова про створення музею винахідника, провідний спеціаліст інституту механіки АН УРСР С. Малашенко порадив звернутися до директора Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника Михайла Івановича Сікорського, який може швидко і оригінально створити будь-який музей. Через деякий час Корнієнко прибув до Переяслава просити Сікорського допомогти влаштувати якщо не музей, то хоча б виставку про життя Бенардоса. Спершу музей планували створювати у Фастові, де поховано винахідника, та оскільки там не знайшлося приміщення, Сікорський запропонував робити музей в Переяславі, на території Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, де він впишеться в музейний комплекс в якості оселі місцевого пана середнього достатку. Вже у травні 1981 р. музей був відкритий [3, с.1–2].

У наступному 1982 р. була відкрита чергова тематична експозиція — Музей історії бджільництва Середньої Наддніпрянщини. Ідея його створення зародилась у Сікорського наприкінці 60-х років, коли під час численних етнографічних експедицій до фондів музею потрапляли оригінальні предмети пасічницького промислу. Сікорський добре розумів, що важко уявити українське село без пасіки. Проте реальне здійснення задуму розпочалося лише у 1980 р., коли спадкоємці пасічника із с. Помоклі Переяслав-Хмельницького р-ну Ф. Хвостика запропонували передати музею батьківську хату [6, с.1].

Після відвідання у 1982 р. в Москві Всесоюзної наради директорів музеїв у Сікорського виникла ідея створення чергової тематичної експозиції — Музею хліба. На нараді, окрім багатьох інших питань, йшла мова про необхідність створення різнопрофільних тематичних музеїв. Оскільки, основним заняттям українців за всіх часів було хліборобство, то, зрозуміло, перше, що спало на думку Сікорському — створити в Переяславі профільний Музей хліба, в якому б всебічно і комплексно можна було показати історію розвитку вітчизняного хліборобства від найдавніших часів до сьогодення [9, с.1].

У 1979 р., згідно із Постановою ЦК КПРС «Про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» для поглиблення антирелігій-

ної пропаганди, виховання атеїстичного світогляду в кожному регіоні країни має бути створений обласний музей історії релігії і атеїзму. Така вимога надійшла і Сікорському. В цей час в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини вже було встановлено кілька церков, дзвіницю, сторожку церковного доглядача, садибу священика, у фондах заповідника — зібрано чималу колекцію ікон, предметів церковного побуту. За ідеєю М. Сікорського музей був задуманий як нетрадиційний комплекс, що буде висвітлювати історію розвитку світогляду людини з найдавніших часів до середини 80-х років ХХ ст. Сікорський особисто монтував другий і третій зали експозиції, надавав методичні поради. Урочисте відкриття музею відбулося 22 листопада 1986 р. [32, с.1–2].

У жовтні 1990 р. відкрито Музей обрядів. Він є окремим тематичним музеєм, який самодостатньо розкриває дану тематику і одночасно є логічним продовженням Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, адже не можна відокремити матеріальні пам'ятки від духовних. Ідея його створення з'явилася у М. Сікорського в 1984 р. в ході створення Музею хліба і, зокрема, розділу «Хліб в обрядах». Михайло Іванович належним чином оцінив вдалу експозицію (її розробляла Н. Грукач) і, бачачи в цьому перспективу, висловив думку про необхідність створення Музею українських обрядів. Над втіленням задуму працювало декілька ініціативних груп, одну з них очолив особисто М. Сікорський [8, с.1].

В 1993 р. у Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини під керівництвом М. Сікорського з'явилося ще два тематичні музеї: Музей народного сухопутного транспорту та Музей «Поштова станція» (на ранньому етапі це був один тематичний комплекс) [12, с.1].

У 1995 р. на територію Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини була перенесена із церкви Святих Бориса та Гліба експозиція Музею українського рушника. Там вона існувала із середини 70-х років ХХ ст., відколи ця церква, пам'ятник архітектури 1863 р., за ініціативи Сікорського та за підтримки Гончара і Заболотного, була передана на баланс заповідника для створення музею українського рушника Середньої Наддніпрянщини.

У 2007 р. М. Сікорським була втілена в життя ідея, яка виношувалася ще з 60-х років — створення Музею історії лісового господарства. В 1969 р. із Мирчанського лісництва Бородянського р-ну Київської обл. на територію Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддні-

пряниці був перевезений будинок лісного кордону, датований кінцем XIX ст. Впродовж 1973 р. до музею були перевезені смолокурня і шишкосушарка того ж періоду, а в 2001 — комора із с. Дениси Переяслав-Хмельницького р-ну. Таким чином була створена експозиційна база для майбутнього музею, а згодом, в 2007 р., створено музей [22, с.1].

У 2004 р. була відкрита остання, за безпосереднього керівництва М. Сікорського, тематична експозиція — Музей пам'яті Поліського району Київської області. Ініціатива створення музею належала Б. Андрієвському, ліквідатору аварії на Чорнобильській АЕС, та Київському обласному товариству «Поліське земляцтво». Їх підтримала Всеукраїнська спілка краєзнавців на чолі з академіком НАН України П. Троньком, Київська облдержадміністрація. Ініціативна група звернулася за порадою до маститого музейника, знавця методики створення різнопрофільних музеїв М. Сікорського. Саме він запропонував знайти у Поліському районі і перевезти до музею давню хату і створити в ній тематичну експозицію під назвою Музей пам'яті Поліського району Київської області. 24 квітня 2004 р. музей був відкритий [37, с. 2].

Лише короткий аналіз тематичних музеїв Переяславського скансена вражає масштабністю, розмахом, послідовністю. Вони проникливі ідеєю відродження великої історії України, її культури, традицій. Експозиції створювалися з ініціативи М. Сікорського, під його керівництвом та за його безпосередньої участі.

У 80-х роках М. Сікорський, його співробітники і добровольці-ентузіасти продовжували збирати експонати для нових музеїв, що згодом структурно увійшли до складу Переяслав-Хмельницького державного історико-етнографічного заповідника.

Так, 28 листопада 1972 р. був відкритий Меморіальний музей Г. Сковороди. У 1971 р. ім'я видатного українського просвітника було внесено до календаря ЮНЕСКО «Святкування річниць великих людей та подій. 1971–1972 рр.». Були створені всесоюзний, республіканський та обласний комітети по відзначенню 250-річчя з дня його народження. До складу останнього від Переяславщини увійшов М. Сікорський. В ході визначення кола заходів по відзначенню ювілейної дати було вирішено провести ремонт колишнього будинку колегіуму, в якому викладав Г. Сковорода, та створити в ньому експозицію, присвячену життю та діяльності філософа. Реалізувати задумане було доручено М.І. Сікорському [20, с.1–2].

У 1972 р. в приміщенні Михайлівської церкви за ініціативи Михайла Івановича було відкрито Музей народного одягу Середньої Наддніпряни. Фактично він був заснований ще у 1959 р., коли постановою Київського обласного управління культури пам'ятка архітектури Михайлівська церква була передана на баланс Переяслав-Хмельницького історичного музею і в ній було створено етнографічний відділ. З-поміж різних експонатів етнографічного профілю тут демонструвалися зразки українського народного одягу [21, с.3].

До 30-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні 5 травня 1975 р. в Переяславі-Хмельницькому був відкритий Музей-діорама «Битва за Дніпро в районі Переяслава і створення Букринського плацдарму восени 1943 р.». Ідея створення музею-діорами виникла у М. Сікорського та М. Палагути під час перегляду одного з номерів журналу «Огонек» (за 1946 р.), де було вміщено фото Севастопольської діорами «Штурм Сапун-гори, 7 травня 1944 р.» (автор П.Т. Мальцев). Сікорський задумав створити подібну в Переяславі-Хмельницькому та з ентузіазмом узявся втілювати свою ідею в життя. Вирушив до Москви. У білокам'яній знаходилась знаменита студія військових художників ім. М. Б. Грекова. Сікорському вдалося переконати відомих художників П. Мальцева і М. Присекіна в необхідності створення діорами, яка б присвячувалася героям Букринського плацдарму. Вони погодилися працювати, незважаючи на застереження Сікорського, що «платити немає чим», і пообіцяли приїхати через два тижні. Слова свого вони дотримали. М. Сікорський уклав договір зі студією ім. М. Б. Грекова і очолив пошукову роботу музейників, які збирали спогади, фотографії, речі учасників боїв за Дніпро. Усе це використовували художники, щоб з документальною точністю відтворити вересневі події 1943 р. Два роки Мальцев та Присекін працювали над ескізами, переглянули сотні фотографій, зустрілися з десятками очевидців Букринської битви і в 1972 р. показали ескізи майбутнього полотна Сікорському. Проте йому для втілення ідеї в життя як автору ідеї довелося докласти ще багато зусиль, пережити чимало гіркого, неприємного. Були підготовлені листи з проханням виділити кошти для закінчення полотна до Київського облвиконкому і Київського обкому партії. З цими листами Михайло Іванович побував на прийомі в облвиконкомі і обкомі партії. В обох інстанціях йому було відмовлено: «немає коштів на ферми і свинарники, а йому подавай гроші на завершення діорами!». В цій складній ситуації Сікорського підтримав голова обласно-

го товариства охорони пам'яток історії та культури І. Дуднік та голова облради по туризму та екскурсіях В. Мельниченко. Врешті-решт кошти були знайдені і роботи над полотном завершені. Вперше воно було виставлене для ознайомчого огляду на два місяці у Москві в Манежі. Тисячі людей побували там. Подивилися діораму і керівники Радянського Союзу — Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв, голова Ради Міністрів СРСР О. М. Косигін, міністр оборони А. А. Гречко, міністр закордонних справ А. А. Громико та ін. Десятки спеціалістів дійшли висновку, що діорама «Битва за Дніпро в районі Переяслава і створення Букринського плацдарму восени 1943 року» є найбільш вдалою роботою грековців. Це полотно з'явилося завдяки наполегливості та цілеспрямованості Михайла Івановича Сікорського [4, с.3–4].

У дні святкування 1500-літнього ювілею Києва відбулося відкриття Музею архітектури Давньоруського Переяслава, ініціатива створення якого також належить М. Сікорському. Безпосереднім поштовхом для цього послужило розкриття фундаментів Михайлівського собору XI ст. у 1974–1975 рр., учасником яких був особисто Михайло Іванович. Причиною, що спонукала до такого рішення, стало виявлення у Переяславі внаслідок багаторічних досліджень комплексу археологічно-архітектурних пам'яток, які науковці охарактеризували як видатне явище у давньоруській архітектурі — де слідом за Києвом та Черніговом в XI–XII ст. здійснювалось широкомасштабне будівництво за своєю самотньою архітектурою. Історія археологічних досліджень архітектури давньоруського Переяслава, зокрема Михайлівського собору, розпочалася у 1840 р. з досліджень археолога-аматора О. Анєнкова, які у XX ст. продовжив М. Каргер (1949, 1952–1954 рр.). У 1958 р. в ході спільної експедиції Інституту археології, Інституту теорії та історії архітектури академії будівництва і архітектури УРСР та Переяслав-Хмельницького історичного музею у складі М. Сікорського, М. Брайчевського, Ю. Асєєва, О. Козіна. В. Заболотного були розкриті залишки чотиристовпного храму XI ст. на площі Возз'єднання. У 1960 р. М. Сікорський разом із Р. Юрою, Ю. Асєєвим, О. Козіним у складі Переяслав-Хмельницької давньоруської експедиції ІА АН УРСР дослідили рештки Єпископських воріт. У 1974 р. під час риття траншеї для водопроводу, що проходила через двір Михайлівської церкви, знову натрапили на фундаменти XI ст. та знайшли шиферну плиту з мозаїкою від підлоги Михайлівського собору. Цей факт спонукав Сікорського повторно розкрити частину решток давньорусь-

кого храму. Наступного 1975 р. до розкопок долучилися працівники ІА АН УРСР на чолі з кандидатом архітектури В. Харламовим. У результаті робіт було виявлено рештки Михайлівського собору XI ст. З бажання зберегти залишки унікальної споруди у М. Сікорського визріла ідея спорудження павільйону, у якому рештки головного собору давньоруського Переяслава могли б оглядати відвідувачі та вивчати науковці. У 1980–1981 рр. над рештками Михайлівського собору за проектом Сікорського та досвідченого реставратора музею Ф. Дарди був зведений павільйон напівпідвального типу [5, с.2–3].

У березні 1989 р. з нагоди відзначення 175-ї річниці від дня народження Т.Г. Шевченка був відкритий Музей кобзарства, який відтворює історію зародження та розвитку кобзарського мистецтва, сучасні напрями кобзарства — традиційний народно-фольклорний та сценічно-академічний. Ініціатива створення музею належала М. Сікорському та Г. Ткаченку.

У 1984 р., переглядаючи пресу, Михайло Іванович натрапив на цікавий матеріал, в якому розповідалось про народного майстра Василя Леонтійовича Завгороднього. Побачивши його роботи в журналі, він перейнявся мрією отримати одну з них для заповідника. Це й стало приводом для знайомства двох непересічних творчих особистостей. Придбана скульптура «Козацькі розваги» прекрасно вписалась до експозиції Музею прикладного мистецтва і згодом наштовхнула Сікорського на ідею створення в Переяславі виставки, де б розмістились унікальні роботи Завгороднього. Отримавши таку пропозицію, Василь Леонтійович з ентузіазмом відгукнувся на неї і на початку 2003 р. передав заповіднику свої роботи, присвячені героїчній сторінці нашої історії — запорозькому козацтву. Новостворена експозиція з творчих робіт митця отримала статус музею під назвою «Музей козацької слави. Роботи В.Л. Завгороднього». Музей був відкритий у Переяславі 28 червня 2003 р. [23, с.1].

У вересні 2003 р. було відкрито Музей трипільської культури, ідею створення якого висунули на початку 1990 р. активісти Українського товариства охорони пам'яток історії та культури – член Президії УТОПК, директор Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника М. Сікорський, голова археологічної секції Київської обласної організації УТОПК археолог Т. Мовша, голова Президії Київської обласної організації УТОПК Н. Булаєвська і краєзнавець, письменник В. Дрозд [31, с.1].

У 90-х роках ХХ ст. новим напрямом в багатогранній діяльності Сікорського стала краєзнавча робота. В 1991 р. П. Тронько відродив Всеукраїнську спілку краєзнавців, засновану ще 1925 р. До цього руху відразу долучився і Михайло Іванович. За його пропагандистської роботи до Спілки приєдналися наукові співробітники Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника та викладачі і студенти Переяслав-Хмельницького філіалу ДПІ ім. М. Горького. Переяславські музейники, очолені своїм незмінним директором і лідером, проводили активну пошукову роботу, досліджували архівні та бібліотечні фонди, результатом якої стала серія краєзнавчих публікацій в місцевій газеті «Комуністична праця» (з 1991 р. «Вісник Переяславщини») під рубрикою «Люби і знай свій рідний край». Свої дослідження з історії Переяславщини Сікорський систематизовано висвітлив в окремих розділах фундаментального видання «Історія міст і сіл УРСР. Київська область» (у співавторстві з В. Демидюком) [7, с. 496].

За введення до наукового обігу маловідомих фактів з історії Переяславщини, значну науково-пошукову роботу та збереження історичних артефактів у 1960–1980 рр. М. Сікорського обирали членом правління Всеукраїнської спілки краєзнавців, Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Всеукраїнського фонду культури. У 1986 р. він був членом правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. За заслуги у сфері збереження пам'яток історії та культури його ім'я внесено до Книги пошани Республіканського правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури [32, с. 311].

Сфера наукової діяльності Михайла Івановича Сікорського надзвичайно багатогранна і різнопланова. Краєзнавство, археологія, етнографія, історія України, мистецтвознавство, культурологія. Його наукові дослідження охоплювали широке коло питань, пов'язаних з історією Переяславського краю, його господарством, суспільно-політичним устроєм, матеріальною та духовною культурою. Особливо Михайла Івановича цікавили давньоруський період, історія козацтва, визначні постаті історії та культури Переяславського краю ХІХ–ХХ ст. Кожен новий музей спонукав до вивчення історичних подій, матеріальної і духовної культури українського народу, різнобічної проблематики, пов'язаної з історією Переяславщини, Середньої Наддніпрянщини, України загалом.

Науковий доробок видатного краєзнавця нараховує 120 наукових праць і науково-популярних публікацій, з-поміж них 12 книг і колективних монографій, в яких вміщені наукові праці Михайла Івановича. З ґрунтовних історіографічних, краєзнавчих, музеєзнавчих праць М. Сікорського дослідники виділяють «На землі Переяславській» (1983 р.), «Скарби нашої пам'яті» (1993 р.), «Українська народна естетика» (1997 р.), «Музеї землі Переяславської» (2004 р.), «Переяслав-Хмельницький» (1969); «На землі Київській» (1991 р.); «Київщина» (1992 р.).

Упродовж багатьох років своєї творчої і наукової діяльності Михайло Іванович систематично публікував різножанрові матеріали в найрізноманітніших періодичних виданнях газетно-журнального типу, наукових збірниках, вісниках як в Україні, так і за кордоном («Наукові записки ПХДІМ — НІЕЗ «Переяслав», «Соціалістична культура», «Україна», «Археологія», «Техніка України», «Вісник Академії будівництва і архітектури України», «Вісті», «Комуністична праця» («Вісник Переяславщини»), «Архітектурні пам'ятки», «Питання історії та будівельної техніки України», «УІЖ», «Славяне и Русь», «Наша культура», «Наше слово» (Варшава), «Искусство», «Вісті з України», «Мистецтво», «Історія та культура рідного краю», «Народознавство», «Народна творчість та етнографія», «Нові дослідження пам'яток археології козацької доби», «Переяславська земля і світ людини», «Народне мистецтво» [32, с. 310].

Науковий доробок М. Сікорського цікавий фахівцям історикам, мистецтвознавцям, культурологам, краєзнавцям, музейним працівникам, працівникам органів охорони культурної спадщини, містобудування та архітектури, студентів і викладачів навчальних закладів, а також всім, хто цікавиться історією і культурною спадщиною України. Слід підкреслити ґрунтовність і фундаментальність його наукових праць, простоту і доступність викладення матеріалу, оригінальність у вирішенні експозиційних і виставкових завдань.

Михайло Іванович Сікорський входив до редколегій журналів «Українська культура», «Музеї України», був головою редакційної колегії збірника наукових статей НІЕЗ «Переяславіка». Він є автором низки тематично-експозиційних планів музеїв Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», зокрема, Археологічного музею (1960 р.), Музею академіка В.Г. Заболотного (1962 р.), Музею одягу Середнього Придніпров'я (1962 р.), Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини (1964 р.), Музею Г.С. Сковороди (1972 р.),

Музею класика єврейської літератури Шолом-Алейхема (1972 р.), Музею мирного освоєння космосу (1981 р.), Музею народних обрядів та звичаїв Середнього Придніпров'я (1983 р., 1988 р.), Музею хліба (1984 р.), Музею історії архітектури Переяслава часів Київської Русі (1984 р.), Музею М.М. Бенардоса (1984 р.), Музею народно-прикладного мистецтва Київщини (1986 р.), Музею історії бджільництва Середнього Придніпров'я (1989 р.), Музею кобзарського мистецтва (1989 р.), Музею історії Української православної церкви (1993 р.).

Також М. Сікорський є співавтором 18 річних звітів про роботу Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції, археологічних розкопок в Переяславі-Хмельницькому та його околицях, археологічних розкопок і обстежень курганів і могильників в Яготинському районі Київської області за період з 1955 по 1992 рр.

За досягнення визначних результатів, високий професіоналізм Михайло Іванович був нагороджений численними урядовими нагородами, відзначений почесними званнями.

У 1966 р. за заслуги в розвитку культури та успіхи в роботі з культурного обслуговування населення Указом Президії Верховної Ради Української РСР Михайлу Івановичу Сікорському присвоєно почесне звання Заслуженого працівника культури Української РСР.

У 1960–1970 рр. М. Сікорського обирають членом правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, членом правління Всеукраїнської спілки краєзнавців (очолював правління Петро Тимофійович Тронько), членом правління Всеукраїнського фонду культури.

У 1984 р. за великі успіхи в розвитку музейної справи, активну участь в громадському житті міста Михайлу Івановичу Сікорському було присвоєно звання Почесного громадянина Переяслава-Хмельницького, а в 1997 р. — Почесного громадянина Останкінського району міста Москви.

27 лютого 1989 р. за створення Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника та багаторічну діяльність по збиранню і популяризації духовної спадщини народу Сікорському Михайлу Івановичу Постановою ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР присуджено Державну премію Української РСР ім. Т.Г. Шевченка в галузі літератури, журналістики і мистецтва.

У 1993 р. за видатні заслуги в розвитку українського краєзнавства, дослідження національної історико-культурної спадщини йому присуджено Республіканську премію ім. Дмитра Яворницького.

Рішенням Вченої ради Переяслав-Хмельницького державного педагогічного інституту від 30 жовтня 1996 р. Михайлу Івановичу присвоєно вчене звання доцента кафедри історії та культури України.

У 1998 р. Загальними зборами Української академії архітектури Михайла Івановича Сікорського обрано почесним членом цієї академії.

У 1999 р. за багаторічну діяльність та великий особистий внесок в розвиток єврейської культури України йому присвоєно звання «Почесний діяч Єврейської ради України».

За визначний інтелектуальний внесок у розвиток України рішенням фонду інтелектуальної співпраці «Україна — XXI століття» у 2001 р. Михайлу Івановичу присуджена премія імені В. Вернадського. За два роки по тому він стає Лауреатом премії «Гордість України».

За самовіддане служіння Україні на ниві збереження та увічнення культурної і духовної спадщини українського народу, багаторічну подвижницьку науково-просвітницьку діяльність, розвиток музейної справи Михайло Іванович нагороджений Почесними грамотами Президії Верховної Ради УРСР (1983 р.), Кабінету Міністрів України (1998 р.), Київської обласної державної адміністрації (2001 р.), чотирма орденами: Трудового Червоного прапора (1976 р.), Жовтневої Революції (1986 р.), Богдана Хмельницького III ст. (1995 р.), Ярослава Мудрого V ст. (2001 р.) та 15-ма медалями Радянського Союзу. У 2003 р. Указом Української Православної Церкви Київського Патріархату за заслуги по відродженню духовності в Україні та утвердженню помісної Української Православної Церкви його нагороджено орденом Святого Рівноапостольного князя Володимира Великого III ст.

Та найбільшою нагородою та визнанням заслуг Михайла Івановича Сікорського стало присвоєння йому Указом Президента за № 459 від 11 березня 2005 р. звання Героя України з врученням ордена Держави.

У 2005 та 2008 роках Михайло Іванович Сікорський нагороджений бронзовим і срібним козацькими хрестами. У 2008 р. з нагоди 85-річчя Михайло Іванович був нагороджений золотими медалями Академії мистецтв України та Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури, почесними відзнаками Міністерства культури і туризму України «За багаторічну плідну працю в галузі культури» та Переяслав-

Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди, Почесною грамотою Верховної Ради України.

27 вересня 2011 року Михайло Іванович Сікорський відійшов у вічність.

Не стало людини кришталевої чистоти, порядності й доброти, високої і благородної вдачі, фанатично відданої справі, якій присвятив все своє життя, моральної особистості з гарячим серцем, чистою душею, незаплямованою репутацією, невтомного трудівника на ниві збереження історико-культурної спадщини українського народу.

Михайло Іванович Сікорський вніс неоціненний вклад у розвиток музейної справи на Переяславщині, був творцем низки тематичних музеїв НІЕЗ «Переяслав». Він щиро і безкомпромісно любив українську культуру, рідну землю, свій Переяслав, його музеї і присвятив їм усе своє життя. Створені ним музеї перетворили старовинне місто Переяслав-Хмельницький на видатний осередок культури і духовності, скарбницю пам'яток історії національної і світової культури, один із найвідоміших туристичних центрів України.

Михайло Іванович чітко усвідомлював роль музеїв у культурному житті країни, до останнього подиху опікувався їх проблемами. На дев'ятому десятку життя продовжував працювати, обдумував і виношував плани нових музеїв. Його любов до музеїв, безкомпромісне служіння музейній справі викликали повагу і щире захоплення колег й усієї громадськості.

Подвижницьке життя Михайла Івановича Сікорського справедливо можна вважати прикладом вірного служіння українському народу, його творча, наукова, музейна спадщина стане духовним пам'ятником і дороговказом сучасникам і наступним поколінням.

Література:

1. *Асеев Ю.С., Сікорський М.І., Юра Р.О.* Археологічні розкопки у Переяслав-Хмельницькому // Наукові записки Переяслав-Хмельницького державного історичного музею. Випуск 2. — Переяслав-Хмельницький, 1960. — С. 89–91.
2. *Бова І.Г.* Нарис історії створення відділу дендропарк (2009 р.) // НІЕЗ «Переяслав», наукова частина.
3. *Бойко М.М.* Історія створення і шляхи розвитку Музею М.М. Бенардоса (2009 р.) // НІЕЗ «Переяслав», наукова частина.

4. *Бойко Н.А.* З історії музею-діорами «Битва за Дніпро в районі Переяслава і створення Букринського плацдарму восени 1943 року» (2009 р.) // НІЕЗ «Переяслав», наукова частина.
5. *Бузян Г.М., Лизозуб Н.В.* Музей архітектури Давньоруського Переяслава (2009 р.) // НІЕЗ «Переяслав», наукова частина.
6. *Герасько М.І.* Нарис про створення Музею бджільництва (2009 р.) // НІЕЗ «Переяслав», наукова частина.
7. *Демидюк В.І., Сікорський М.І.* Переяслав-Хмельницький // Історія міст і сіл. УРСР. Київська область. — К., 1971.
8. *Зубер С.М.* Музей українських обрядів НІЕЗ «Переяслав»: до історії створення експозиції (2009 р.) // НІЕЗ «Переяслав», наукова частина.
9. *Жам О.М.* Музей хліба. Нарис історії (2009 р.) // НІЕЗ «Переяслав», наукова частина.
10. *Жам О.М., Калінович О.І.* «Музей — найбільша радість моя...» Сікорський — це вічність, що перейшла в життя // «Вісник Переяславщини», №70 від 30.09.2011.
11. *Жам М.І.* Від інтер'єру житла до музею просто неба. Спогади (2002 р.) // Особистий архів Жам О.М.
12. *Калінович Ю.Б.* Нарис зі створення Музею «Поштова станція» (2009 р.) // НІЕЗ «Переяслав», наукова частина.
13. *Кириченко А.М.* Нарис зі створення Музею світопізнання і мирного освоєння космосу (2009 р.) // НІЕЗ «Переяслав», наукова частина.
14. *Козій Г.* Першому в Україні музею просто неба — 45 // Краєзнавство, № 1–2. — 2009. С. 128.
15. *Колибенко О., Колибенко В.* Історико-краєзнавчі дослідження Переяславщини (археологічні джерела). Частина 1. — Переяслав-Хмельницький., 2005. — С. 28–34.
16. *Захарчук Н.О.* Музей Шолом-Алейхема. Нарис (2009 р.) // НІЕЗ «Переяслав», наукова частина.
17. *Маньковська Р.В.* Захисник національної спадщини // Краєзнавство, № 1–2. — 2010. — С. 11–16.
18. *Махно Е.В., Сікорський М.І.* Могильник черняховської культури у с. Сосновы Переяслав-Хмельницького р-на Киевської області // KULTURA WIELBARSKA W MŁODSZYM OKRESIE RZMSKIM. — Lublin., 1987.

19. *Набок Л.М.* Меморіальний музей архітектора Володимира Гнатювича Заболотного 1962–2009 рр. Нарис (2009 р.) // НІЕЗ «Переяслав», наукова частина.
20. *Нікітіна В.В.* Меморіальний музей Г.С. Сковороди (2009 р.) // НІЕЗ «Переяслав», наукова частина.
21. *Павлик Н.М.* Нарис по створенню Музею народного одягу Середньої Наддніпрянщини кін. ХІХ — поч. ХХ ст. (2009 р.) // НІЕЗ «Переяслав», наукова частина.
22. *Погорілий М.М.* Нарис зі створення Музею історії лісового господарства (2009 р.) // НІЕЗ «Переяслав», наукова частина.
23. *Пригонюк С.П.* Музей козацької слави. Роботи В.Л. Завгороднього (2009 р.) // НІЕЗ «Переяслав», наукова частина.
24. *Роздобутько М.В.* Археологічний музей. Нарис історії (2009 р.) // НІЕЗ «Переяслав», наукова частина.
25. *Савчук А.П., Сікорський М.І.* Переяславщина напередодні Київської Русі // «Середні віки на Україні». Випуск 1. — К.: «Наукова думка». — 1971р.
26. *Сікорський М.І.* Борисівське поле — слава землі Київської // Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні. Випуск 5. — К., 1996. — С. 4.
27. *Сікорський М.І.* Склоробна майстерня ХІ ст. у Переяславі-Хмельницькому // Дослідження з слов'яно-руської археології. — К.: «Наукова думка». — 1976. — С. 146–150.
28. *Сікорський М.І.* Поселення епохи бронзи // Нове в музеях України. — К., 1963. — С.40–57.
29. *Скарби Сікорського/ Зніщенка Миколи (ідея та проект).* — К., 2003 р.
30. *Скрипник Г.А.* Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. — К.: Наук. думка. — 1989. — 304 с.: іл.
31. *Тетеря Д.А.* Музей трипільської культури. Нарис історії (2009 р.) // НІЕЗ «Переяслав», наукова частина.
32. *Ткаченко В.М.* До 85–річчя Михайла Івановича Сікорського // Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» / Збірник наукових статей. — 2009. — Вип. 3(5). — С.309–314.
33. *Ткаченко Н.Г.* До історії створення Музею історії Української православної церкви (2009 р.) // НІЕЗ «Переяслав», наукова частина.

34. *Тонконог О.І., Шакула В.М.* Внесок Михайла Івановича Сікорського у розвиток вітчизняного краєзнавства // Краєзнавство, № 4. — 2011.
35. *Тронько П.Т.* Великий син і Герой України// Махінчук М. Переяславський скарб Михайла Сікорського. — К., 2005, с. 256–260.
36. *Чередніченко Л.С.* Нарис з історії створення Музею декоративно-ужиткового мистецтва (2009 р.) // НІЕЗ «Переяслав», наукова частина.
37. *Юхименко Н.О.* Музей пам'яті Поліського району Київської області (2009 р.) // НІЕЗ «Переяслав», наукова частина.

В статтє освещены главные вехи жизненного пути выдающегося музееведа Михаила Ивановича Сикорского. В общих чертах проанализирована его научная деятельность, вклад в создание музеев Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав».

The article deals with the main periods of life specialist in museum management, famous scientist of Pereyaslav district Mykhaylo Ivanovych Sicorsky. The author analyzes statesman's scientific works, contribution in the establish museums of National historical-ethnographic preserve «Pereyaslav».

Підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України»: регіональний аспект

У статті висвітлюється історія та сучасний стан масштабного проекту в культурній сфері — підготовка фундаментального 28-томного видання «Звід пам'яток історії та культури України», основи Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Аналізуються організаційні заходи, наукові засади видання, проблеми дослідження і збереження нерухомих історико-культурних об'єктів у різних регіонах України.

Характерним явищем сучасного культурного та наукового процесу стали підвищений інтерес усіх верств суспільства до історичного минулого, джерел своєї історії, боротьби українського народу за здобуття незалежності. Важливе місце в цих процесах відіграє культурна спадщина, яка збереглася до наших днів у вигляді різноманітних об'єктів, що мають універсальну історичну, наукову, культурну і мистецьку цінність [1]. Це, передусім, нерухомі пам'ятки — археології, історії, архітектури, містобудування, монументального мистецтва, науки і техніки, в яких зафіксовані важливі події в історії держави, окремого регіону, міста, села, конкретної людини. Відтворюючи етапи розвитку суспільства, пам'ятки є певними віхами історичного поступу народу, свідченням його самобутного розвитку, джерелом пізнання для наступних поколінь, у багатьох випадках єдиним достовірним джерелом, свого роду документом, який дозволяє відтворити історичний розвиток, духовне життя суспільства в різні історичні періоди як загалом в країні, так і кожному окремому регіоні.

Уявлення про минуле формують чимало складових, однією з яких є візуальний компонент, що включає монументи, пам'ятні знаки, меморіальні комплекси, визначні архітектурні споруди, історичні заповідники, музейні експозиції, цвинтарі загалом чи певні поховання [2]. Меморіальний простір не лише відображає історичне минуле, а й активно формує суспільні погляди громадян, їх ставлення до подій та історичних постатей. Завдяки пам'яткам, які посилюють емоційне сприйняття минулого, можна безпосередньо «бачити, чути, торкатися» минулого, чіткіше запам'ятати конкретні факти, уявлення, історичних діячів, реконструювати знакові події і явища.

Робота по виявленню, дослідженню, охороні історико-культурних об'єктів, надання їм статусу пам'яток значно актуалізувалася у ході підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України», масштабного проекту по вивченню і збереженню пам'яток історії та культури, у підготовці якого об'єдналися зусилля державних установ, громадських організацій, великого загалу пам'яткоохоронців. Задуманий як частина великого загальносоюзного видання, «Звід пам'яток історії та культури України» планувався у контексті підготовки відповідних томів в інших радянських республіках, відповідно до постанови Президії Академії наук СРСР і Міністерства культури СРСР від 2 жовтня 1967 р. «О подготовке Свода памятников истории и культуры СССР» [3]. Звід планувався як найбільш повний ілюстрований довідник енциклопедичного характеру, до якого мали увійти дані про нерухомі пам'ятки історії та культури. Ця робота розглядалася як наукова основа для широкого вивчення, охорони і пропаганди історичних, архітектурно-містобудівних, археологічних і художніх цінностей. У майбутньому на його основі планувалася підготовка атласу пам'яток, створення довідкової бази по історико-культурному надбанню країни із включенням її до вітчизняних і міжнародних інформаційних центрів [4].

Науково-організаційна і методична робота покладалася на вчених Інституту мистецтвознавства Міністерства культури СРСР, Інституту історії СРСР та Інституту археології Академії наук СРСР, а також Інституту культури Міністерства РРФСР. Вони були авторами перших спроб узагальнення досвіду і рекомендацій по підготовці Зводу: «Методические указания по подготовке Свода памятников истории и культуры СССР» (вип. 3, М., 1972; вип.7, М., 1975), «Методические указания по подготовке материалов Свода памятников истории и культуры народов СССР» (М., 1986)[5]. Численний структурний колектив по підготовці Зводу працював в Інституті мистецтвознавства, етнографії і фольклору Академії наук БРСР, де протягом 70–80-х років минулого століття були видані сім томів (по кожній області) білоруською мовою [6]. В Російській Федерації до 2006 р. видано вісім томів (по областях центрального регіону), у яких представлені лише пам'ятки двох видів — архітектури і монументального мистецтва [7].

У виданих «Методических рекомендациях для подготовки томов «Свода памятников истории и культуры народов СССР» по Украинской ССР» (Киев, 1981), були розроблені питання методики із урахуванням

загальносоюзних методичних рекомендацій, але вони не могли вирішити всіх питань методологічного характеру. Загальні положення, що «Звід пам'яток історії та культури України» — фундаментальне енциклопедичне науково-довідкове видання про всі відомі на її території нерухомі пам'ятки, що мають історичну, наукову або художню цінність, не відрізнялися від загальних положень підготовки томів Зводу в інших республіках. В той же час необхідно було врахувати особливості розвитку України, боротьбу українського народу упродовж всього історичного поступу, що увінчалась проголошенням незалежності України, стан культурної спадщини, необхідність і важливість її збереження.

Узагальнення та систематизація інформації про нерухому історико-культурну спадщину України, детальний науковий опис історико-культурних об'єктів, які перебували на державному обліку, а також тих, що були виявлені в процесі пошукової роботи — мета «Зводу пам'яток історії та культури України». В Україні підготовча робота по створенню Зводу розпочалася в 1972 р. із загальної паспортизації пам'яток, яка, на жаль, не в усіх регіонах була проведена на належному рівні. Лише після відповідних рішень директивних органів, ухвалених урядом України у 1982 р., були зроблені перші кроки по підготовці «Зводу пам'яток історії та культури України». Постанова Ради Міністрів Української РСР «О мерах по обеспечению издания томов Свода памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР», прийнята 3 вересня 1982 р., передбачала реорганізацію редакції «Історії міст і сіл УРСР» Головної редакції Української Радянської енциклопедії у редакцію «Зводу пам'ятників історії та культури», заходи по виявленню пам'яток, створенню фототеки та бібліографічних матеріалів про пам'ятки історії та культури, залучення до створення енциклопедичної праці державних установ та громадських організацій. Заплановано підготувати 28 томів Зводу — по кожній області, Автономній республіці Крим, містах Києву, Севастополю і українських пам'ятках зарубіжжя.

Робота над «Зводом пам'яток історії та культури України» пройшла кілька етапів. Перший етап пов'язаний з розгортанням дослідницької роботи на місцях, організаційним становленням центральних органів по підготовці Зводу, виходом в 1987 р. першого Каталогу нерухомих пам'яток України — «Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник» (К., 1987). Другий розпочався з 1986 р., коли з'явилися документи, які заклали науково-організаційні засади по під-

готовці Зводу, окреслили коло установ та їх завдання по підготовці цієї масштабної праці, аналогів якій немає у світі. В цей період значна увага приділяється формуванню методичних засад підготовки томів, готується низка обласних матеріалів до «Зводу пам'яток історії та культури України». Від проголошення незалежності України в 1991 р. розпочався третій період підготовки Зводу. Якщо у другій половині 1990-х років через недостатнє фінансування робота над томами Зводу в багатьох регіонах практично була зведена нанівець, то певні зрушення в охороні культурної спадщини України, відповідно і в роботі над «Зводом пам'яток історії та культури України», відбулися після прийняття Закону України «Про охорону культурної спадщини», указів президентів України «Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» (2000 р.), «Про додаткові заходи по підготовці і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» (2007 р). Це не вирішило всіх проблем, але вони підняли «Звід пам'яток історії та культури України» до загальнонаціонального значення.

Знаковою подією в культурному житті України став вихід першої книги Зводу по м. Києву (Звід пам'яток історії та культури України. Київ., Кн. 1, ч. 1. — К., 1999; ч. 11., К., 2004), електронної версії третьої частини першої книги тому. Якщо на початковому етапі роботи Словник пам'яток історії та культури по Києву, складений на основі анотованих списків, включав 550 пам'яток, причому 296 — братські і одиночні могили, то на кінець 1986 р. кількість їх становила 634 об'єкти. За даними Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій головного управління охорони культурної спадщини Київської міської державної адміністрації, станом на 2003 р. на обліку перебувало 1629 пам'яток історії, у тому числі нововиявлених об'єктів — 236 [9]. Більше половини об'єктів культурної спадщини склали пам'ятки некрополів — 1030 [10]. Станом на 2008 р. кількість поставлених на облік пам'яток історії збільшилася до 1780, тобто на 151 об'єкт. Кількість нововиявлених пам'яток історії тепер складає 290 (більше на 54). Нових пам'яток-поховань поставлено додатково на облік 90, загальна кількість їх — 1120 [11]. Нововиявленими пам'ятками історії є ті, що описані в томі «Київ» (кн. 1, ч. 1–2), але раніше не перебували на державному обліку.

Вийшли окремі матеріали до томів Зводу по Житомирській, Запорізькій, Полтавській, Сумській, Тернопільській областях, підготовлені рукописи томів по м. Севастополю, Київській і Чернігівській областях, збірник статей по Харківській області. Вагомі результати у підготовці томів по АР Крим, Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Івано-Франківській, Кіровоградській, Львівській, Херсонській, Чернівецькій областях [12]. Як показує аналіз матеріалів, які вийшли і які надходили на рецензування до Центру «Зводу пам'яток історії та культури України» Інституту історії України НАН України, пам'ятки історії, а також комплексні пам'ятки археології та історії, історії та архітектури, які відображають стародавню, середньовічну історію, ранній новий і новий час, у кількісному відношенні представлені незначною кількістю об'єктів. Більшість пам'яток відображають події новітньої історії України, передусім це пам'ятки, пов'язані з революційними подіями, громадянською та Другою світовою війнами. За типологічною ознакою переважають поховання — братські та індивідуальні могили, значно менше представлені будинки, пам'ятні місця, оборонні споруди, зразки військової техніки (автентичні) тощо.

До Словника по Запорізькій області увійшло 11 історико-культурних об'єктів, які відображають історію України до ХХ ст. Це укріплення, що входило до складу Дніпровської оборонної лінії, побудованої під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. В той же час до Словника не увійшло пам'ятне місце розташування фортеці Д. Вишневецького (Байди) (1770 р.), прообразу Запорозької Січі. В Луганській області лише сім пам'яток відбивають історичні події до 1917 р. [13]. Суттєвим недоліком матеріалів по Донецькій і Сумській областях є відсутність пам'яток історії, які відображають історичні події середньовічної і нової історії. Із 1716 історико-культурних об'єктів Донецької області тільки п'ять — пам'ятки XVII–XVIII ст., у тому числі пам'ятне місце Кальміуської паланки, однієї з восьми паланок Запорозьких Вольностей. У м. Селидове (Донецька обл.) пам'ятне місце козацького сторожового поста відзначено триметровою скульптурною композицією (ск. П. Гевеке), пам'ятний знак споруджений на місці перших козацьких поселень у Донбасі, в селищі Гродівка Червоноармійського району [14].

Із всього загалу пам'яток історії Сумської області до Словника включено пам'ятне місце Конотопської битви 1659 р., а також комплексні пам'ятки історії та архітектури — Конотопська і Глухівська форте-

ці [15]. Матеріали по Кіровоградській області і м. Кіровограду дозволяють стверджувати, що до Зводу і, відповідно, до Державного реєстру нерухомих пам'яток України не включена фортеця св. Єлизавети (1753–1821 рр.), з якою пов'язані імена російських полководців Суворова і Кутузова, а також останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського [16].

Як відомо, історія Дніпропетровської області тісно пов'язана з історією козацтва. На жаль, пам'ятні місця, пов'язані з розташуванням січей, таборів, битв, козацькі цвинтарі, Кодацька фортеця не знайшли відображення у матеріалах Зводу [17]. В той же час в області проводиться робота по комплексному обстеженню пам'яток українського козацтва. В результаті експедиції 1997 р., ініційованої Науково-дослідним центром «Часи козацькі» за сприяння Українського товариства охорони пам'яток історії та культури і Центру пам'яткознавства НАН України були досліджені Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька січі [18]. Восени 2005 р. в НГУ створено Дніпропетровське регіональне відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України, яке займається дослідженням козацької тематики, видає «Січеславський альманах», проводить конференції, ініціює відкриття пам'ятників та встановлення меморіальних дощок видатним людям краю [19].

Широко представлені пам'ятки історії в матеріалах Зводу по Вінницькій області, в тому числі залишки фортеці (м. Бар), де відбулася битва військ М. Кривоноса з польсько-шляхетськими військами, сторожовий козацький курган, оборонний рів XVIII ст., оборонний вал XVI–XVII ст., пам'ятне місце переможної битви козацького війська під командуванням І. Богуна в 1651 р. (м. Вінниця), козацькі могили, пам'ятні місця, пов'язані з подіями російсько-турецьких воєн, розташуванням військових таборів, переправами російської армії, залишки фортеці XVI–XVII ст. (с. Буша Ямпільського району), цвинтар [20]. Але з 11 історико-культурних об'єктів, що входять до Державного історико-культурного заповідника «Буша», створеного у Вінницькій області в 2000 р., до Словника пам'яток історії «Зводу пам'яток історії та культури України» по Вінницькій області включені лише дві пам'ятки [21].

На відміну від східних і центральних областей України, матеріали до Зводу, які надходять із Західного регіону, представлені більш широкою панорамою пам'яток. Цікавий матеріал представлений робочою гру-

пою по підготовці тому «Зводу пам'яток історії та культури України» по Тернопільській області, де виявлені і включені до Зводу пам'ятні місця битв, поховання захисників краю від ворогів в різні історичні періоди. В с. Денисів Козівського району (Тернопільська обл.) на могилі, в якій поховано понад три тисячі козаків, загиблих у травні 1649 р., споруджено пам'ятник (ск. Б. Рудий, арх. В. Гуль). Пам'ятним знаком відзначена братська могила українських козаків в с. Вірлів Зборівського району, які загинули у 1649 р. в ході Зборівської битви, пам'ятне місце загибелі козацького полковника [22] Морозенка, який очолював козацьку кінноту в битві під Збаражем 1649 р. [23]. Поблизу с. Окопи Борщівського району на березі річки встановлено пам'ятний знак поряд із шістьма дерев'яними хрестами в пам'ять про українських козаків, які загинули під час переправи через Дністер у 1649 р. Напис на хрестах доносить до нас відомості про події тих далеких часів: «Вас тут триста як скло у могилу лягло і ніхто не згадає» [24]. Широко представлені пам'ятки, які віддзеркалюють події, що відбувалися в регіоні під час Першої світової війни, Української революції 1917–21 рр., національно-визвольний рух в регіоні у ході Другої світової війни і у повоєнні роки — діяльність Української повстанської армії. Виявлено понад 200 кладовищ, братських і одиночних могил воїнів різних національностей, які загинули під час воєнних баталій на українській землі, у тому числі 57 поховань українських січових стрільців, воїнів УГА.

Ґрунтова робота по дослідженню пам'яток та підготовці матеріалів до Зводу проводиться у Волинській, Хмельницькій та Чернівецькій областях. В Луцьку виявлені пам'ятні місця, які свідчать про один із злочинів радянської влади на початку Великої Вітчизняної війни — розстріл кількох тисяч в'язнів Луцької в'язниці. В 1990 р. на місці розстрілу в серпні 1942 р. 25 658 громадян єврейської національності — жителів Луцька та його околиць — створено Меморіал в пам'ять жертв геноциду. Пам'ятним знаком увічнено місце поховання генерала Армії УНР Олекси Алмазова, виявлені місця розстрілів учасників антинацистського підпілля, жертв нацизму [25].

Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001р. № 878, міста Вижниця, Сторожинець і Хотин (Чернівецька обл.) внесені до Списку історичних населених місць України [26] як такі, що мають багату історію та цінну історико-культурну спадщину і заслуговують на включення їх до «Зводу пам'яток історії та культури України». Мате-

ріал по цих містах включає ґрунтовні додатки, які складаються з копій історико-архітектурних опорних планів, ілюстративного матеріалу про пам'ятки у вигляді фото, листівок і гравюр окремих об'єктів, картографічних схем, цікавого історичного матеріалу, в тому числі по Хотинській фортеці, яка є пам'яткою фортифікаційного зодчества [27]. У Словнику по Чернівецькій області широко представлені пам'ятки історії середньовічної, ранньомодерної і модерної історії. Ґрунтовно досліджені і представлені пам'ятки Першої і Другої світових, радянсько-афганської війн. У більшості своїй це воїнські цвинтарі учасників Першої і Другої світових війн, представників різних національностей, братські могили радянських воїнів і жертв нацизму, могили Героїв Радянського Союзу. В той же час пам'ятки історії, пов'язані з національно-визвольним рухом в Другій світовій війні, не увійшли до Словника.

Значний і своєрідний пласт національної культурної спадщини становлять пам'ятки історії та культури Кримського півострова, яку формували таври, греки, скіфи, римляни, готи, візантійці, вірмени, італійці, слов'яни і багато інших етносів. У 1220-х роках на Кримському півострові з'явилися татари, які до середини XIII ст. завоювали Східний Крим і заснували два самостійних татарських князівства з центром у м. Солхат (Старий Крим) і Чуфут-Кале. В 20-х роках XV ст. на півострові сформувалася нова політична організація — Кримський ханат, який виник внаслідок відцентрових тенденцій найбільш могутніх татарських феодальних родів [28].

На початку XIII ст. на Чорноморському узбережжі з'явилися генуезькі володіння, які невдовзі заволоділи низкою населених пунктів в Криму і розпочали будівництво оборонних укріплень для захисту від кочових народів. Основою будівельного досвіду таврійської фортифікації стали зінтегровані будівельні традиції колоністів-греків, візантійців, генуезців, пристосовані до місцевих умов. Переважна більшість замків та фортець сформувалися як комплекси протягом X-XV ст. Замки, які були побудовані в Алушті, Балаклаві, Судаку, Феодосії та інших населених пунктах Криму, органічно були пов'язані з природним довкіллям. Їх планувальна конфігурація мала нерегулярний характер, а башти розміщувалися з урахуванням захисту найважливіших ділянок укріплення [29]. Ці питання відображені у вступній статті до тому «Зводу пам'яток історії та культури України» по АР Крим, але автори акцентували увагу на містобудівних особливостях оборонних укріплень та

аналізі археологічних досліджень. Фортеці та їх руїни, що збереглися дотепер, інші оборонні споруди не знайшли висвітлення як пам'ятки історії певного регіону, пов'язаного з конкретним історичним періодом [30]. Осередком міжнародної торгівлі і великим ремісничим центром у XIV ст. була Кафа — адміністративний центр генуезьких володінь в Криму. В місті збереглися пам'ятки цього періоду — руїни Консульської цитаделі з вежами Климента VI, Криско, Доковою, башти Джовані ді Скаффа (Кругла), св. Костянтина, Карантин, де знаходилася внутрішня фортеця, що оточувала місто по внутрішньому периметру і відіграла важливу роль в обороні міста від татарського війська хана Джанібєка в 1347 р. [31].

XVII ст. знаменує новий етап в історичній долі Криму. Це відносини Кримського ханства з Московією, Османською імперією, Запорозькою Січчю. Метою численних походів кримських ханів на землі Московії було захоплення полонених і здобичі у відповідь на походи, що проводились до Криму, в яких значну роль відігравали запорозькі козаки на чолі з гетьманами П. Конашевичем-Сагайдачним, М. Дорошенком, кошовим отаманом І. Сірком. Відомі численні свідчення про розвиток українсько-кримських міждержавних відносин, які дозволяють стверджувати, що українсько-кримське тяжіння простежувалося протягом низки століть. Акцентуючи увагу на підписанні в Бахчисараї у 1681 р. 20-річного мирного договору між Османською імперією та Кримським ханством, з одного боку, і Російською імперією — з іншого, у матеріалах Зводу (Вступ, Словник, статті) не йдеться про українсько-кримський договір 1648 р. В той же час військово-політичний союз між Б. Хмельницьким і кримським ханом Іслам-Гіреєм III відіграв важливу роль у боротьбі України проти Речі Посполитої впродовж 1648–53 рр., зокрема в здобутті українцями перемог у битвах під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Зборовом і Батогом [32]. Значні масштаби української присутності в регіоні, що простежуються протягом XV–XVII ст., були пов'язані з походами козаків та фактором українського ясиру в Криму. Під час походів запорозьких козаків до Криму звільнялося багато невільників, в той же час вони спричинили значні зміни на півострові в антропологічному, демографічному, культурному і релігійному відношеннях. В Бахчисараї зберігся комплекс пам'яток, у тому числі історичних, відомий як Бахчисарайський історико-культурний заповідник, до якого входить ансамбль «Ханський палац» (колишня резиденція крим-

ських ханів), де відбувалися важливі події в історії України і Криму, некрополь кримських ханів.

Малодослідженими залишаються історико-культурні об'єкти, пов'язані з подіями на українських теренах княжої, литовсько-польської та козацької доби. Залишки фортець, замків, оборонних укріплень, які дійшли до нашого часу, розкривають розвиток фортифікаційного мистецтва, відображають архітектурні традиції наших предків і в той же час вони є свідками визначних історичних подій, боротьби українського народу за свою незалежність.

На території України збереглися сотні інженерно-фортифікаційних споруд, які не тільки є пам'ятками техніки, але з кожною з них пов'язана доля радянських воїнів, їх боротьба у ворожому оточенні, трагізм початкового періоду Другої світової війни. Більшість військово-інженерних споруд, дотів і дзотів знаходилася на лінії укріплених районів, які призначались для прикриття ділянок державного кордону, важливих в оперативно-стратегічному відношенні напрямків чи об'єктів, політичних або промислових центрів. Будівництво укріпрайонів проходило в три етапи. Протягом першого етапу, в період 1929–38 рр., були побудовані 13 УРів, у тому числі сім в Україні, оскільки український напрям вважався в оперативно-стратегічному відношенні найбільш важливим. В 1938–39 рр. розпочалося будівництво ще вісім УРів, у тому числі Шепетівського, Старокостянтинівського, Остропільського, Ізяславського, Проскурівського та Кам'янець-Подільського, які входили в так звану «лінію Сталіна». Включення до складу СРСР західноукраїнських і західнобілоруських земель надало Радянському Союзу глибоке стратегічне передпілля, залишивши далеко у тилу лінію старого кордону. У зв'язку із загостренням міжнародної обстановки напередодні війни між Радянським Союзом і Німеччиною була розроблена і на початку 1940 р. прийнята нова схема УРів, якою передбачалося зведення так званої «лінії Молотова». В 1940–1941 рр. на новому державному кордоні розпочалося спорудження Володимир-Волинського, Ковельського, Перемишльського, Рава-Руського, Струмилівського, Верхньо-Прутського і Нижньо-Прутського, а також проводились роботи по створенню Дунайського, Одеського і Чернівецького УРів [33]. Незважаючи на складність ситуації в перші дні війни особовий склад УРів зумів на певний час затримати противника, прикривши мобілізацію і розгортання головних сил Червоної Армії. Оборонні споруди, доти і дзоти, штаби УРів є гарною

базою для створення музеїв, воєнно-історичних виставок. На їх прикладах можна наглядно продемонструвати еволюцію довоєнної радянської фортифікаційно-інженерної школи.

На жаль, до «Зводу пам'яток історії та культури України», Державного реєстру нерухомих пам'яток України включені лише деякі пам'ятні місця, пов'язані з героїчними діями радянських воїнів на лінії укріплених районів в Житомирській і Київській областях, доти і дзоти у Севастополі. Поряд зі створенням меморіальних комплексів і заповідників, спорудженням пам'ятників національним героям необхідно виявляти і досліджувати штучно забуті місця пам'яті українського народу. Їх включення до «Зводу пам'яток історії та культури України» як комплексних пам'яток історії та архітектури дозволить не тільки зберегти об'єкти української оборонної архітектури, але й дослідити важливі історичні події, розширити наші знання про величезний проміжок української історії.

При дослідженні і включенні пам'яток до Зводу необхідно враховувати особливості різних регіонів України, у яких в силу історичного розвитку, низки об'єктивних і суб'єктивних факторів по-різному сприймаються історичні події та постаті. Для злагоди в суспільстві, досягнення консенсусу в спільному баченні власної історії слід зважено і коректно підходити до кожної події, акцентуючи увагу на найбільш знакових, які можуть згуртувати націю, примирити протилежні точки зору, сприяти позбавленню комплексу меншовартості, уникнути використання дражливих тем, надуманих проблем, які не сприймаються суспільством, а тільки вносять певну нестабільність.

Робота над глобальним за своїм характером і обсягом науковим виданням «Звід пам'яток історії та культури України», проведення інвентаризації всіх історико-культурних об'єктів із включенням їх до Державного реєстру нерухомих пам'яток України надзвичайно актуалізувала проблему збереження культурної спадщини, поглибленого вивчення пам'яток національного культурного надбання, їх взаємозв'язків і впливів на світовий і європейський культурний процес. Прагнення України зайняти належне місце в сучасному європейському культурному процесі, усвідомлення цього місця в контексті європейської і світової цивілізації неможливе без усвідомлення свого історичного коріння шляхом вивчення і популяризації історичного минулого, пам'яток культурної спадщини, їх органічного включення в суспільне життя.

Література:

1. Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база. Зб. документів (2-ге видання). — К.: Вид-во «ХІК», 2006. — С.158.
2. Симоненко І.М. Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення // Стратегічні пріоритети. — 2009.— №4 (13). — С.53.
3. Методические рекомендации для подготовки томов «Свода памятников истории и культуры народов СРСР» по Украинской ССР. — К., 1981. — С.4.
4. Методические рекомендации для подготовки томов «Свода памятников истории и культуры народов СРСР» по Украинской ССР. — К., 1981. — С.5.
5. Методические указания по подготовке Свода памятников истории и культуры СРСР. — Вып. 3. — М., 1972; Вып.7. — М., 1975.
6. Горбик В.О. Багатотомний «Звід пам'яток історії та культури України» — наукова база складання Державного реєстру нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. — С. 97.
7. <http://sias.ru/institute/departments/35.html>
8. Тарутінова І. Пам'ятки Києва в цифрах // Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона історичного середовища. — К.: Вид-во «АртЕх», 2003. — С. 5–6.
9. Там само. — С. 5–6.
10. Автоматична база даних пам'яток по м. Києву // Київський науково-методичний центр по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій.
11. Горбик В.О. Стан та проблеми підготовки багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» // Охорона культурної спадщини в Україні: історія, теорія, практика. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. 28–29 травня 2007 р., м. Тернопіль, 2007. — С. 20.
12. Поточний архів Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури і туризму України (далі — ПА НДІПОД). Висновки щодо «Переліку пам'яток історії Луганської області, пропонувані до внесення до Державного

- реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення»; Рецензія на «Перелік пам'яток історії Запорізької області, пропонувані до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення»; Пам'ятки історії та монументального мистецтва Луганської області. Каталог-довідник. — К., 2007. — С.123.
13. *ПА НДІПОД*. Перелік пам'яток історії та монументального мистецтва по Донецькій області, пропонувані до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення (проект). — 2007.
 14. *ПА НДІПОД*. Рецензія на «Перелік пам'яток історії Донецької області, пропонувані до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення»; Рецензія на «Перелік пам'яток історії Сумської області, пропонувані до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення».
 15. *Наш край у XVIII столітті*. Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції.— Кіровоград, 2003; Пивовар А.В. Поселення задніпровських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. —К., 2003.
 16. *Поточний архів* Центру Зводу пам'яток історії та культури України (далі — ПА ЦЗПК України) Інституту історії України НАН України. Рецензія на статті історичної частини тому «Звід пам'яток історії та культури України. Дніпропетровська область».
 17. *Толочко П.П.* Звітна доповідь VIII з'їзду Товариства // Вісник. Загальнодержавний бюлетень. — 2001. — №2. — С.12.
 18. *IV з'їзд* Національної спілки краєзнавців України (28 жовтня 2008 року). Матеріали та документи. — К., 2009. — С. 52–53.
 19. *ПА ЦЗПК України*. Рецензія на Словник пам'яток історії та культури України по Вінницькій області.
 20. *Історико-культурні заповідники України*. Довідкове видання. — К.: Вид-во «Фенікс», 2007. — С. 36–37.
 21. *ПА НДІПОД*. Перелік пам'яток історії та монументального мистецтва по Тернопільській області, пропонувані до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення (проект). — 2007.

22. *Енциклопедія українознавства*. — Т. -5. — Львів -1996. С. 1650; Дзиря Я. Збараська облога // ЕІУ. — Т. -3. — К.: Наук. думка, 2005. — С. 301.
23. *Стецюк В.* Обстеження Борщівського району екологічною експедицією «Дністер» у 1991–1993 рр.// Літопис Борщівщини. Науково–краєзнавчий збірник. — Вип.6. — Борщів, 1994. — С. 48–49.
24. *Бондаренко Г., Кузьмич М.* Увічнення історичних постатей та важливих подій у пам'ятниках Луцька // Краєзнавство. — 2010. — №4. — С. 17,21, 23.
25. *Список історичних населених місць України (міста і селища України) //* Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база: Зб. документів (2-ге видання). — К.: Вид-во «ХІК», 2006. — С. 391–392.
26. *Хотинщина.* Історичний нарис. —Чернівці, 2002; Буковина. Історичний нарис. — Чернівці, 1998.
27. *Когонашвили К.* Краткий словарь истории Крыма. — Симферополь: «БИЗНЕС-ИНФОРМ», 1995. — С.130.
28. *Прибега Л.В.* Історико-типологічні особливості пам'яток оборонної архітектури України XIII–XVIII ст.ст.// Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Вип. 2. — К., 2006. — С. 247.
29. *ПА ЦЗПК України.* Рецензії на матеріали до тому Зводу по АР Крим.
30. *Лихотворик Р.* Путешествие со старой открыткой. Феодосия, Старый Крым. Коктебель, Отузы, Кизилташ на рубеже XIX–XX ст. — Феодосия: Арт Лайф, 2004. — С.15–16.
31. *Енциклопедія історії України*. — Т. 1. — К.: Наук. думка, 2003. — С. 206–207.
32. *Хорьков А.Г.* Укрепленные районы на западных границах СССР // Военно–исторический журнал. —1987.— №12 <http://retrospicere.narod.ru/fortification-ussr/fortification04-997.htm>.

В статье освещены история и современное состояние масштабного проекта в культурной сфере — подготовка фундаментального 28- томного издания «Свод памятников истории и культуры Украины», основы Государственного реестра недвижимых памятников Украины. Анали-

зируются организационные мероприятия, научные принципы издания, проблемы исследования и сохранения недвижимых историко-культурных объектов в разных регионах Украины.

The history and modern condition of the large scale project in the cultured sphere — the preparation of the fundamental edition in the 28 volumes «The Register of the historical and cultural monuments of the Ukraine» — the base of the State register of the immovable monuments of the Ukraine are highlighted in this article. The main measures, scientific bases of the edition and problems of the study, protection of the immovable history-cultural objects in the different regions of the Ukraine has been considered.

Інвентаризація пам'яток археології міста Переяслав-Хмельницький

Інвентаризація археологічної спадщини міста Переяслав-Хмельницький здійснювалася протягом літнього періоду 2010 р. У статті подано основні результати цих досліджень, описано основні об'єкти, вказано їх сучасний стан збереженості.

Інвентаризація археологічної спадщини Переяслава проводилася протягом липня–серпня 2010 р. Ці роботи передбачали натурні обстеження, фотофіксацію, а також аналітичні дослідження із залученням друкованих джерел та картографування об'єктів археологічної спадщини.

За цей час було обстежено 30 об'єктів археології, переважна більшість яких на державному обліку не перебувала. Фактично можна говорити про відсутність практики постановки об'єктів археології на облік. Так, попри активні дослідження, численні публікації та існування заповідника станом на 2010 р. в межах Переяслава-Хмельницького нараховувалася одна пам'ятка національного значення та чотири місцевого.

Археологічна спадщина Переяслава репрезентована різночасовими та різнохарактерними об'єктами, однак кількісно переважають давньоруські пам'ятки. Перш за все, це пам'ятка національного значення «Літописне місто Переяслав — столиця Переяславського князівства» (X — XIII ст.). Дослідження давньоруського Переяслава розпочалися у XIX ст., проте на той час вони мали спорадичний характер. У 1840 р. археолог-аматор О. Анєнков відкрив залишки Михайлівського собору. Пізніше, у 80-х роках XIX ст., під час будівництва цегляної Успенської церкви, був відкритий мініатюрний безстовпний храм (досліджений П. Лошкар'євим у 1888 р.). З другої половини 40-х років XX ст. і по сьогоднішній день дослідження давньоруського Переяслава є систематичними. В межах середньовічного міста виявлено залишки воріт, церков, палацової споруди, жител та господарських будівель. Загалом потужність давньоруського культурного шару коливається в межах 0,2 — 3,0 м.

Територія літописного Переяслава перебуває в межах сучасної міської забудови, що ускладнює проведення досліджень та забезпечення охорони пам'ятки. Іншою проблемою є недостатня юридична захищеність пам'ятки. Попри те, що «Літописне місто Переяслав — столиця

Переяславського князівства» є пам'яткою археології національного значення, яка взята під охорону Постановою Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 № 928 (охоронний № 100018–Н) і фігурувала в більш ранніх документах (Постанова Ради Міністрів УРСР від 21 липня 1965 р. №711), жоден юридичний документ не окреслював її меж та складових. Як наслідок — перехід земельних ділянок (навіть на території дитинця) у приватну власність, неконтрольована забудова без попередніх археологічних досліджень.

У рамках плану організації території Національного історико–етнографічного заповідника «Переяслав», розробленого у 2011 р., було запропоновано окреслити територію пам'ятки в межах давніх оборонних споруд, що оточували дитинець та окольний град.

В межах давньоруського міста досліджено низку мурованих споруд, переважно церков.

Залишки Михайлівського собору (1089 р.). Михайлівський собор, збудований у 80–х роках XI ст. за ініціативи єпископа Єфрема, був окрасою не лише єпископського двору, а й усього Переяславля. З писемних джерел відомо, що у 1124 р. церква постраждала від землетрусу, проте пошкодження були незначні, тому її незабаром було відновлено. Наслідки землетрусу 1230 р. виявилися більш відчутними. Храм був відбудований, але ненадовго: 1237 р., під час штурму Переяслава монголо–тарами, собор був зруйнований.

Руїни простояли до середини XVII ст., коли на цьому місці переяславський полковник Федір Лобода спорудив дерев'яну церкву. Сучасна мурована будівля Михайлівської церкви була зведена близько 1749 р.

Розкопки давньоруського храму провадилися у 1949 та 1952—1954 рр. Археологічною експедицією під керівництвом М. Каргера було відкрито фундаменти, нижню частину стін, складено план будівлі [9, 284 — 290]. Пізніше, у 1975 р., пам'ятку досліджували Ю. Асеев та В. Харламов [4, 122 — 137].

Михайлівський собор мав досить значні розміри; його довжина становила 33 м, ширина — близько 25,6 м у східній та 27 м у західній частині. Храм мав своєрідне планування; він був одноапсидним, п'ятинавним (бокові нефи та нартекс відділялися від центрального простору стінами і з'єднувалися з ним широкими аркадами). Купол спирався на чотири стовпи; діаметр підкупольного простору церкви не перевищував 6 м.

До південно-східної стіни собору прилягав комплекс усипальниць. Очевидно, його було збудовано протягом кінця XI — першої половини XII ст. Як свідчать літописи, Михайлівський собор став місцем поховання князів Святослава Володимировича, Андрія Володимировича Доброго, Володимира Глібовича, Ростислава Юрійовича, Ярослава Мстиславовича Красного.

На сьогоднішній день усипальниці не збереглися. Частина давньоруського храму знаходиться під фундаментами пізніше збудованого Михайлівського собору, частина зруйнована. Над залишками фундаментів північно-західної частини пам'ятки споруджено Музей архітектури часів Київської Русі.

Залишки Єпископської брами (XI ст.). Розташована на дитинці Єпископська брама була парадним в'їздом до резиденції переяславського єпископа. Збудована вона була, вочевидь, як і багато інших пам'яток на дитинці, за ініціативи єпископа Єфрема. У літописі вона згадується у статті 1089 (1090) р.; там же перераховано частини цього комплексу: власне ворота, надбрамна церква св. Федора та кам'яна стіна.

В ході археологічних досліджень пам'ятки було розкрито залишки двох паралельних стін, складених з плінфи та каменю; між ними знаходився проїзд шириною до 4-х метрів. На час розкопок стіни воріт збереглися на висоту до двох метрів. Припускається, що до згаданої у літописі надбрамної церкви піднімалися двомаршовими сходами, відкритими у прямокутній (6,2x4,4 м) вежі, що прилягала до брами з внутрішнього боку земляного валу (тут під час археологічних досліджень було розчищено три сходинки). На захід від вежі йшла кам'яна стіна 1,2 м завтовшки, що простежувалася на відстань близько 10 м. Вочевидь, вона відділяла єпископський двір від князівської частини дитинця і може бути співвіднесена з «градом камен», відомим з письмових джерел.

Залишки Єпископської брами були виявлені у 1955 р.; протягом наступного року їх розкопала археологічна експедиція, яку очолював М. Каргер. У 1960 р. розкопки здійснював Р. Юра [2, 57 — 61].

На сьогоднішній день збереглася лише частина брами; решта споруди, очевидно, була зруйнована під час спорудження будинку. Залишки її засипані землею.

Залишки єпископського палацу (кінець XI ст.). Монументальна кам'яна споруда, датована кінцем XI ст., відома на території єпископської частини дитинця, на відстані 50 м на північний захід від Михайлів-

ського собору; західна стіна будинку майже притул підходить до валу. Споруда є прямокутною, двокамерною; розмірами 18,2x11 м. Будівельна техніка є типовою для переяславського зодчества кінця XI ст. [10, 214], зокрема має аналогії тій, що використовувалася під час будівництва Єпископської брами, Михайлівського собору тощо.

Археологічні дослідження на пам'ятці проводилися у 1962 р. експедицією під керівництвом Р. Юри [3, 199 — 214].

Очевидно, що дана споруда є громадською, проте визначення її функцій на сьогодні є дискусійним. Ю. Асєєв, М. Сікорський та Р. Юра, безпосередні дослідники будівлі інтерпретували її як Єпископський палац (саме під цією назвою пам'ятка і увійшла в літературу). Натомість П. Раппопорт та М. Корінний дотримуються думки, що дана споруда є залишками лазні, збудованої у 1089 р. єпископом Єфремом [12, 35].

Пам'ятка знаходиться на території приватної садиби. Залишки засипані землею; поверхня задернована.

Залишки Андріївської церкви (1089 р.). Церква св. Андрія була зведена разом з іншими будівлями 1089—1090 р. за розпорядженням єпископа Єфрема. Вона розташована за 40 м на північ від Єпископської брами та за 70—80 м на північний схід від Михайлівського храму. Церква знаходилась вже за межами Єпископського двору, тому, вочевидь, правила за невеликий парафіяльний храм.

Залишки церкви розкопані у 1956 р. археологічною експедицією під керівництвом М. Каргера. Фундаменти будівлі були частково зруйновані, але все ж автори розкопок дійшли висновку, що це був невеликий безстовпний храм з трьома апсидами і галереями. Розміри будівлі — 16,7 x 14,2 м [НА ІА НАНУ. — 1956/28. — 8 с.].

На сьогоднішній день територія, де були виявлені залишки церкви, не забудована. Поверхня задернована.

Залишки однефного мініатюрного храму на дитинці (XI ст.) Залишки невеликої безіменної церкви виявлено на північ від Михайлівського собору. На думку М. Корінного, вона була частиною єпископського граду; О. Колибенко висловив припущення, що церква вже знаходилася у дворі впливового Переяславського боярина Ратибора.

Археологічні дослідження пам'ятки проводилися у 1952 р. експедицією під керівництвом М. Каргера [8, 3–29]. Від споруди збереглися лише фундаменти. Розміри храму (без притвору) становили приблизно

15,8 x 10,5 м. Припускається, що церква була однонавною безстовпною з притвором.

Пам'ятка знаходиться на території приватної садиби. Розкопані залишки церкви було засипано землею. Поверхня задернована.

Залишки майстерні для виробництва скла (XI ст.). Залишки склоробної майстерні були відкриті М. Сікорським під час розкопок 1975 р. [15, 146 — 150].

Будівля була круглою у плані, як і багато інших споруд XI ст., мурована з бутового каменю і плінфи. Залишки стін, що збереглися, мали товщину до 1 м. Вочевидь, майстерня існувала безперервно протягом тривалого часу. Вона була частиною виробничого комплексу, до якого, окрім власне майстерні, входили складське приміщення, підсобні споруди — ями з поташем, дерев'яним вугіллям, ями для відходів тощо.

Пам'ятка знаходиться на території приватної садиби та частково вулиці. Розкопані залишки майстерні засипані землею. Поверхня задернована.

Залишки мініатюрного храму-каплиці (XII ст.). Невелика безстовпова церква знаходиться під підлогою сучасної Успенської церкви. Споруджена вона була у XII ст. і у давньоруський час використовувалася як князівська каплиця. У другій половині XVI ст. залишки цього мініатюрного храму були помилково співвіднесені з відомою з літописів Успенською церквою, тому дерев'яна гарнізонна церква, споруджена на цьому місці за наказом князя К. Острозького, була присвячена саме Успінню Пресвятої Богородиці. Повторне відкриття руїн давньоруської пам'ятки сталося 1888 р. під час спорудження вже нової, мурованої церкви.

Згідно з даними археологічних розкопок, це була однонавна споруда з півокруглою апсидою. Довжина церкви — 9,8 м, ширина — 6,8 м; внутрішній простір квадратний, зі стороною 4,75 м. На зовнішніх стінах храму були пілястри з напівколонами. Цегляна кладка виконана у рівношаровій техніці. Цей факт, а також особливості профілювання пілястр, дозволили М. Каргеру визначити дату зведення споруди не раніше середини XII ст. [7, 49 — 50; 12, 35].

Залишки церкви Володимира Мономаха (церква Богородиці на Княжому дворі) (XI ст.). Фундаменти церкви було археологічно досліджено у 1958 р. археологічною експедицією під керівництвом М. Брайчевського та С. Асеєва. Довжина споруди коливалася в межах 19 — 20 м, ширина становила 12 м. На думку низки дослідників, церква була тринавною, чотиристовпною. Її підкупольний простір мав розміри 6,5 x 4 м.

Посвячення церкви невідоме. Безпосередні дослідники пам'ятки, Ю. Асеев та М. Брайчевський, дійшли висновку, що це є залишки церкви Богородиці, яку, згідно з літописними даними, було зведено Володимиром Мономахом на дитинці у 1098 р. [1, 112 — 116]. Не погоджується з цією думкою П. Раппопорт, звертаючи увагу на незначні розміри та скромність декору храму [12, 35 — 36].

На сьогодні територія пам'ятки задернована; самі залишки її знаходяться в межах сучасної пл. Переяславської Ради.

Залишки церкви-усипальниці (Спаської) (кін. XI ст.). Церква-усипальниця (Спаська) була розташована в межах околиного граду Переяслава. Залишки її розкопані у 1953 р. експедицією під керівництвом М. Каргера. Храм датується другою половиною XI ст. Достеменно назва його не відома; Спаським він вважається на тій підставі, що в пізніші часи на цьому місці існувала дерев'яна церква відповідного посвячення.

Церква-усипальниця була невеликою: близько 15,3 м у довжину та 8,1 м у ширину. Внутрішній простір — 6,4х6,4 м. Храм був одноапсидним, двостовпним; із західного боку до нього був прибудований притвор. Портали розміщувалися по центру північної та західної стін. Стіни та стовпи церкви збереглися на висоту 0,7 — 1,5 м. На окремих ділянках їх поверхонь залишилися фрагменти штукатурки з фресковим розписом та графіті. Підлога храму була викладена керамічними полив'яними плитками зеленого, жовтого та бронзового кольорів. У церкві розкрито 10 поховань, зокрема три з них знаходилися у південній частині храму, ще одне — у північно-західному куті, три — у притворі та три ззовні біля північної стіни [8, 11 — 19; 12, 36 — 37].

На сьогодні над залишками церкви зведено павільйон та створено Археологічний музей у складі заповідника.

Залишки Воскресенської церкви (XII ст.). Залишки Воскресенської церкви було відкрито і досліджено у 1953 р. археологічною експедицією під керівництвом М. Каргера [8, 3 — 29]. Повторні дослідження проводилися у 1989 р. експедицією, яку очолював В. Харламов [16, 20—21].

Довжина храму становить 24,2 м, ширина — 14,3 м (при товщині стін 1,2 м). Церква була тринавною шестистовпною з трьома апсидами зі східного боку. Розмір підкупольного простору — 4,1х4,5 м. Споруда мала три портали (у західній, північній та південній стінах). У західній частині храму розміщувалися палаті-хори (у західній стіні збереглася основа сходів до них). Також у західній частині розташовано п'ять ніш-

аркосоліїв, призначених для поховань. Збереглися фрагменти фрескового розпису внутрішніх поверхонь церкви. Підлога була викладена керамічними полив'яними плитками зеленого, жовтого та коричневого кольорів.

На думку М. Каргера, Воскресенська церква була монастирським собором, а також правила за усипальницю.

Протягом 1992—2007 рр. на давньоруському фундаменті зведено нову церкву. Храм був переданий у користування релігійній громаді.

Оборонні споруди міста Переяслава, як показали археологічні дослідження, мають давньоруську основу; всі фортифікаційні роботи, що здійснювалися у пізніші роки, передбачали лише пристосування існуючих укріплень до нових потреб і вимог.

Оборонними валами був спочатку оточений дитинець; на думку М. Корінного, оборонні укріплення посаду споруджені пізніше, близько 1140 р. [10, 147]. Давньоруські вали, як випливає з археологічних розкопок, мали складну конструкцію. Дубові зруби довжиною до 3,7 м розміщувалися по 3—4 впоперек валу і заповнювалися землею. Ззовні тіло валу складали із сирцевої цегли. Для тогочасних валів була характерна ступінчата тильна частина (робилося з метою закріплення схилу та підйому на його гребінь), а також наявність у кількох місцях берми — горизонтальної площадки, яка захищала стінку рову від зсуву під тиском прилеглої частини валу [13, 109, 112]. Над валами зводили дерев'яні стіни із заборолами та баштами.

Поновлення укріплень здійснено у 1585 р. князем К. Острозьким. Свідченням цих робіт можуть бути знахідки товстих зубових колод, забитих у лицьову частину валу, перед сирцевою кладкою (О. Юрченко інтерпретує їх як залишки частоколу). Під час розкопок П. Раппопортом залишків бастиону XVIII ст. було виявлено прошарки, що, імовірно, належали ронделю — округлому виступу, на якому у XVII ст. була зведена дерев'яна башта.

Під час фортифікаційних робіт 1709 р. та ремонтних у 1734—1738 рр. рови було значно розширено, зведено бастиони; ступінчастість схилів валів зменшена (а навпроти бастионів вона взагалі замінена пологими спусками — апарелями).

На сьогоднішній день вали дитинця візуально майже не простежуються, натомість збереглися окремі ділянки валів окольного града.

Як і будь-яке інше давньоруське місто, Переяслав XI — першої половини XIII ст. складався з укріплених дитинця, окольного граду, прилеглих до них передгородь, могильників. До просторової структури міста належали також монастирі, князівські «Красний двір» та мисливські угіддя — «Звіринець».

Некрополі давньоруського Переяславля. Курганні могильники датуються кінцем X — XII ст. У найкращому стані перебуває некрополь, розташований в межах сучасного цвинтаря в урочищі Ярмарковище. На сьогодні нараховується близько 70 насипів, що збереглися. Ще три могильники знаходяться в районі сучасного цвинтаря в урочищі Альтицьке, на місці сучасної лікарні та у мікрорайоні Підварки (останній локалізується лише приблизно). Протягом другої половини XIX — XX ст. вони досліджувалися Ф. Камінським, Д. Самоквасовим, М. Бранденбургом, В. Щербаківським та Б. Рібаковим, а на сьогоднішній день є фактично зруйнованими.

Ґрунтовий некрополь відкрито на східній околиці міста, на краю плато лівого берега р. Трубіж. В ході археологічних розкопок 2003 — 2007 рр. було досліджено 78 поховань, здійснених за християнським обрядом. Поховання на цьому некрополі датуються кінцем XI — початком XIII ст. та є свідченням трансформації поховального обряду у давньоруські часи. Частина могильника зруйнована кар'єром; решта території задернована.

Передгороддя давньоруського Переяславля (поч. XI — перша пол. XII ст.). Проведені археологічні дослідження відкрили залишки жител, господарських споруд, ям. Сучасний стан джерельної бази дозволяє зробити припущення, що територія передгородь заселялася практично одночасно за дитинцем і окольним градом — на початку XI ст. Найбільш ранню дату дає так зване Заальтянське передгороддя, що охоплює схили та підвищення правих берегів Альти і Трубежу. Три інших простягалися вздовж лівого берега Трубежу і охоплювали урочища Луг, Оболонь, Марченкові Луки. Для них була характерна невисока щільність та садибний характер заселення (лише на підчищеннях). Ще одне передгороддя — Закиєвобрамське — прилягало до північного валу окольного міста. На сьогоднішній день воно є абсолютно недослідженим внаслідок суцільної забудови, проте існування його є вірогідним з огляду на топографію місцевості; свідчить на користь цього припущення і активне освоєння території у пізніші, козацькі часи.

Окрім давньоруських, в межах сучасного Переяслава-Хмельницького відома низка інших об'єктів, що відповідають більш раннім археологічним епохам.

Курган «Хрест» (поч. I тис. до н.е.) розташований недалеко від головного входу до Музею народної архітектури та побуту. Свою назву він отримав завдяки великому козацькому хресту на його вершині.

Курган був розкопаний 1966 р. експедицією Переяслав-Хмельницького історичного музею під керівництвом А. Савчука. Висота насипу над похованим ґрунтом становить 2 м; діаметр — до 50 м. Поховальна яма була впущена у материк на глибину 2,7 м від стародавньої поверхні. У ній були знайдені кістяк померлого, кістки тварини, прясло, дерев'яні залишки від труни та перекриття. Поховання датується II тис. до н.е.

Поселення багатшарове (XVII — XV ст. до н.е., III — V ст., XII — XIII ст.) займає південний та західний схил мису в урочищі Татарське (Гора). Поселення було відкрите М. Сікорським та А. Савчуком у 60-х роках XX ст. [15, 140]. У 1971 р. експедицією під керівництвом Є. Махна проводилися розкопки черняхівського могильника [11, 95 — 100]. У подальшому, з початку 90-х років XX ст., пам'ятка систематично обстежується співробітниками заповідника.

Нижній шар об'єкта є залишками поселення епохи бронзи, розташованого у південній та південно-східній частині мису. Поселення черняхівської археологічної культури обіймало західну та південну частини мису. Могильник цього часу знаходиться на північний схід від поселення, на підвищенні (в районі сучасної В'юнищицької церкви), де розкопано чотири поховання. Невелике давньоруське поселення, розмірами приблизно 300x80 м, знаходиться у західній частині мису. З огляду на те, що воно займало стратегічну позицію (підвищення поблизу давнього шляху), є підстави співвіднести його з відомим із літописів «Красним двором» князя Всеволода Ярославовича.

На сьогоднішній день більша частина території поселення знаходиться в межах Музею народної архітектури і побуту Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Південно-східний край поселення — в межах міських дач (територія розорюється).

Поселення в урочищі Сушарка (III — II тис. до н.е.; V — VII ст. н.е.; XIII — XIV ст.) розташоване на південній околиці міста, на краю лесової тераси правого берега р. Трубіж. На південний захід від об'єкта розміщуються новозбудовані котеджі. Розвідки на поселенні провадилися

у 1989 р., коли було зібрано кераміку доби бронзи, пеньковської культури, а також XIII — XIV ст. Потужність культурного шару становить близько 0,4 м [НА ІА НАНУ, ф. 1989/84. — С. 6 — 13].

Територія об'єкта задернована.

Поселення в урочищі Хутір (II — I тис. до н.е.; XI — XIII ст.) розташоване на південній околиці міста, на останцевих підвищеннях в заплаві правих берегів річок Трубіж та Карань. Протягом розвідок 1988 р. на території поселення зібрано підйомний матеріал, датований неолітом, добою бронзи (східнотшинецька культура), можливо, раннім залізним віком, а також XI — XIII ст. [НА ІА НАНУ, ф. 1988/71. — С. 1 — 13].

Територія об'єкта задернована.

Поселення в урочищі Кривець (XVII — XV ст. до н.е.) розташоване на південній околиці міста, за 0,3 км на схід від колишнього села Карань (Турбайлівка), на невеликому піщаному підвищенні лівого берега р. Карань, неподалік від впадіння її в Трубіж. У ході розвідок 1988 р. на території поселення знайдено фрагменти кераміки бабинської археологічної культури [НА ІА НАНУ, ф. 1989/84. — С. 5, 6].

Нині територія пам'ятки задернована.

Поселення черняхівське (III — V ст., XI — XIII ст.) розташоване на північно-західній околиці міста, поселення витягнуте по краю та схилу правого берега р. Трубіж (приблизно вздовж вул. Ярмаркової). Датуються III — V ст. і співвідносяться з черняхівською культурою [15, 140]; у південній частині об'єкта також зафіксовані знахідки давньоруської кераміки.

Нині територія об'єкта зайнята городами та садибами.

Могильник ґрунтовий (III — V ст.) знаходиться на північно-західній околиці міста, на плато правого берега р. Трубіж, на захід від черняхівського поселення. Могильник був виявлений у 1951 р. М. Сікорським; дослідження проводилися протягом 1952 та 1954 рр. В. Гончаровим та Є. Махно. Тоді було розкопано два кенотафи та 40 поховань (за обрядом кремації та інгумації) [5, 37 — 39; 6, 127 — 144].

За радянських часів на території могильника знаходився фруктовий сад радгоспу «Переяславський», нині територія — під городами.

Загалом з усіх об'єктів археологічної спадщини, що виявлені в межах сучасного Переяслава, лише частина перебуває на державному обліку. Не всі об'єкти є достатньо вивченими, а території більшості з них не визначені. В рамках плану організації території Національного історико-

етнографічного заповідника «Переяслав», що було розроблено у 2011 р., більшість давньоруських пам'яток потрапила в межі зони охорони заповідника, на них же протягом 2011 р. розроблялася облікова документація. Решта пам'яток потребує уточнення локалізації, більш глибокого дослідження та вивчення необхідності постановки їх на облік.

Література:

1. *Асеев Ю.С., Брайчевский М.Ю.* Археологические исследования в Переяславе-Хмельницком в 1958 году. // Краткие сведения института археологии. — М. —Л., — 1960. — Вып. 81. — С. 112 — 116.
2. *Асеев Ю.С., Козін О.К., Сікорський М.І., Юра Р.О.* Дослідження кам'яної споруди XI ст. в Переяслав-Хмельницькому дитинці. — Вісник Академії будівництва і архітектури УРСР. — 1962. — №4. — С. 57 — 61.
3. *Асеев Ю.С., Сікорський М.І., Юра Р.А.* Памятник гражданского зодчества XI в. в Переяславе-Хмельницком // Советская археология. — 1967. — № 1. — С. 199 — 214.
4. *Асеев Ю.С., Харламов В.А., Сікорський М.І.* Исследования Михайловского собора в Переяславе-Хмельницком. // Славяне и Русь (на материалах восточно-славянских племен и Древней Руси): Сб. научных трудов. — К.: Наукова думка. — 1979. — С. 122 — 137.
5. *Гончаров В.К.* Могильник культуры полей погребений у г. Переяслава-Хмельницкого. Краткие сообщения Института археологии, Вып. 4. — К., 1955. — С. 37 — 39.
6. *Гончаров В.К., Махно Є.В.* Могильник черняхівського типу біля Переяслава Хмельницького. // Археологія, т. XI, — К., 1957. — С. 127 — 144.
7. *Каргер М.К.* Памятники переяславского зодчества XI — XIII вв. в свете археологических исследований. // Советская археология. — 1951. — Т. 15. — С. 49 — 50.
8. *Каргер М.К.* Розкопки в Переяславі-Хмельницькому в 1952–1953 рр. // Археологія. — 1954. — Т.9. — С. 3–29.
9. *Каргер М.К.* Памятники древнерусского зодчества в Переяславе-Хмельницком. // Зодчество Украины /Акад. архит. УССР; под ред. М.П. Цапенко. — К., 1954. — С. 284 — 290.
10. *Коринный Н.Н.* Переяславская земля, X — первая половина XIII века. — К.: Наукова думка. — 1992. — 312 с.

11. *Махно Є.В., Сікорський М.І.* Новий могильник черняхівської культури у Переяславі–Хмельницькому // Дослідження з слов'яно-руської археології. — К.: Наук. думка, 1976. — С. 95 — 100.
12. *Раппопорт П.А.* Русская архитектура X—XIII вв. — Л., 1982. — 136 с.
13. *Раппопорт П.А.* Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. — М.—Л.: Изд. АН СССР, 1956. — №52. — 184 с.
14. *Сікорський М.І.* Скlorобна майстерня XI ст. у Переяславі–Хмельницькому // Дослідження з слов'яно-руської археології. — К.: Наукова думка, 1976. — С. 146–150.
15. *Сікорський М.І., Савчук А.П.* Переяславщина напередодні Київської Русі // Середні віки на Україні. — К., 1971.
16. *Харламов В.О., Трофіменко Г.В.* Нові дослідження Воскресінської церкви в Переяславі–Хмельницькому // Археологія. — 1992. — №3. — С. 20–21.

Список архівних джерел:

1. *Бузян Г.Н., Буйлук Н.М., Товкайло Н.Т.* Отчет о работе Переяслав–Хмельницкой археологической экспедиции за 1988 г. // НА ІА НАНУ, ф. 1988/71.
2. *Бузян Г.М., Буйлук М.М., Товкайло М.Т.* Звіт Переяслав–Хмельницької експедиції за 1989 р. // НА ІА НАНУ, ф. 1989/84.
3. *Каргер М.К.* Отчет о раскопках в Переяславе–Хмельницком в 1956 г. // НА ІА НАНУ. — Ф. 1956/28. — 8 с.

Инвентаризация археологического наследия г. Переяслав–Хмельницкий (Киевская обл.) проводилась летом 2010 г. В статье представлены основные результаты этих работ, описаны основные объекты, указано их нынешнее состояние.

The inventory of archaeological heritage of Pereyaslav–Khmelnitsky was made in summer 2010. The article introduced main results of these research; the most important archaeological sites, discovered on the territory of the town, are described here, as well as their state of conservation is mentioned.

Білгород–Дністровська (Аккерманська) фортеця

Стаття присвячена дослідженню комплексного об'єкта культурної спадщини архітектури та містобудування національного значення Білгород–Дністровської (Аккерманської) фортеці.

У 2009 р. автором були проведені натурні, бібліографічні, архівні, іконографічні дослідження комплексного об'єкта культурної спадщини архітектури та містобудування національного значення Білгород–Дністровської (Аккерманської) фортеці (Постанова Ради Міністрів УРСР № 970 від 24.08.1963 р. № 560 (цитадель (Генуезький замок) — охоронний № 560/1; стіни, башти, ворота — охоронний № 560/2) з метою його паспортизації. Дослідження велося під науковим керівництвом кандидата архітектури В. Вечерського. Вичерпним матеріалом стала науково–дослідна та науково–проектна документація, яка зберігається в Управлінні охорони об'єктів культурної спадщини Одеської обласної державної адміністрації та науково–проектна документація, розроблена в Науково–дослідному інституті пам'яткоохоронних досліджень кандидатом історії Т. Бобровським «Зони охорони пам'ятки археології національного значення Городища Тіра–Білгород» (2007 р.).

Фортеця розташована в східній частині міста Білгород–Дністровський, на руїнах грецького античного міста Тіри, на вершині півострова. Домінує над околицями. Розташована на надпойменній кам'яній терасі, що піднесена над рівнем Дністровського ліману на 15 — 20 м.

Білгород–Дністровська фортеця розташована на місці зруйнованого античного міста Тіра. На сьогодні фортеця є однією із складових комплексу пам'ятки археології «Городище Тіра–Білгород».

Археологічні дослідження пам'ятки «Городище Тіра–Білгород» розпочалися на початку ХХ ст. завдяки розкопкам Е. Штерна (1900, 1903, 1912 рр.), під час яких було з'ясовано місцезнаходження античного міста Тіри. Впродовж 20–30-х років ХХ ст. на пам'ятці працювали румунські археологи П. Нікореску (1919, 1933, 1935–37 рр.), В. Пирван (1928–29 рр.), Г. Авакян (1937 р.). У 1940–41 роках розкопками городища керував В. Шахназаров, у 1945–50-х — Л. Дмитров, у 1954 та 1958 — М. Рабінович, у 1953–63-х — О. Фурманська, 1969–76-х — С. Крижиць-

кий та С. Клейман. Також дослідженнями на території античної Тіри та середньовічної Аккерманської фортеці займалися О. Кравченко і Н. Сон. В останні роки керівництво розкопками античних та середньовічних об'єктів міста здійснює Т. Самойлова. Турецькі старожитності Аккерманської фортеці досліджує С. Біляєва [3, с. 6].

Під час зазначених досліджень були виконані численні розвідкові шурфи та розкопи на території фортеці, а також на схід від фортечних укріплень, де розташовується великий Центральний розкоп. Крім того, окремі розвідки здійснювалися на території, що прилягає до фортеці, в районі сучасних вулиць Ушакова та Шабської. У 1962 та 1971 рр. виконувались й підводні археологічні дослідження акваторії Дністровського лиману в радіусі до 600 м навколо Аккерманської фортеці (В. Блаватський, С. Крижицький) [3, с. 6 — 7].

Давньогрецьке місто Тіра було засноване вихідцями з малоазійського Мілету під час колонізації греками Північного Причорномор'я наприкінці VI ст. до н.е. Перша назва цього міста — Офіуса [3, с. 7].

З початку свого існування місто Тіра–Офіуса формувалось як класичний поліс — місто зі статусом самостійної держави. Найбільшого розквіту поліс Тіра–Офіуса досяг в IV–III ст. до н.е. У цей час в місті навіть чеканили власну монету [3, с. 7].

У II–I ст. до н.е. місто Тіра–Офіуса входило до складу Понтійської держави Мітрідата Євпатора й, можливо, переживало певну кризу. Під час навали готів в I ст. до н.е. місто було зруйноване і на деякий час занепало [3, с. 7].

Відродження Тіри у II–III ст. н.е. та відновлення чеканки власних монет пов'язане з входженням міста до складу Нижньої Мезії — однієї з провінцій Римської імперії. Античне місто чимало потерпіло під час готського завоювання (близько середини III ст. н.е.), але згодом було швидко відбудоване. Повністю воно було зруйноване лише в останній третині IV ст. н.е. в результаті гунської навали [3, с. 7].

Упродовж свого існування (особливо в IV–III ст. до н.е. та II–III ст. н.е.) антична Тіра була найзначнішим населеним пунктом Північно-Західного Причорномор'я, конкуруючи з такими полісами, як Істрія та Ольвія [3, с. 7 — 8].

Історія середньовічного Білгорода–Аккермана — це перш за все історія фортеці, збудованої на мису Дністровського лиману на місці зруйнованого античного міста [3, с. 9].

Вважається, що першу кам'яну фортецю було зведено на початку XIII ст. князем Данилом Галицьким на місці більш раннього візантійського городища або слов'янського укріпленого поселення. На користь цієї гіпотези свідчать окремі знахідки візантійського походження (V–XI ст.), а також матеріали, характерні саме для східнослов'янської культури XII — першої половини XIII ст., окрім того — літописна згадка про давньоруський Білгород на Дністрі. Втім, припущення стосовно існування тут ранньослов'янського поселення тиверців та улічів у VII–VIII ст. н.е. та візантійського укріплення IX–X ст. археологічно не підкріплені, тому стверджувати про безперервність поселення на місці античної Тіри передчасно [3, с. 9].

Площа давньоруського Білгорода невідома, але, виходячи з наявних знахідок, її навряд чи можна визначати більшою, аніж в межах існуючої нині фортеці (до 9 га). Також не виключено, що в XIII ст. Білгородська фортеця розбудовувалась генуезьцями, яким приписують спорудження існуючої нині цитаделі з намаганням перетворити її на свою факторію. На портоланах кінця XIII — початку XIV ст. тут позначено замок Маурокастро, або Монкастро [3, с. 9].

Археологічно встановлено, що впродовж другої половини XIII — XIV ст. територію Білгородської фортеці та її околиць займало золотоординське місто Акджа–Керман. Акджа–Керман, скоріш за все, було укріпленим поселенням, при цьому розміри його в цей час, як свідчать археологічні розвідки, значно перевищували попередні поселення [3, с. 9].

В останній чверті XIV ст. місто переходить під владу Молдовського князівства і отримує назву Четате–Альба. Розпочинається новий етап його розбудови [3, с. 10].

Перш за все, з кінця XIV ст. і впродовж майже всього XV ст. відбувається будівництво великої фортеці загальною площею близько 9 га, що складалася з кількох частин — Південної (5 га), Північної (понад 2,5 га) та Західної (1,5 га). Південна частина призначалася для цивільного населення міста, в Північній розміщувався військовий гарнізон, а також знаходилась цитадель–замок, Західна забезпечувала діяльність порту. Ззовні фортеця була оперезана глибоким ровом, висіченим у скельному ґрунті, та тридцятьма п'ятьма оборонними баштами, з'єднаними високими кам'яними куртинами. Крім того, частини фортеці були відокремлені одна від одної мурами з баштами. Ззовні до південної частини фор-

теці вели дві брами на сході і заході, двома ж брамами з'єднувались між собою південна та північна частини, одна брама вела з північної частини до цитаделі [3, с. 10 — 11].

Територія міста Четате–Альба не обмежувалась власне фортечними укріпленнями. Ззовні навколо рову було влаштовано гласіс та еспланаду — рівний майдан завширшки 150–200 м, задля чого на зазначеній відстані від фортеці були знесені всі споруди золотоординського часу, а сам майдан вкрито перепланувальним насипом, зафіксованим археологічними розкопками [3, с. 11].

За письмовими джерелами XV ст. кількість населення Четате–Альба визначається у 20 тисяч осіб. Оскільки в межах фортеці місця було замало, ззовні її, за межами гласісу, почали формуватися неукріплені поселення — передмістя [3, с. 11].

Подальшого розвитку місто набуло після 1484 р., коли об'єднані війська турків–османів та кримських татар захопили місто. Впродовж XVI—XVIII ст. місто під назвою Аккерман є центром сандажку — однієї з провінцій Османської імперії. Цей період характеризується безкінечними нападами з боку переважно запорозьких козаків. Тому турки були змушені постійно зміцнювати і реконструювати фортечні укріплення (особливо з боку лиману) [3, с. 12].

У цей же час навколо фортеці формується приміське поселення — форштадт, в основу якого було покладено вищезгадані передмістя молдовської Четате–Альба. Впродовж XVI—XVIII ст. ці передмістя значно розширилися, оперезавши фортецю цілісною смугою завширшки 500—600 м [3, с. 12].

Втім у другій половині XVIII ст. турки почали кардинально реконструювати фортецю та підступи до неї. Це було викликано змінами в тактиці військових дій і мало перетворити кам'яну фортецю на складне укріплення бастионного типу, а зовнішню частину форштадту — на низку відокремлених редутив, розташованих в шаховому порядку. Ці проекти були реалізовані лише малою часткою. В останній чверті XVIII ст. Велика Порта була втягнута у низку програшних війн, в результаті чого Аккерманська фортеця у 1806 р. була захоплена військами Російської імперії [3, с. 13].

У 1948 р. бригадою архітекторів під керівництвом Г. Топуз були виконані обміри фортеці. У 1953 р. у північно–східній частині ділянки між

ровом та міською забудовою проводились науково-дослідні роботи та розкопки Академії наук УРСР.

Ділянка фортеці виділена під заповідник постановою Ізмаїльського облвиконкому від 12.02.1948 р. з оформленням меж відводу ділянки.

Фортеця баштового типу. Обнесена стінами з баштами та укріпленим замком. Фортечна територія обнесена з боку суші трьома рядами стін, з боку лиману — двома рядами. Перший ряд стін — основний з баштами. Ці стіни, товщина яких 1,5 — 3 м, мають бійниці та завершені зубцями. В другому ряду розташовані башти фосабреї. Між другим та третім рядами стін знаходиться рів. Внутрішньою кам'яною стіною територія фортеці поділяється на дві частини: північну — власне фортецю та південну — середньовічне місто. У північній частині фортеці над обривом розташовано цитадель (Генуезький замок) — це найбільш укріплена частина фортеці.

До оборонного комплексу фортеці входять:

- цитадель — внутрішній форт на прямокутному плані з наріжними циліндричними баштами (комендантський двір);
- зовнішній пояс мурованих укріплень (гарнізонний, цивільний та портовий з водяним барбаканом);
- бастіонна лінія.

Стіни та башти фортеці складені з місцевого каменю-вапняку на вапняковому розчині, місцями з домішками товченої цегли або пуццолана. У кладці деяких бастіонів використовується цегла у вигляді прокладних рядів, що послідовно чередуються з поясами кладки із вапняку. Фортечні стіни та стіни башт армовані дерев'яними дубовими брусками розміром близько 20 x 20 см, квадратного січення зі зрізаними кутами.

Ансамбль фортеці являє собою складну систему з великою кількістю будівельних нашарувань від XIII до XIX ст. з трьома рядами оборонних стін. У плані багатокутник неправильної форми, розділений оборонними стінами на три двори. По периметру фортеця мала 35 башт (враховуючи башти фосабреї), з'єднаних куртинами. На сьогодні башти № 27, № 28, № 29, № 35 втрачені. Збереглась 31 башта. Форми башт: призматичні з прямокутними, шестикутними й восьмикутними основами, циліндричні, «повні башти», «півбашти» тощо.

Цитадель (Генуезький замок) — перша споруда фортеці. Цитадель в плані квадратної конфігурації з чотирма кутовими круглими баштами. Стіни орієнтовано за сторонами світу. Башти мають відповідні назви:

південно-західна, північно-західна, північно-східна, південно-східна. Північно-західна башта обвалилась у 1888 р. Башти круглі, багатоярусні, з підвальними приміщеннями, південно-східна та південно-західна зведені на п'ятигранних основах. У стінах та баштах цитаделі — вузькі щілеподібні бійниці з широкими напівциркульними камерами зі сторони двору, по периметру якого в три яруси проходили дерев'яні бойові галереї. В завершенні стіни мали зубці-мерлони. Шатрові криші башт вкриті черепицею.

Кожна з башт мала своє призначення: південно-західна слугувала тюрмою, найбільша — південно-східна — була комендантською. В ній у 1789 р. турки здали Кутузову ключі від фортеці. У підвалах північно-східної башти знаходився запасний вихід із цитаделі, північно-західна була скарбницею. У великих підвальних приміщеннях цитаделі знаходився арсенал — головне сховище зброї та боєприпасів.

Зовнішні стіни фортеці в плані мають форму неправильного багатокутника, периметр їх близько 2 км, висота стін — до 7 м, товщина — до 5 м. Вздовж зовнішніх стін збереглися башти відкритого та закритого типу (прямокутні, напівкруглі, восьмигранні та трикутні в плані). Башти трьох'ярусні з бійницями висотою до 11 м. З боку суші стіни опоясані обвідним ровом завширшки 14 м.

З численних башт зовнішньої стіни тільки дві кутові мають назви: південно-західна (башта № 20) — Пушкіна та південно-східна (башта № 11) — Овідія, або Дівоча. Башта Пушкіна (башта № 20) чотиригранна, трьох'ярусна з балконом. Названа на честь поета, який побував в Аккермані та на фортеці і увічнив її віршем «К Овидию». Башта Овідія, або Дівоча, восьмигранна, трьох'ярусна, покрита шатровою черепичною кровлею. Названа іменем великого римського поета. Друга назва взята з легенди, що розповідає про заточення батьком в цій башті принцеси Тамари за жорстоке ставлення до народу.

Внутрішні стіни розділяють територію фортеці на три частини. Південний (перший, або Цивільний) двір призначався для укриття мирного населення Білгород-Дністровського під час осади. Від численних споруд двору збереглися тільки мінарет мечеті та руїни бані. Інші споруди у XIX ст. були розібрані на каміння.

Стіна з високою квадратною в плані сторожовою баштою (башта № 26) та внутрішніми воротами зі стрільчатою аркою відділяє Південний двір від Північного (Гарнізонного). На Північному дворі розташову-

вались казарми гарнізону, вони також були розібрані у XIX ст. на каміння. В північній частині цього двору розміщується цитадель.

Внутрішня стіна з двома збереженими баштами та ворітьми у вигляді арки лучкової форми відділяє від Південного двору Західний, або Портовий двір. Зовнішня стіна з цього боку значною мірою втрачена, ділянки, що збереглися, укріплені контрфорсами, водяний барбакан з воротами — в руїнах.

Зовнішніх воріт у фортеці двоє: Головні та Овідіопольські. Головні (Кілійські) ворота (башта № 6) з боку міста у вигляді напівциркульної арки знаходяться в двох'ярусній башті східної стіни. Вхід закривався двома створчатими воротами та двома решітками, що спускалися підйомними приладами, розташованими на верхньому ярусі. Перекинутий через рів підйомний міст у разі потреби піднімався, у XIX ст. його було замінено на кам'яний. Овідіопольські ворота (башта № 22) у вигляді коробової арки знаходяться з боку лиману в зовнішній північно-західній стіні.

Башти фортеці, що сполучають між собою куртини, призначалися для горизонтального фланкування. Вертикальне фланкування забезпечували гурдиції, машикулі й еркери. Кожна башта фортеці становила окрему укріплену позицію, призначену для тривалої оборони.

Визначний оборонний елемент, що захищає фортецю з боку лиману, становить барбакан.

До другої категорії оборонних елементів належали різноманітні внутрішні споруди, адміністративні, релігійні та житлові будинки, сховища тощо.

Головна, найзахищеніша башта цитаделі, виконувала функцію донжона, контролюючи воєнні дії, і була дозорним пунктом та останнім притулком оборонців.

Іншу внутрішню башту фортеці, що примикає до стіни між гарнізонним та цивільним дворами, використовували для розміщення сторожі, як сховище та сигнальний пункт.

Всередині комплексу знаходився палац військових комендантів, дві православні каплиці, які згодом було замінено трьома мечетями, сховища пороху, зброї та провіанту, житлові будівлі та інші споруди, необхідні для довготривалої облоги.

Мінарет, який розміщений на території південного двору, являє собою невелику споруду у вигляді башти, всередині якої є кам'яні сходи. Стіни її складено з каменю з поясами із цегли.

Серед декоративних елементів — рельєфні деталі (архівольти, ажурні заповнення верхніх частин вікон та ніш, облямування отворів, пам'ятні написи тощо). Колір будівельних матеріалів — орнаменти та смуги з червоної цегли на білому тлі вапняку тощо.

На території фортеці розташовані Генуезький замок та мінарет, фортечні стіни з 31-ю баштою та трьома входами. Фортеця оточена зі східної та північної сторони ровом глибиною до 10 м.

Оцінка технічного стану фортеці не проводилась. При візуальному обстеженні її загальний технічний стан був визначений як задовільний. Деякі з башт знаходяться в аварійному стані (біля башт № 7; № 9; № 25 застережливі написи); башти № 27; № 28; № 29; № 35 — втрачені.

Територія пам'ятки визначається по зовнішній стіні рову (згідно з проектом, затвердженим розпорядженням Одеської обласної державної адміністрації від 28.07.2009 р. № 566/А-2009 «Про надання в постійне користування управлінню охорони об'єктів культурної спадщини Одеської обласної державної адміністрації земельної ділянки для організації території пам'ятки археології «Городище Тіра — Білгород» за адресою: м. Білгород-Дністровський, Одеська область»).

В ході досліджень було визначено оцінку антропологічної, археологічної, естетичної, етнографічної, історичної, мистецької, наукової чи художньої цінності об'єкта з переліком властивих йому якостей, завдяки яким об'єкт набуває історичної та культурної цінності як пам'ятка.

Таким чином, керуючись п. 10 (об'єкти культурної спадщини національного значення) «Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 27.11. 2001 року № 1760, **були зроблені наступні**

ВИСНОВКИ:

- пам'ятка відповідає критерію автентичності, тобто зберегла свою форму та матеріально-технічну структуру, історичні на шарування, а також роль у навколишньому середовищі;

- пам'ятка справила значний вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва як України, так і народів Північно–Західного Причорномор'я та східних слов'ян;
- безпосередньо пов'язана з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю видатних людей як України, так і народів Північно–Західного Причорномор'я та східних слов'ян;
- репрезентує шедевр творчого генія, стала етапним твором видатних фортифікаторів епохи Середньовіччя.
- Предметом охорони пам'ятки було визначено:
- домінуючу композиційну роль пам'ятки в ансамблі міста;
- загальну розпланувальну структуру пам'ятки;
- об'ємно–просторову композицію з усіма її складовими, розташованими на території пам'ятки;
- архітектурно–пластичне, стилістичне, декоративне вирішення ансамблю і кожної споруди зокрема;
- історико–меморіальну цінність пам'ятки, пов'язану з історичними подіями та розвитком культури і мистецтва як України, так і народів Північно–Західного Причорномор'я та східних слов'ян.

Література:

1. *Античная Тира и средневековый Белгород.* — К., 1979.
2. *Археологічні пам'ятки Української РСР. Короткий список.* — К., 1966.
3. *Бобровський Т.А.* Зони охорони пам'ятки археології національного значення Городища Тіра–Білгород. НДІ пам'яткоохоронних досліджень. — 2007 р.
4. *Географічна енциклопедія України.* Довідкове видання в 3–х томах. Том 1. — Київ, вид-во «Українська Радянська Енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1989 р. — С. 94.
5. *Карышковский П.О., Клейман И.Б.* Древний город Тира. — К., 1985.
6. *Кравченко А.А.* Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII–XIV вв.). — К., 1986.
7. *Назаров В.В.* Гидроархеологическая карта черноморской акватории Украины. — К., 2003.

8. *Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Иллюстративный справочник-каталог в 4-х томах. —Том 3.* Киев, изд-во «Будівельник», 1983 г. — С. 264 — 266.
9. *Самойлова Т.Л.* Тира в VI-I вв. до н.э. — К., 1988.
10. *Сон Н.А.* Тира римского времени. — К., 1993.
11. *Фурманская А.И.* Античный город. — М., 1963.
12. *Шлапак М.* Белгород-Днестровская крепость. Исследование средневекового оборонного зодчества. —Изд-во «АРС», 2001 г.

Статья посвящена исследованию комплексного объекта культурного наследия архитектуры и градостроения национального значения Белгород-Днестровской (Аккерманской) крепости.

The article is devoted research of complex object of cultural legacy of architecture and town-planning of national value of the Belgorod-dnestrovskoy (Akkermanskoj) fortress.

Основні етапи історико-містобудівного розвитку м. Києва

Стаття присвячена історико-містобудівному розвитку м. Києва. Коротко розглядаються етапи його забудови у контексті історичного розвитку, історичних планів, археологічних та архівних досліджень.

Київ — одне із найкрасивіших європейських міст, що мальовничо розкинулося на дніпровських схилах. Його тисячолітня історія починається з раннього середньовіччя, коли Київ став центром східнослов'янської держави — Київської Русі.

Історичною забудовою міста сьогодні зайнято близько восьми відсотків його території. Ця невелика і найцінніша частина, в якій зосереджено майже всю нерухому культурну спадщину, є своєрідною перлиною історії української архітектури. Це давні собори і прибуткові будинки початку ХХ ст., археологічні пам'ятки доби палеоліту та величні монументи.

Практично на всіх етапах свого становлення місто відігравало роль адміністративно-територіального центру. Тому досить важливою темою є дослідження та визначення етапів його містобудівного розвитку.

Ця тема досліджувалася та неодноразово висвітлювалася в науковій літературі. Серед науковців, в роботах яких піднімалися ці питання, є П. Толочко, Г. Івакін, Є. Водзинський, В. Вечерський, О. Сердюк, М. Ксенович, М. Виноградова, Т. Слюдікова та інші дослідники історії та архітектури м. Києва.

Визначення початкових етапів забудови Києва (VI–XIII ст.) насамперед пов'язане з історичною хронологією і можливе лише при комплексному використанні всіх категорій історичних джерел.

Питання початку формування забудови м. Києва свого часу досліджувалося провідними істориками та археологами (В. Хвойка, Б. Греков, Б. Рібаков та ін.).

Активні дослідження здійснювалися за радянських часів — особливо в кінці 1960-х — середині 1980-х років. Зокрема, у монографії П. Толочка певною мірою було узагальнено різні версії про виникнення міста та відображено наукову базу, що свідчить на користь версії про початок заснування Києва в VI ст., тобто за часів існування так звано-

го «Найдавнішого Київського городища» князя Кия, відомого з давньої легенди про братів Кия, Щека і Хорива та їхню сестру Либідь [1]. Існують також малодосліджені теорії про ще більш давнє виникнення Києва (2 — 2,5 тис. років тому).

На території міста десятки тисяч років існували численні поселення, які не мали ознак комплексного містобудування. Вони свідчать про те, що місцевість понад Дніпром здавна була привабливою для заселення і розвитку господарства.

Дослідження архітектури того часу для Києва є дуже складним, оскільки давній «містобудівний центр» і парцеляція були змінені більш пізньою забудовою, зруйновані численними війнами. Внаслідок цього значною мірою було змінено функціональне використання давніх територій.

Початковим етапом історико-містобудівного розвитку Києва можна вважати так званий «град Кия» (у межах здійснених розкопок його територія займає площу близько двох гектарів (у районі сучасної вул. Володимирської № 2). Вивчення археологічних матеріалів кінця V–VI ст. показує, що з цього часу почалося безперервне заселення Старокиївської і Замкової гір. Досліджені матеріали сповна вказують на безперервність розвитку цих територій: знахідки в історичному центрі міста, культурно споріднені з матеріалами наступного історичного періоду, належать до перехідного етапу соціально-економічного і суспільно-політичного розвитку східнослов'янського суспільства.

Одночасно з формуванням території і феодалної структури Київської Русі відбувається швидке зростання її столиці. Археологічні матеріали VIII–IX ст., виявлені у Верхньому місті, на Подолі, Кирилівських висотах, Печерську і в деяких інших районах, свідчать про значне розширення площі міста.

У кінці IX — на початку X ст. Київ являв собою місто з цілком сформованою феодалною структурою, яка практично не зазнала в майбутньому істотних змін. Дитинцю на Старокиївській горі, де зосереджувалося житло князів, бояр і дружинників, протистояв торговельно-ремісничий Поділ, розташований між підніжжям київських гір і Дніпром. Обидві частини міста були забудовані у IX–X ст. переважно кварталами дерев'яних будівель, але існували й кам'яні палаци. Про це свідчать літописи та підтверджують археологічні

розкопки, під час проведення яких було виявлено залишки двох палацових споруд X ст. [2]

На Подолі, як свідчить літопис під 944 р., діяв перший на Русі християнський храм Св. Іллі, необхідність у якому була продиктована торговельними зв'язками Києва з християнськими країнами — Візантією, Болгарією та ін. [2].

Значним явищем в історії Київської Русі та її столиці був період великого княжіння Володимира Святославича (980–1015 рр.). З метою об'єднання всіх східнослов'янських земель в єдину державу він ставить на пагорбі «вне двора теремного» новий язичницький храм з кумирами шести богів. Великі роботи було розгорнуто на будівництві старої фортеці, а також міського центру. В науковій та історичній літературі дитинець часів Володимира Святославича одержав назву «міста Володимира».

Головною будівлею Києва X ст. була знаменита Десятинна церква, споруджена у 989–996 роках як кафедральний храм у зв'язку з прийняттям на Русі християнства та встановленням митрополії.

До складу архітектурного ансамблю «міста Володимира» входили: система фортечних стін з трьома брамами, з яких парадна, що увійшла в літературу як Софійська, являла собою кам'яну сторожову вежу з проїжджою аркою, княжі палаци, які були розташовані на схід, південь і захід від Десятинної церкви. Фрагмент однієї зі стін палацу, яка проходить паралельно вул. Володимирській, і сьогодні можна бачити поряд із входом до садиби Національного музею історії України.

Будівництво, що розгорнулося в Києві за князя Володимира, продовжив його син Ярослав Мудрий (1019–1054 рр.).

Основна увага, як і раніше, приділялася Верхньому місту, де пізніше виросла могутня фортеця і новий репрезентативний центр Києва. Фортечний вал починався від «міста Володимира», проходив над схилами Михайлівської гори. Далі він спускався по сучасних вулиці Костьольній до Майдану Незалежності, далі піднімався по вул. Малопідвальної до Золотих воріт, а потім вздовж вулиці Ярославів Вал виходив на Львівську площу і по Великій Житомирській підходив до укріплень «міста Володимира». Загальна довжина стін Ярославової фортеці, висота яких разом з дерев'яними заборонами досягала 16 м, дорівнювала 3,5 км. Площа нового міста становила близько

80 га. Таких розмірів і могутності не знали фортифікаційні споруди жодного з міст Київської Русі. До «міста Ярослава» вело три брами: Лядська, Жидівська та Золота. Остання була головним, парадним в'їздом у столицю Київської Русі [4].

Центром архітектурного ансамблю «міста Ярослава» став Софійський собор — резиденція київських митрополитів, збудований в період між 1017 та 1037 роками. Навколо митрополії розміщувалися ще три храмові будівлі. Дві з них — храми Георгіївський та Ірининський. Залишки цих споруд досліджені археологами у XIX–XX ст. Поблизу південної стіни Ірининського храму розміщувався кам'яний палац, архітектура якого була близькою до палаців «міста Володимира». Митрополича садиба була обнесена потужними мурами, залишки яких досліджувалися у 1948–50 роках. Час її спорудження — 30–40-ві роки XI ст. Загальна площа митрополичого двору — близько 3,5 га.

Після смерті Ярослава Мудрого будівництво Києва продовжували Ізяслав, Святослав і Всеволод, які по черзі займали великокняжий стіл. У 1060-х роках у південно-східній частині Верхнього міста формується ще один архітектурний ансамбль, який складався з будівель Димитрівського (пізніше — Михайлівського Золотоверхого) монастиря.

Найбільшим районом стародавнього Києва був Поділ (Нижнє місто). У період найвищого розвитку (XII ст.) цей торговельно-ремісничий посад мав площу 200 га. В центрі Подолу розміщувався головний торг Києва — літописне «торговище», що правило також і за майдан, де збиралося віче. Вже в XI ст. на Подолі проводилося монументальне будівництво (церква Успіння пресвятої Богородиці Пирогощі (1131–35 рр.), фундаменти якої зведено з будівельних матеріалів більш ранньої мурованої споруди). У XII ст. збудовано храми св. Михаїла та св. Бориса і Гліба.

До складу центрального міського ядра входив літописний Копирів кінець, до «міста Ярослава» він примикав з північного заходу і мав площу близько 40 га.

Територія центрального міського ядра Києва не вичерпувала собою всієї його площі. Навколо розташовувалися приміські слободи, села, князівські та боярські двори, монастирські садиби, безпосередньо пов'язані з Києвом як його складові й невід'ємні частини. Це

Кирилівський, Печерський і Видубицький монастирі, князівські села Предславине, Берестове, урочища Дорогожичі, Угорське, Церковщина та ін. Характерною особливістю київських околиць є те, що вони, як і центральна частина міста, стали місцем інтенсивного монументального будівництва [5].

Загалом у X—XIII ст. для київської архітектури найбільш притаманними були фортечні, монастирські або змішані комплекси, а також масиви здебільшого дерев'яної і глинобитної житлової та господарчої забудови [6].

Після навали Батия 1240 р. у Києві настав етап, який можна назвати руїною і одночасно — подальшого розвитку, зокрема внутрішньої та міжнародної торгівлі. Зважаючи на відчутні руйнації Верхнього міста, громадським і господарчим центром Києва стає Поділ. Про це свідчать археологічні дослідження середини 1970-х років (частково, під час прокладання лінії метрополітену). Було виявлено залишки численних, дво-триповерхових житлових будівель (зрубів), ремісничих майстерень, гончарних і ливарних печей, унікальні предмети вжитку, ювелірні вироби тощо. [7] Навіть у перші роки після Батієвої навали на Подолі діяв міський торг [8].

У наступні десятиріччя посилюється вплив на давньоруські території Литовського князівства, а із Заходу — Польського королівства. Існують відомості, що із 1319 р. Києвом почав правити литовський князь Гедимін, а згодом — князь Володимир Ольгердович, з ім'ям якого пов'язують будівництво у 70-х роках XIV ст. потужного замку на Киселівці (Замковій горі).

Документальних свідчень про первісний вигляд київського замку не збереглося, але пізніше, після кількох перебудов (у тому числі 1619 р. — за часів правління у Києві польського воєводи коронного гетьмана Жолкевського), за свідченнями сучасників, це — визначна фортифікаційна споруда, яка була своєрідною архітектурною домінантою міста і проіснувала до середини XVII ст., коли, вірогідно, була зруйнована запорозькими козаками та киянами, які підтримували визвольну війну Богдана Хмельницького [9]. Замок був зафіксований на малюнку А. ван Вестерфельда 1651 р., на якому також видно численні споруди Верхнього міста й Подолу, що свідчить про високу розвиненість тогочасної забудови Києва.



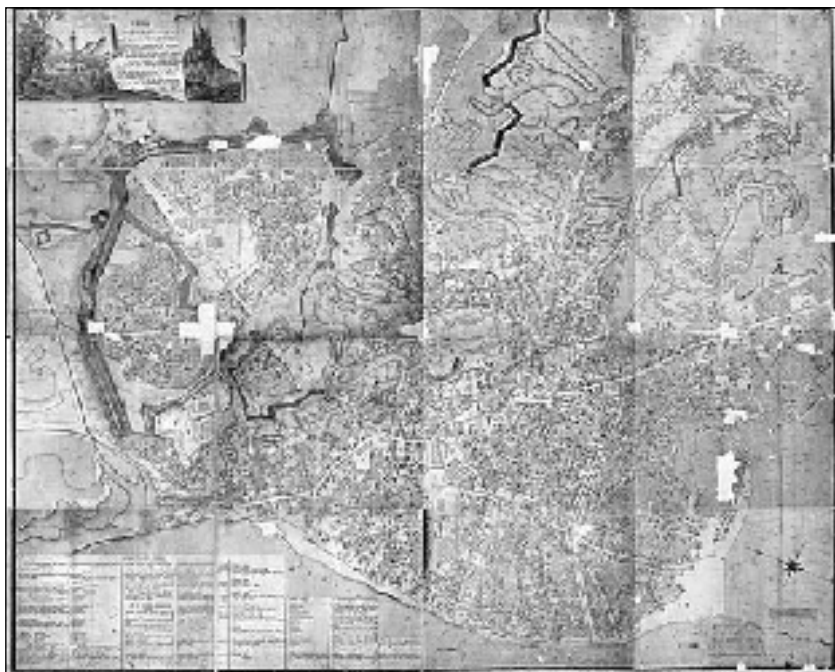
Фрагмент плану Києва 1638 р.



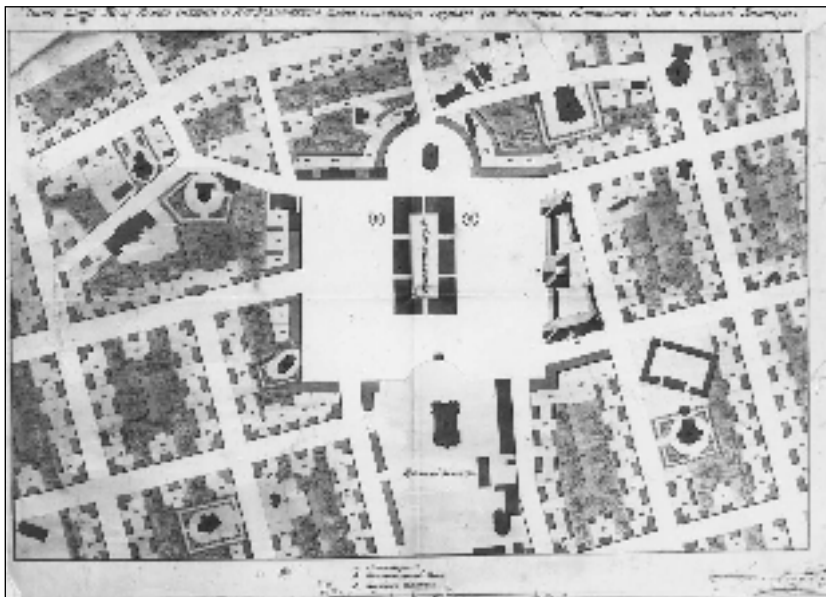
План Києва 1695 р. І. Ушакова



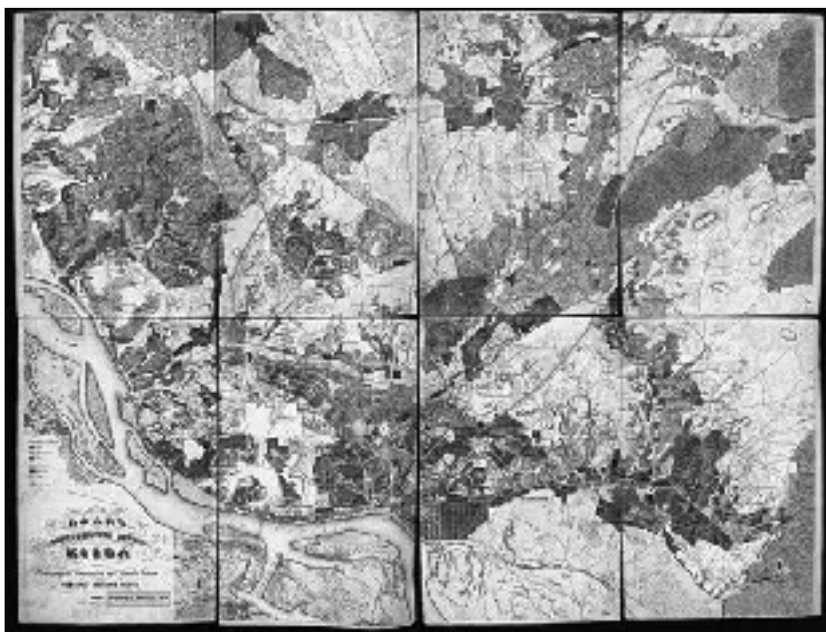
Генеральний план Печерської фортеці 1745 р.



План Києва 1803 р. Складений А. Міленським



Фрагмент плану М. Тесте (Контрактова площа)



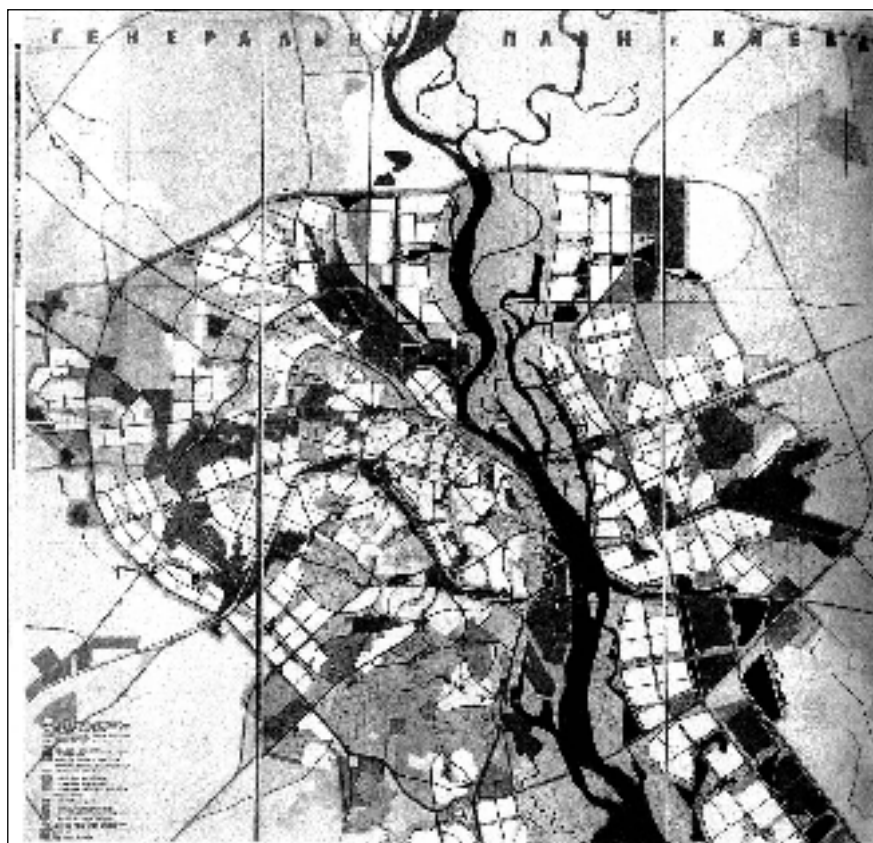
План Києва з передмістями 1865 р.



План Києва з передмістями 1914 р.



Генеральный план Киева 1947 р.



*Генеральний план Києва 1967 р. Колекція планів фонду НДІ
пам'яткоохоронних досліджень*

Містобудівна ситуація у Києві в період XVI та XVII ст. була неоднозначною. Як і раніше, в ньому збереглися з'єднані між собою шляхами три основних містоутворюючих ядра: Верхнє місто, Поділ і Печерськ. Відбудовувалися монастирі, собори, надбудовувалися дзвіниці. Містобудівні процеси пошавилися з відкриттям 1615 р. на Подолі Братського монастиря, біля якого споруджуються ратуша і нові торгові ряди. Були прокладені водогони з дерев'яних труб, влаштовано дубові «вимостки» (аналог тротуарів), проїжджа частина вимощена залишками цегли та каміння з руїн давніх часів і закріплена дубовими дошками та глиною.

Тогочасне розпланування вулиць Печерська та Подолу, що складалося стихійно, поступово стає радіальним з нерегулярною забудовою.

Активний всебічний розвиток міста у той період значною мірою став можливим внаслідок надання Києву на початку XV ст. так званого магдебурзького права, яким користувалися найрозвиненіші міста Європи. Це право було підтвержене спеціальним привілеєм 1494—1497 рр., який визначався радою королів європейських держав за підтримки Ватикану [10].

Містобудівна ситуація початку XVII ст. відображена на гравюрі А. Кальнофойського 1638 р. [11]. Це перспективний малюнок, на якому Києво-Печерський монастир та найближче до нього містобудівне оточення показані збільшеними порівняно з віддаленим старим Києвом та Подолом. Він неодноразово публікувався ще в XIX ст. та слугував джерелом вивчення забудови міста цього періоду.

Про те, який вигляд мало місто в кінці XVII ст., свідчить «Чертеж Киеву граду» 1695 р., виконаний полковником І. Ушаковим [12]. Цей план було складено окомірною зйомкою з кількох позицій (з пагорбів та шляхом обходу деяких вулиць із замальовкою ситуації). Це перший детальний план трьох частин міста — Гори, Подолу й Печерська. На ньому, окрім фортифікаційних (фортеця старого міста із земляними валами поділена на три частини: в першій розміщувалися магазини та гарнізонні двори, у другій — площа з торговими лавками, житлові будинки офіцерів і солдатів, комендантський двір, в третій — двори офіцерів і солдатів гарнізону) та культових споруд, ескізно зображено трасування вулиць та характер житлової забудови.

Наступні етапи містобудівного розвитку Києва, зважаючи на складні історичні процеси, є дуже непростими для дослідження. Перебудова та розбудова міста в кінці 50-х років XVII ст. і в подальші десятиріччя

відбувалася, за найбільш поширеною версією (не враховуючи кількох мазепинських козацьких полків), зусиллями введених до міста після «возз'єднання» 1654 р. московських стрілецьких та інших полків. Приклад цього наводить український історик В. Антонович, який зазначає, що київський «дитинець» (Верхнє місто) дуже швидко був перетворений на військово-адміністративний центр Києва, де були побудовані: «государевы дворы, где стоят бояре и воеводы, и дяки, и генерал-майоры, и стольники, и полковники, и других нижних чинов начальствующие особы» Не забули й про «кружечный двор, казенные погреба, кладовые и амбары» [14].

Проте, незважаючи на адміністративні нововведення, містобудівні перетворення відбувалися і в інших напрямках. Розширювалися монастирські володіння, мешканців центральної частини Києва відселяли на околиці. Приватна забудова з'являється на Печерську та у Верхньому місті.

Територія довкола історичного Печерського монастиря була зручною у військово-стратегічному відношенні, а тому починаючи з XVII ст. довкола Лаври і на південь від неї влаштовували оборонні споруди, які являли собою земляні оборонні вали, насипані навколо Києво-Печерської Лаври. За гетьманства І. Мазепи їх замінили цегляними мурами з чотирма баштами.

На початку XVIII ст. Петро I перетворив старі Печерські укріплення у фортецю новітньої фортифікації. Вона зводилася з 1706 р. до кінця XVIII ст. і дістала назву Києво-Печерської. До її складу увійшли Лавра з укріпленнями (Цитадель) і Печерський форштадт — містечко Печерське із Солдатською слобідкою. Після закінчення основних будівельних робіт Печерськ став військово-адміністративним центром Києва.

Протягом XVIII ст. в межах цитаделі велося будівництво, ремонт та реконструкція окремих фортечних споруд, укріплення фортеці підтримувалися у бойовому стані і постійно вдосконалювалися. Ядром комплексу став споруджений у 1784–1802 рр. будинок Арсеналу.

Найбільш детально план фортеці відображено на плані військового інженера Д. Дебоскета 1742 р. «План Печерской крепости з ближнею ситуацией и строением в каком состоянии она находится и какого вперед поправления по приобщенном при сем плане профилям требует» [14].

Містобудівний розвиток початку XVIII ст. характеризується створенням локальних архітектурних ансамблів, навколо яких формується забудова спорудами різного функціонального спрямування.

Один із перших Генеральних планів Києва, план 1745 р., був завізований Д. Дебоскетом, який на той час очолював Київський департамент фортець і якому підпорядковувалася Київська інженерна команда. Очевидно, він був одним із головних ініціаторів і виконавців цього документа. Порівняно з планом Києва 1695 р. кресленик засвідчує значні зміни містобудівної ситуації, забудови й архітектури Києва. На той час Київ зберігав містобудівну структуру, архітектурні ансамблі й пам'ятки, успадковані від доби Київської Русі. Потужні земляні вали та рови окреслювали три головні частини стародавнього Києва. Окрім храмів та громадських споруд на плані позначена лінія валів та ровів захисного ретраншементу зі сторожовими редутами й блокгаузами [16]. Відповідно до плану 1745 р., значні території Києва залишалися незабудованими, тут були орні землі, поля, ліси, сади. В околицях та на території міста на плані позначені численні старовинні могили–кургани, укріплення. На лівому березі Дніпра на плані показані Печерська й Микільська слобідки. Нинішня Русанівка на ті часи являла собою острів, оточений річкою–протокою, сполученою з Дніпром. На кресленик нанесено головні дороги й вулиці Києва, броди, переправи, греблі, мости через Дніпро, Либідь та інші річки. Окремо виділено інженерно–будівельні заходи, спрямовані на зміцнення схилів Київських гір та берегів Дніпра. Схили гір рекомендувалося засаджувати деревами й чагарниками, засівати піриєм, а для відведення дощової і талої води джерел і струмків передбачалося прокладати чавунні та дерев'яні труби [16].

У 1782 р. Київ став центром Київського намісництва. Згідно із жалуваною грамотою 1785 р. було створено міську думу та її виконавчий орган — міську управу, яка відала міським господарством.

Указом від 18 вересня 1785 р. Київський казенній палаті передано магістратські маєтки: Кудрявець, Пріорку, Куренівку, Сирець.

На кінець XVIII ст. територія міста становила майже 17 кв. км з 57-ма вулицями, 101 провулком, 11 майданами, 8 мостами та 11 виїздами з міста [20].

17 квітня 1787 р. Катерина II затвердила генеральний план Києва, складений генералом Миллром і дійсним статським радником графом Шуваловим. План передбачав зосередити забудову міста на висотах Печерська і Старого Києва. Поділ, який часто зазнавав повеней та пожеж, вважався для життя непридатним. У подальшому цей план був скасований Павлом I [17].

Першим міським архітектором Києва наприкінці XVIII ст. став А. Меленський (1766—1833 рр.), який обіймав цю посаду з 1799 по 1829 рік. У 1808 р. А. Меленським був розроблений Генеральний план Києва [15]. Згідно з цим планом, три розрізнені райони Києва — Старе місто, Поділ і Печерськ — повинні були об'єднатися в єдиний міський організм. Планово почали з'являтися нові вулиці. Козине болото стало перехрестям основних доріг, опановуючи нову для себе назву — Хрещатик. Старе місто на початку XIX ст. ще оточували вали і воно не мало вільних площ для забудови. За планом Меленського під забудову міста відводилося 119 десятин землі. Між Печерськом і Подолом він проектує широку магістраль Олександрівського узвозу на місці старої непорядкованої набережної дороги, влаштованої ще у 1715 р. київським губернатором Д. Голіциним, що обривалася біля церкви Різдва, навпроти давнього Боричевого узвозу. Передбачені ним Васильківське і Брест-Литовське шосе визначили містобудівельний вектор першої чверті XIX ст., включаючи в активну тканину міста заміські території, зокрема Шулявку.

Після пожежі на Подолі 1811 р. до Києва було направлено петербурзького архітектора В. Гесте, який розробив план післяпожежної відбудови на «регулярній» основі, тобто вулиці мали бути прямими і перетинатися під прямим кутом, а квартали — прямокутними. Напівкруглу виїмку у розплануванні всього Подолу було залишено тільки для церкви Богородиці Пирогощі. Недоліки цього плану полягали в тому, що він не враховував історично сталої планувальної бази, особливостей рельєфу та історико-архітектурного середовища, водопостачання і водовідведення тощо. Кам'яні будівлі, що збереглися після пожежі, опинилися під кутом до новоствореної вуличної мережі.

Характеризуючи інші частини міста початку XIX ст., слід зазначити, що до Подолу прилягала одна з найдавніших частин міста — Плосьька, забудова якої була досить непорядкованою та хаотичною. Адміністративним центром Києва того часу залишався Печерськ. Перспективним місцем для будівництва на Печерську стали Липки, розташовані за еспланадою і ровом фортеці. Ще на початку XIX ст. ця місцевість не була заселеною. Тут був липовий гай, виноградники, тутовий сад (закладений за наказом Петра I). Забудова Липок почалася тільки в середині XVIII ст. Були споруджені Кловський (1756 р.) та царський (1858 р.) палаци. Біля царського палацу був закладений великий парк.

Протягом 1796–1805 рр. в Києві під забудову було роздано велику кількість земельних ділянок.

На початку XIX ст. на Печерську розгорнулися ремонтні роботи та нове будівництво оборонних укріплень. У 1810 р. почалося будівництво нового Звіринського укріплення.

Чимало містобудівних змін відбулося у Києві під час і після будівництва Нової Печерської фортеці у 1830–х і наступних роках. У 1830 р. цар Микола I затвердив проект розширення фортеці, складений видатним військовим інженером, начальником Інженерного управління Військового міністерства генерал-лейтенантом К. Опперманом.

Проектом передбачалося розмістити фортецю разом з еспланадою на площі близько 1000 га. Для її спорудження протягом 1832–46 років було знищено сотні будинків місцевих мешканців, яких виселили в долину Либеді, де виникла нова частина міста, так звана «Нова забудова». Комплекс будівель Старої і Нової Печерської фортець отримав назву «Київська фортеця».

Для переселення мешканців Печерська до кварталів «Нової забудови» (для контролю розселення і стеження за порядком) було створено Либідську поліційну дільницю.

У 1831 р. був створений Тимчасовий комітет для благоустрою Києва [15], завданням якого було розробити заходи щодо упорядкування міста.

В січні 1833 р. Микола I підписав указ про затвердження нового плану забудови міста, за яким мало бути відновлене давнє значення Києва. За указом Сенату 1834 р. Київ був поділений на шість міських частин (до цього часу існувало 5) — Печерську, Либідську, Двірцеву, Старокиївську, Подільську та Плосььку.

7 січня 1834 р. затверджено нове «Положення про упорядкування міста», яке передбачало забудову центральних вулиць будівлями класичної архітектури і прокладання нових вулиць [18]. Згідно з цим положенням, був створений Будівельний комітет під головуванням військового губернатора.

Забудова Києва, особливо центру, дозволялася лише за затвердженими типовими проектами. Центральні вулиці можна було будувувати тільки цегляними будинками або на кам'яних фундаментах.

З кінця 40–х років XIX ст. Київ починає розбудовуватися за єдиним планом [20]. Генеральний план Києва 1833 р. (частково змінений у

1837 р.) був затверджений Миколою I. Він передбачав злиття Верхнього міста з Печерськом та Подолом. До цього часу до міста вже були приєднані передмістя Пріорка, Куренівка та Сирець. Місто було поділено на шість планувально-адміністративних районів — Двірцеву, Старокиївську, Подільську, Плоську, Либідську та Печерську. Їх межами слугували річки, урочища та інші місця, не придатні для забудови. Загальна площа, виділена під забудову, складала 5000 га [20]. Фактично з цього часу починається забудова Києва в районі Бесарабки, на міському вигоні за Золотими воротами, на території Старого Києва і Подолу [21].

У процесі реалізації Генерального плану В. Беретті 1837 р. адміністративний і культурний центр Києва змістився у Верхнє (Старе) місто та на Печерськ. Загалом в період 1838—1850 рр. у Києві було прокладено 37 нових вулиць та чотири провулки [22].

Подальший містобудівний розвиток міста був пов'язаний з «височайше затвердженими» правилами забудови 1851 р.

Визначну роль у київському містобудуванні відіграли правила забудови 1861 і 1873 рр., якими київські вулиці були поділені за чотирма розрядами, відповідно до яких відбувалася забудова — вищого або нижчого гатунку (кам'яна, дерев'яна, змішана, одноповерхова чи кількоповерхова, фасадна чи флігельна тощо).

У 50–60-х роках XIX ст. зростанню міста, його розбудові сприяє розвиток промисловості. Місто розширюється за рахунок передмість. У 1850-х роках починається заселення міста по Брест-Литовському шосе.

У 1861 р. прийнято новий генеральний план Києва, який був затверджений указом Олександра II [23]. Відповідно до цього плану вулиці Києва були поділені на розряди, визначено адміністративні структури. Впорядковувалися, головним чином, центральні райони міста. У 1870-х роках Хрещатик стає головною вулицею міста. Від нього до Володимирської була прокладена вулиця Прорізна. Між Хрещатиком і Липками були сплановані три вулиці — Меринговська, Миколаївська та Ольгінська.

Після прийняття нового плану 1878 р. були сплановані Шулявська та Безаківська вулиці, об'єднані Мала і Велика Житомирські, прокладена дорога між Малою Володимирською та Галицькою площею.

У 1879 р. територія міста налічувала 7,5 тис. десятин. До 1900 р. вона збільшилася до 12,5 тис. десятин. На кінець XIX ст. у Києві було 230 вулиць, 16 площ, 5338 житлових та 22 146 нежитлових споруд [24].

У 1887 р. був прийнятий новий план забудови міста, складений землеміром Бошно. Цей план повинен був врахувати планування та розвиток передмість, що увійшли до Києва, а також розширювалася територія міста вздовж Брест–Литовського шосе. Планувалося будівництво політехнічного інституту та промислових підприємств [25].

На початку ХХ ст. Київ займав третє місце в Росії за розміром забудованої території (після Петербургу та Москви). Напередодні Першої світової війни в місті нараховувалось приблизно 340 вулиць і більше 60 провулків загальною протяжністю більше 202 км.

У червні 1910 р. була прийнята ухвала про приєднання поселень Верхньої і Нижньої Солом'янки, Кучменого і Протасового ярів, Байкової гори з прилеглими до них землями до міської смуги. Після приєднання цих передмість загальна площа міста досягла 123,47 кв. км [26].

Поділ, Печерськ, Солом'янка та інші райони, які були розташовані навколо центра, не мали планувального зв'язку один з одним. Хаотичним залишалось планування цих районів, різноманітною та неорганізованою була архітектура їх забудови. Цілий ряд передмість Києва, зокрема такі промислові райони, як Демієвка і Шулявка, що давно складали єдиний господарсько–економічний комплекс, формально не входили в межі міста.

У 1913 р. були прийняті нові правила забудови, за якими, на відміну від попередніх, зростала кількість вулиць вищих розрядів — першого і другого, розширювалися можливості їх забудови.

Після 1917 р. будівництво у Києві майже припинилося. За радянських часів виникла потреба переосмислення і перебудови старої системи містобудування. На початку 1930–х років діє ситуаційний (або фіксаційний) план Києва 1923–1931 рр. Окргкомунгоспу, який є унікальним, оскільки з великою на той час точністю на ньому зафіксовано рельєф, забудову Києва з історично складеною парцеляцією міських садибних ділянок, що існували раніше.

У 1924 р. було розроблено «Тимчасові Будівельні правила», а у 1927 — «Тимчасові правила, що регулюють забудування м. Києва», затверджені обов'язковою постановою Київського окрвиконкому та міськради від 5 грудня 1927 р. Ці регулятивні документи визначили принципи забудови для житлового та громадського будівництва у Києві того періоду [27].

Містобудівний розвиток міста у 1920–1930-х рр. мав локальний характер. Це було лише вибіркове будівництво в центрі.

З 1934 р., тобто з моменту переведення з Харкова до Києва столиці Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР), у Києві розпочалася широкомасштабна реконструкція. Це мало свої позитивні і негативні наслідки.

До 1934 р. Київ був забудований майже повністю у тогочасних офіційних межах. Його домінантами залишалися визначні історико-архитектурні ансамблі і комплекси Софії, Михайлівського, Видубицького і Києво-Братського монастирів, Києво-Печерської Лаври, Воєнно-Микільського собору, Кирилівська та Андріївська церкви тощо.

У період 1930–40-х років розвиток міста здійснювався відповідно до генерального плану, розробленого у 1934—1938 рр. під керівництвом професора П.Хаустова. У цьому плані загалом враховувалося історичне планування та розроблялися основні напрями забудови міста на 10–15 років. Територія міста формувалася компактно. Нові межі проходили на півдні в районі Мишеловки та Корчеватого, на півночі доходили до Оболоні та Пуще-Водицького міста. Східна межа перетинала теперішній проспект 60-ліття Жовтня і доходила до Чорторію, західна — до Борщагівської залізничної станції і Святошина, на південному заході — до Голосієвського лісового масиву. Для промислових підприємств по генеральному плану відводилася територія в районі Телички [28].

Генеральним планом визначався розвиток міста з найбільш інтенсивним розвитком території на південно-східному напрямку — Лівобережного та Печерсько-Звіринського районів.

У генеральному плані територія міста була поділена на 11 планувально-функціональних районів — Центральний, Поділ, Куренівка, Лук'янівка, Новий (Святошине), Жовтневий (Шулявка), Караваєві дачі, Январка, Печерсько-Звіринський, Демієвка, Лівобережний.

У довоєнний період територія міста збільшилась за рахунок приєднання до його меж 20 населених пунктів — Дарниці, Микільської Слобідки, Біличів, Совок та ін. До міської території увійшли 12,3 тис. га лісів, за рахунок яких був створений зелений пояс міста. На початку 1941 р. територія міста складала 68 тис. га.

Великої шкоди забудові Києва завдала Друга світова війна. Під час нацистської окупації було знищено третину житлового фонду, багато цінних споруд як житлової забудови, так і громадського призначення.

Відбудова міста проводилася відповідно до Генерального плану, затвердженого Радою Міністрів УРСР у 1949 р., який був розрахований на 20 років (архітектори О. Власов, Б. Приймак, І. Малозёмов). Цим першим післявоєнним планом передбачалася реконструкція міста та розвиток нового житлового будівництва, зокрема і приватного малоповерхового [29].

Післявоєнний Генеральний план розвитку Києва розвивав ідеї генплану 1936–38 рр. Вперше були висунуті нові композиційні ідеї планувального й просторового об'єднання в єдину структуру центру Старокиївської гори, Печерська і Подолу з лівобережною частиною міста. Для надійного зв'язку правобережної й лівобережної частин здійснювалося будівництво моста через Дніпро й організація під'їздів до нього по Набережному шосе й бульвару Дружби народів.

У першому повоєнному генплані Києва були закладені й інші композиційні ідеї. Це насамперед воднозелений діаметр у містобудівній організації міста. Тоді виникла пропозиція озеленити й упорядкувати систему островів і заток Дніпра.

Містобудівний розвиток Києва 70–80-х років ХХ ст. визначався генеральними планами розвитку міста 1967 і 1986 рр.

Другий повоєнний генеральний план розроблений великим авторським колективом у 1967 р. під керівництвом досвідчених архітекторів Б. Приймака, Г. Слуцького, В. Гречини, А. Іванової, І. Фоміна, А. Тер-Григорянца, А. Старинкевича та інших у розрахунку на 20–25 років із перспективою до 2000 р. Цей план висував нові містобудівні ідеї, розробляв нові напрями будівництва. Вперше був запропонований варіант розвитку міста в заплаві Дніпра на намивних територіях. Дніпро ставав своєрідною планувальною віссю міста.

Одночасно з вирішенням містобудівних проблем у межах міської смуги в поле зору авторів генерального плану вперше потрапляла й широка приміська зона, де розглядалися традиційні проблеми не тільки організації місць відпочинку, але й розміщення продуктивних сил шляхом розселення, що створювало можливість регулювання кількості населення Києва за рахунок розвитку міст-супутників, історично складених малих і середніх міст Київської області — Білої Церкви, Вишгорода, Фастова, Борисполя, Броварів та ін. Ці населені пункти повинні були утворити з Києвом єдину промислову агломерацію.

У 1979–84 роках було розроблено новий генеральний план розвитку міста (арх. В. Єжов, М. Дьомін, П. Кучмаренко, Є. Лишанський), який був затверджений у 1986 р. В його основу покладено ресурсний підхід. Як і попередній, він був спрямований на забезпечення потреб територіального розвитку та розміщення житлової забудови, що вважалося першочерговим завданням [29].

За Генеральним планом 1986 р. житлове будівництво розширюється на територіях, віддалених від Дніпра — Теремки, Виноградар. Відбувається забудова нових масивів — Мінського, Ново-Біличів — на правому березі, Троєщина, Райдужний, Харківський — на лівому. Але цей план не передбачав необхідної для столиці матеріально-речової інфраструктури, властивої сучасним столичним містам, не розглядав наявності системи масштабних комерційних і ділових комплексів [30].

Урбаністична ситуація в Києві дещо змінилася після 1991 р. Цьому сприяло прийняття Закону «Про столицю України — місто-герой Київ» та Закону «Про основи містобудування». Більшій ваги почали набувати рішення міської влади. Все це обумовило необхідність розробки такого генплану, який враховував би новий статус Києва. На сучасному етапі столичне містобудування визначає Генеральний план Києва, затверджений рішенням Київської міської ради 28.03.2002 р. № 370/1804 і розрахований до 2020 р. Важливим доповненням до нього стали Правила забудови міста Києва, затверджені рішенням Київської міської ради від 27 січня 2005 р., спрямовані на раціональне використання території, створення повноцінного життєвого середовища, комплексного вирішення архітектурно-містобудівних проблем, стимулювання інвестиційної діяльності фізичних та юридичних осіб, урахування законних приватних, громадських та державних інтересів.

У 2009 р. розпочато розробку нового Генерального плану розвитку Києва та його приміської зони до 2025 р. з детальним опрацюванням історико-містобудівної частини, що забезпечується Науково-дослідним інститутом пам'яток охоронних досліджень Міністерства культури України. Це продиктовано тим, що містобудівна ситуація, яка склалася у Києві на цей час, вимагає постійного вдосконалення, оновлення, реконструкції, реорганізації для забезпечення нормальної життєдіяльності, соціальних потреб мешканців, безперебійного функціонування комунікацій і транспортних галузей, житлово-комунальної сфери та сфери обслуговування.

Виходячи із викладеного матеріалу, етапи містобудівного розвитку Києва (за історичними відомостями про стан забудови) можна окреслити такими періодами:

1. Від «града Кия» (VI ст. н.е.) — до навали Батия (1240 р.).

2. Друга половина XIII — середина XVII ст.

3. Друга половина XVII — межа XVIII—XIX ст. (від доби українського бароко до здійснення перших проектно-планувальних робіт у 1785 і 1787 рр. — Поділ і Печерськ, плани забудови окремих частин Києва 1803, 1806, 1809, 1811 років А. Меленського [31], план післяпожежної відбудови Подолу 1812 р. — В. Гесте, будівництва Нової Печерської фортеці 1830 р.) [32].

4. 1837 — 1917 рр:

а) від першого в історії міста узагальнюючого містобудівного документа — Генерального плану В. Беретті 1837 р., який фактично визначив загальні напрями розвитку Києва майже на вісім десятиріч, — до другого Генерального плану 1861 р., яким, зокрема, міські вулиці були поділені на розряди та визначені адміністративні структури;

б) з 1861 по 1917 р. — період, коли містобудівний розвиток відбувався за локальними планами та прийнятими у різні роки «регулярними» та іншими «височайше затвердженими» правилами забудови (1851, 1873–1874, 1913–1914 рр.), які визначали вуличну мережу, архітектурні вимоги та стильові особливості тощо;

в) етап індустріального розвитку міста (друга пол. XIX ст.).

5. 1917 — 1941 рр. зокрема, ситуаційний план Києва 1923–1931 рр., а також розроблений у 1936–1938 рр. генеральний план міста та його реалізація, з урахуванням переведення столиці України з Харкова до Києва.

6. Кінець 1943 р. (від часу визволення Києва 6 листопада і початку післявоєнної відбудови) — 1953 р., зокрема, реалізація генерального плану міста 1949 р.

7. 1953 — 2005 рр.:

а) друга половина 1950-х — 1967 р. (визначені окремими партійними та урядовими постановами містобудівні процеси, зумовлені нагальними потребами розвитку будівництва та міських інфраструктур);

б) розробка та втілення у життя генерального плану 1967 р.;

в) розробка й реалізація Генерального плану 1986 р., який у скоригованому вигляді був розрахований до 2005 р. [32]

8. Сучасний етап.

Література:

1. *Толочко П.П.* Історична топографія стародавнього Києва. — К.: Наукова думка, 1972, с. 32–34, 43–50.
2. *Археологічні дослідження стародавнього Києва // Збірник статей.* — К.: Наукова думка, 1976, с. 179, 188–199.
3. *Каргер М.К.* Древний Киев. — М.–Л.: Академія наук СРСР, 1961, с. 59 — 77.
4. *Звод пам'яток історії та культури України, Київ, кн.1, ч. 1: Енцикл. вид., 1999 р.*
5. *Киев. Архитектурно-исторический очерк.* — Будівельник, Київ, 1978.
6. *Стародавній Київ //Археологічні дослідження 1984–1989.* — К.: Наукова думка, ст. 43–104, 238–270.
7. *Толочко П.П., Гупало К.М., Харламов В.О.* Розкопки Києвоподолу 1973 р. — У кн. Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К.: Наукова думка, 1976, с. 19–46.
8. *Івакін Г.Ю.* Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. — К.: Інститут археології НАН України, 1996, ст. 200.
9. *Київ. Погляд крізь століття // Нариси з історії Києва. Ви. II.* — К.: Київська міська організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, 2008, с. 54–60.
10. *Київ. Енциклопедичний довідник. Головна редакція Української радянської енциклопедії, Київ, 1981, ст. 360–361.*
11. *План Киево-Печерской лавры и Киева. Кн. «Тератургима» А. Кальнофойського. Киев, 1638 г. (фонди Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника).*
12. *ЦДІАК України, Ф.52, оп. 1, спр. 13а, «Чертеж Киеву граду...» 1695 р.*
13. *Киевская старина, № 2, 1882, стор. 160–261. Цит. за кн. Киев // Архитектурно-исторический очерк.* — К.: Будівельник, 1978.
14. *Сіткарьова О.В.* Архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври та її історичного оточення за доби гетьмана І.С. Мазепи, — К., Довіра, 2005 р.
15. *Каталог документів з історії Києва 15–19 ст.* —К., Наукова думка, 1982 р.
16. *Ленченко В.О.* Генеральний план Києва 1745 року: Вісник геодезії та картографії. — 2006, №3 (42).

17. *ПСЗ* (Повне зібрання законів Російської імперії), т. 22, №16529.
18. *2 ПСЗ* (Повне зібрання законів Російської імперії (зібрання 2-е) в 55 т. —СПб, 1830–1836, т. 9, від 1 № 6704, с. 18–31.
19. ЦДІАК України, Ф.442, оп. 66, спр. 284
20. *Закревський Н.В.* Описание Киева. —М., 1868 г. —Т.1, с. 141.
21. *История Киева*, т. II, Киев, 1983 г., с. 129.
22. *История Киева*, т. II, Киев, 1983 г., с. 130.
23. ЦДІАК України, Ф. 2194, оп. 1, спр. 414.
24. *История Киева*, т. II, Киев, 1983 г., с. 203.
25. *Слюдікова Т.* Забудова і благоустрій м. Києва в ХІХ–ХХ ст. (за документами Київських державних архівів). Архіви України, 2009 р. №1–2, С. 61–78, № 3–4. —С. 47–65.
26. ЦДІА України, Ф.442, оп. 66, спр.175, с. 12, 17.
27. ДАК, Р-1, оп.1, спр. 718, с. 5–10.
28. *Киев.* Архитектурно–исторический очерк/ М. Шулькевич, Т. Дмитренко. — К.: Будівельник, 1982, с. 128.
29. *Киев.* Архитектурно–исторический очерк/ М. Шулькевич, Т. Дмитренко. — К.: Будівельник, 1982, с. 146–147.
30. *Колосок Б.В.* Містобудівна спадщина Києва в другій половині ХХ ст./Праці Центру пам'яткознавства, вип. 5, 2003 р., с.41.
31. *Ксеневич М.Я.* Містобудівні основи сталого розвитку міста Києва. — К.: Головкивархітектура, 2002, ст. 13.
32. *Вечерський В.В.* Історія української архітектури. — К.: Техніка, 2003, ст. 267.

Статья посвящена историко–градостроительному развитию г. Киева. Коротко рассмотрены этапы его застройки в контексте исторического развития, исторических планов, археологических и архивных исследований.

Article is devoted to the historical town-planning development of Kyiv.

Looking briefly at the stages of its development in the context of historical development, historical plans, archaeological research.

Про власні назви кам'яниць Львівського середмістя

Стаття присвячена дослідженню формування власних назв пам'яток рядової забудови пізньосередньовічного Львова. На основі проведених досліджень відтворено історичні назви та відкореговано списки пам'яток для внесення їх до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Порушене у даній статті питання викликане нещодавно проведеними заходами по впорядкуванню державного реєстру пам'яток архітектури. Стан дослідження історичних документів дозволив реконструювати власні назви для усіх одиниць збереженої історичної забудови в межах Середмістя. Водночас запропонована редакція власних назв викликала полеміку і критичні зауваження, передовсім спеціалістів від лінгвістики.

Питанню власних назв кам'яниць не присвячувалося досі спеціальних досліджень. Дослідники Львова ХІХ — ХХ ст. користувались інформацією без обговорення, приймаючи форми назв зі збірки автентичних документів львівського магістрату. Такими були дослідження Д. Зубрицького, праці М. Балабана, Л. Харевичевої [1], присвячені рядовій міській забудові. Повоєнні дослідження Львова, що заторкують дану тематику, представлені ґрунтовним дослідженням усього Середмістя Т. Трегубової [2], науковими розвідками щодо окремих ділянок та будинків В. Вуйцика, Г. Кос, Б. Мельника, Р. Могитича, Н. Шестакової [3]. «Соціалістичний» період розвитку Львова перетворив колишні престижні помешкання багатих міщан у дешеві «комуналки». Відтак, не повертався язик називати ці унікальні пам'ятки їхніми історичними іменами. Врешті, й досі на багатьох давніх кам'яницях красуються чавунні дошки з анонімними формулюваннями та доволі непевними датами.

Формування рядової міської забудови у львівському Середмісті відбувалося впродовж кількох століть на підставі усталеної парцеляції. Дослідженнями встановлено, що найдавнішими реліктами міської забудови Львова є межові мури та пивниці кам'яниць, існування яких ще у ХІV ст. фіксують найдавніші збережені актові книги. Впродовж існування самоврядного Львова рядова міщанська забудова постійно розвивалась та видозмінювалась вслід за зміною вимог до комфорту про-

живання та стандартного набору приміщень кам'яниць. Специфікою цих реконструкцій було те, що усі надійні будівельні конструкції, деталі архітектурного опорядження, як правило, зберігалися. До них лише додавались надбудови та розширення, нові нашарування декоративного опорядження. Кожне нове ґрунтовне дослідження кам'яниці львівського Середмістя показує щонайменше 5 — 6 будівельних етапів.

Ще однією специфікою була юридична приналежність міської нерухомості в умовах Магдебурзького права. Міські парцелі належали міській громаді, а вже нею передавались у користування окремим міщанам. Власністю міщан була лише забудова на ділянці. Цей, на перший погляд, абсурдний нюанс дозволяв міським юристам стримувати небажані для міста переходи власності в руки шляхти чи релігійних організацій. Наприклад, у випадку надбання ділянок для ордену Тринітаріїв ініціаторам довелося докласти значних зусиль, коштів та використання таких потужних важелів, як прямиий тиск короля на раду міста [5]. Успадкування нерухомого майна, навіть при переході до прямих спадкоємців, теж суворо регламентувалось Радою міста. У документах XVII ст. термін «кам'яниця» виразно виступає синонімом міської парцелі в межах мурів.

Серед кам'яниць були й такі, що належали безпосередньо місту і надавались для мешкання міським урядникам, офіси релігійних організацій, цехові резиденції. В ринковому кварталі були кам'янички Одверного (сторожа), Дзигармістрівська (годинникаря), Синдиківська (міського юриста) та ін. [6]; кам'яниця Арцибіскупинська в Ринку (№9) ще від XIV ст. належала Галицькому латинському архієпископу, у кам'яниці Пробошівській (вул. Театральна, 16) мешкав парох львівської Катедри, в Капітульній (пл. Кафедральна, 6,8) містився уряд архидієцезії, а кам'яниці Пекарська, Різницька та інші з подібними назвами первісно служили господами відповідних ремісничих цехів.

Власні назви кам'яниць формувалися поступово. У найдавніших податкових реєстрах, що збереглися від 1535—36 років, вказано імена міщан, що платять шос (податок на міську земельну ділянку) від дому, у якому мешкають. Будинки ще не отримали власних назв. Можливо, це пов'язано з відбудовою Львова після пожежі 1527 р., коли будівництво починалось фактично заново, кам'яниці ще не мали викинченого вигляду, а їхня назва ідентифікувалася з іменем власника. Серед них назви кам'яниць зустрічаються лише як виняток (напр., Ганцлерівський дім у південній частині Ринку).

Податкові реєстри за 1545—1568 роки втрачені. Тому друга збережена податкова книга, що починається з 1569 р., здебільшого фіксує уже наступне покоління власників. Власні назви будинків тут зустрічаються вже доволі часто і мають безпосередній зв'язок з попередніми власниками. Таким, наприклад, є другий дім по вул. Пекарській (Вірменська, 4), податок з якого у 1535—1544 роках платив Вітек Мороз. У 1569 р. цей дім називається «Домус Вітковський», а платить шос з нього — Станіслав Віткович [7] — логічно думати — син Вітека.

У актових книгах магістрату та підготовчих документах до них міські кам'яниці згадувалися у разі смерті власника, що викликало необхідність юридичної фіксації умов поділу спадщини. У XVI ст. живаються форми: *Divisio domus Erasm Sutor* [8] — 1559 р., *Divisio domus Birkowski* [9] — 1564 р., *Divisio domo Kielbasinski* [10] — 1567 р., *domo Georgy olim Wojnar* — 1578, *domo lapidea Habrkowska* — 1610 р. [11] (Поділ дому Еразма Швеця, поділ дому Бірковського, поділ дому Колбасинського, дім Георгія покійного Войнара, дім мурований Абрковська). Тут слідом за латинським означенням дому чи дому мурованого йде сама назва, виразно слов'янська з відмінюванням не в чоловічому роді — як у латинці (дім мурований), а виразно в жіночому — як у слов'янських мовах (кам'яниця). Згодом слово «domo» зникло зовсім, а «lapidea» в документах поступово замінювалось на «кам'яниця».

Оскільки міська забудова постійно перебувала під пильною увагою міського господарства і фіксувалась одночасно у кількох службах міста, урядовцям для зручності було важливо усталити назву будинку. Адже вона виконувала функції сучасної адреси, була означенням місця в юридичних документах тощо. Водночас некоректно було б постійно вживати форми «Дім Андрія Риби», коли Андрій Риба вже не жив, його вдова (припустимо) планувала новий шлюб, до того ж у домі з'явився співвласник з іншим прізвищем.

Дуже часто після смерті власника кам'яниці, спадок, що ділився пропорційно, належав одночасно двом–трьом власникам, серед яких були і прямі спадкоємці, і повноправні власники з іншим прізвищем. Надалі співвласниками кам'яниці могли бути особи з цілком іншими прізвищами. В цих випадках називання кам'яниці іменем одного з них могло бути образливим для іншого.

Винахід львівськими урядниками «прикметникової» форми назви кам'яниць погодив кілька цих незручних моментів. Форма назви «Дім

Рибинський» і звучала шляхетніше, і не ображала когось із співвласників, і водночас ненав'язливо нагадувала про найдавнішого господаря.

Остаточний перехід на переважно «прикметникову» форму назв міських парцель-кам'яниць відбувся вже у першій третині XVII ст. Відтоді в податкових реєстрах майже всуціль зустрічається саме така форма назв. Перейменування кам'яниць траплялися лише у тих випадках, коли кам'яницею володів лише один власник, і надання їй його імені було справою престижу.

На відміну від звичної в пам'яткоохоронному законодавстві форми назв пам'яток, отриманих від імен своїх засновників (Дім Кочубея, Палац Потоцьких тощо), назви львівських кам'яниць якнайточніше відбивають специфіку юридичної приналежності міської нерухомості в умовах Магдебурзького права. Міська ділянка належала передовсім міській громаді, а вже нею передавалась у користування окремим міщанам. Кам'яниці львівського Середмістя формувалися впродовж століть і мають у своїй структурі не менше 4—6 етапів ґрунтовних перебудов, пов'язаних з будівельною активністю їхніх власників.

Прийнята у міських юридичних документах прикметникова форма назви кам'яниць влучно відбиває специфіку перманентного переходу кам'яниць з однієї в іншу власність. Вигляд будинку та усталена на той час назва часто нагадували про її колишнього власника, тим часом нею володіла особа з іншим прізвищем. Якщо новий власник докладав зусиль до розбудови і покращення архітектури своєї кам'яниці, то міг сподіватись, що наступна назва носитиме його ім'я. Але часто вона зберігала ім'я найдавнішого власника впродовж кількох століть. Таким чином, на першому місці (підметом) стояла саме кам'яниця як правова одиниця самоврядного міста, а ім'я її власника виступало прикметником.

Однак зрідка зустрічались також «фамільні» назви. Це було зазвичай у випадках, якщо кам'яниця (як правило, невелика) належала прямим спадкоємцям давньої міщанської родини, як-от вірменські кам'яниці Домажирських, Тарафацьких. У документах продовжували вживатися і особові форми, але вони невдовзі замінювалися на прикметникові.

Є випадки застосування у назві кам'яниці двох частин — імені і прізвища власника. Так, дім Юстуса Гляца в Ринку по його смерті називається кам'яниця Юстгляцівська, Франциска Венінга — Францвеніківська. У західному кварталі є кілька кам'яниць, що належали родині Шольців-Вольфовичів. Окрім наріжної — Вольфовичівської родині належали ще

кам'яниці Яна Шульца та Якуба Шульца. Цікаво, що імена цих кам'яниць записувались у формі: Якуб Шульцівська (обидва слова з великої літери). У ліктьовому 1767 р. тут ужито форму Якуб–Шульцівська (через ризку, але обидві частини з великої літери), а вже Л. Харевичева (мабуть, також маючи на це документальні підстави) подає одним словом Якубшульцівська [12]. Цей приклад показує логічну еволюцію форми назви.

Часто у міських актах записувалися давніші назви кам'яниць, щоб ув'язати з попередніми, здебільшого значної давності, документами (...domo lapidea Voimowska et praesent, antiqui vero Zuchorowiczowska vocatem) [13] [кам'яниця на даний час Боїмівська, в давнину ж звана Зухоровичівська].

За власними назвами кам'яниць можна простежити історії відомих львівських міщанських родин [14]. Найдавнішою фіксованою документами родинну історію зберегла наріжна на вул. Краківській–Шевській кам'яниця Абреківська. Ім'я Аберко Сметгавз (прізвище можна перекласти як «дім коваля» чи «кузня») фіксується податковими реєстрами від 1405 р. на розі Лазенної і Татарської [15]. У другій половині XVI ст. тут мешкали спадкоємці Андрій та Микола Габреки у домі «Габрковська». Якийсь час власність була поділена між братами і тоді кожна з тих частин називалась не «Домо», а «Domuncula» (хижка, хатчина). Абреки належали до патриціанських родин, займалися купецтвом і медициною, однак ще навіть у описові кам'яниці з 1672 р. занотовано, що в подвір'ї є місце для ковадла [16]. Серед співвласників дому Фричівського (Шевська, 4) у 1582 р. з'являється ім'я кушніра і кравця Георгія Угриня, наступні реєстри називають інше ім'я — Дзюрджі Боїм, але, безперечно, це одна й та ж особа. Вже у лютому 1583 р. Дзюрджі викупив кам'яницю у хірурга Фридерика (Фрича) Лоренцовича, сина Лаврентія Шмідта (тобто коваля) [17]. Кам'яниця Дзюрджівська так і зафіксувала угорське звучання імені Боїма, хоча надалі потомки переселилися у кам'яницю Зухоровичівську на Ринку (№ 40), що певний час називалась Боїмівською. Відомий наприкінці XVI — на початку XVII ст. магістр богослов'я, ректор міської кафедральної школи, а пізніше міський вїйт Войтіх Педияніс, що його ім'я зберегла кам'яниця Педиянівська (вул. Краківська, 11), є нащадком м'ясника Альберта Ноги, що мешкав у цьому ж домі з 1544 р. Ім'я і прізвище онука ті ж самі, лише «перекладені» на латинську мову [18].

Випадки назв будинків за їх зовнішніми ознаками — поодинокі. Серед них будинок Башта на вул. Галицькій (№5), Під Оленем в Ринку (№ 45) [19], Криве Коло на вул. І. Федорова (№8).

Таким чином, у відкорегованих списках пам'яток державного реєстру, де пам'ятки рядової забудови пізньосередньовічного Львова увійшли під власними іменами, йдеться не про надання, а відтворення історичних назв. Апеляція до сучасних норм українського правопису не може бути в цьому випадку правомірною. Пропонована форма власних назв є автентичною для Львова в часах магдебурзького права, переконливо підтверджена документами XVI — XVIII ст. і є однією з ознак міського самоврядування. Цей внесок є кроком до поглиблення унікальності історичної спадщини Львова та її значення серед культурних надбань світової цивілізації.

Література:

1. *Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова (переклад І. Сварника). — Львів, 2002; *Bałaban M.* Dzielnica Żydowska, jej dzieje i zabytki. — We Lwowie, 1909; *Charewiczowa L.* Czarna kamienica i jej mieszkańcy. — Lwów, 1935. Дослідниця подає 81 власну назву кам'яниць.
2. *Трегубова Т.* Реконструкція розпланування Львова за письмовими джерелами // Архітектурна спадщина України, № 3, частина 2. — Київ, 1996. — С. 17— 63.
3. *Вуйцик В.* З історії львівських кам'яниць. Матеріали до історії кам'яниць вулиці Вірменської // Вісник «Укрзахідпроектреставрація», ч. 14. — Львів, 2004. — С. 117 — 6153; 154 — 6164.
4. *Вулиця Галицька у Львові* // Вісник, ч. 10. — Львів, 1999. — С. 37 — 61.
5. *Кос Г.* З історії забудови вірменської ділянки у Львові // Записки НТШ, Том ССХХVII. — Львів, 1994. — С. 289 — 6295.
6. *Мельник Б.* Вулицями старовинного Львова. — Львів, 2001.
7. *Могитич Р.* Проблеми використання матеріалів Центрального Державного Історичного архіву України у м. Львові для реставрації пам'яток архітектури львівського Середмістя // Тези міжнар. форуму реставраторів «Традиційні та новітні технології консервації та реставрації творів мистецтва» — Львів: СПОЛОМ, 2002. — С. 25 — 630.
8. *Урбаністичне середовище Львова у XVI — др. пол. XVII ст.* // Вісник УЗПР, ч. 16. — Львів, 2006.
9. *Мельник Б., Шестакова Н.* Кам'яниці львівського Середмістя. Наукові записки Львівського історичного музею. Випуск XII. Львів, 2008. — С. 133—6158.

10. *Mogutich P.* Найстаріша міська книга про будівництво Львова у XIV столітті// Галицька Брама, 1999. — Ч. 11–12 (59–60). — С. 6 — 68.
11. *Chołodecki* — Białynia J. Trynitarze. — Lw.: NTMPL, 1911.
12. *Jaworski F.* Ratusz Lwowski. — Lwów, 1907. — S. 51 — 652.
13. ЦДІАЛ, ф.52, оп. 2 спр. 770. — С. 13, 70.
14. ЦДІАЛ, ф.52, оп. 2 спр. 345. — С. 47.
15. ЦДІАЛ, ф.52, оп. 2 спр. 345. — С. 441.
16. ЦДІАЛ, ф.52, оп. 2 спр. 345. — С.592.
17. ЦДІАЛ, ф.52, оп. 2 спр.347, с.171 — 6176.
18. *Charewiczowa L.* Op.cit. — S. 35.
19. ЦДІАЛ, ф.52, оп.2, спр. 191. — С. 829.
20. *Loziński Wł.* Patryciat i mieszczaństwo Lwowskie. — Lwów, 1892. — S. 15,35,116–118). Ця інформація суттєво поглиблює відомості про видатні львівські родини, показуючи їхнє «ремісниче» походження. Адже у відомій праці Вл. Лозинського названі роди представлені відразу вченими медиками, багатими купцями, міськими бургомістрами.
21. *Pomniki dziejowe lwowa.* Wydał A. Czołowski. T. 2. — 1896. — S. 11, 35, 57, 75.
22. ЦДІАЛ, ф.52, оп.2, спр. 194. — С. 1019 — 61020.
23. ЦДІАЛ, ф.52, оп.2, спр.18. — С. 1010.
24. *Loziński Wł.* Op.cit. — S. 33.
25. *Charewiczowa L.* Czarna kamienica... — S. 40. Ця нестандартна форма назви кам'яниці фігурує в податкових реєстрах 1569 рр., від неї і сучасна вулиця Друкарська називалась «Вуличка Позаду Оленя» (w tylie jelenia). Харевічева подає цитату з документа, що засвідчує стале вживання «народної» назви кам'яниці: «sub signo cervi vulgo «Pod Jeleniem».

Стаття посвячена дослідженню формування власних назв пам'яток рядової застройки позднесередньовікового Львова. На основі проведених досліджень були воспроизведені історичні назви і скорректированы списки пам'яток для внесення їх в Государственный реєстр нерухомих пам'яток України.

The article is devoted research of forming of the own names of sights of ordinary building of Lvov. On the basis of the conducted researches the historical names and correct lists of sights were reproduced for bringing of them in the State register of immobile monuments of Ukraine.

Богданова церква — дослідження первісного вигляду під час реставрації 2006–2007 рр.

Іллінська церква в Суботіві — один з небагатьох шедеврів сакральної архітектури XVII ст., який зберігся в Україні. Вона є унікальною не тільки за архітектурними формами, але й носієм самотутньої будівельної технології свого часу.

Науково-технологічним дослідженням визначено, що первісна пластика фасаду визначалася рельєфом цегляної кладки, затертої «під рукавицю» сумішшю вапна з відсіяним піском. Потім виконувались пофарбування білого кольору вапном. Стіни інтер'єру були потиньковані та побілені вапняною фарбою у білий колір.

Іллінська церква — визначна архітектурна, історична і культурна пам'ятка другої половини XVII ст., що добре збереглася майже в первісному вигляді до наших днів. Її історія намічує вже 352 роки. На жаль, поки що немає літописних даних про точний рік побудови храму. Є історичні свідчення про будівництво родової церкви-усипальниці у 1653 р. (за іншими даними — у 1656 р.) за наказом гетьмана Богдана Хмельницького.

Це один із шедеврів сакральної архітектури XVII ст., який зберігся до наших днів. Окрім того, це визначна пам'ятка історії, пов'язана з іменем гетьмана Богдана Хмельницького, що зобов'язує ставитися з належною увагою до збереження споруди, яка вже нині є унікальною не тільки за архітектурними формами, але й носієм самотутньої будівельної технології свого часу.

Архітектори розглядають Іллінську церкву як переходову пам'ятку від середньовічної і ренесансної архітектури до українського бароко. Будівля має чітко виражені оборонні риси. У площинах стін влаштовані невеликі вікна-амбразури та декоративні ніші. Товщина стін, складених з каміння і цегли — до 2 м.

Церква однефна з шестигранною апсидою, двоскатною покрівлею з одним заломом. Наріжники фасадів декоровані пілястрами з вінчаючим карнизом та фризом, а західний фасад завершений двоярусним фігурним фронтоном з різноманітним архітектурним та ліпним декором — волютами, пілястрами, карнизами, нішами, сонечками на постаментах і т. ін. Вхідні двері розташовані в глибокій арковій ніші, яка

Богданова церква — дослідження первісного вигляду під час реставрації 2006–2007 рр.
обрамлена пілястрами з арковим завершенням, прикрашеними ступінчастими карнизами.

Виступ цоколю оформлений округлим валиком.

Весь внутрішній простір інтер'єру перекритий напівциркульним склепінням з розпалубками. Хід на хори влаштований у товщі західної стіни.

Церква в різні періоди свого існування пережила тяжкі часи — пожежі, погроми, зміну функціонального призначення (клуб, музей і т.д.). Відомо, що саме в 1664 р. було спалено значну частину Суботова. Тоді ж зруйновано будівлі і укріплення садиби гетьмана. Церква — єдина споруда з Богданового обійстя, яка вціліла, зберігши при цьому характерні первісні архітектурні форми.



Фото 1. Богданова церква в Суботіві, акварель Т. Шевченка, 1845 р.

Збереглися кілька зображень первісного вигляду церкви, серед них відомий малюнок Т. Шевченка. В липні 1845 року Тарас Григорович, під час подорожі по Україні, побував і в Суботіві, де серед інших малюнків увіковічив і Іллінську церкву. Малюнок «Богданова церква у Суботіві» увійшов до його альбому 1845 р. (фото 1).

Перша фахова реставрація за радянських часів відбулася на початку 1970-х років. Архітектору С. Кілессо вдалося відновити первісну форму даху із заломом, розміри і форму «муравленої» зеленої полив'яної черепиці, віконні дубові рами з круглими литими кольоровими шибками, портал та бароковий фронтон зі стрільницями. Роботи завершилися в 1977 р.

У 1990 р. на численні звернення жителів Суботова було прийнято рішення про відновлення служби в церкві. Нині це Українська православна церква Київського патріархату.

Під час підготовки до 400-річчя з дня народження Богдана Хмельницького у 1993—1995 рр. відбулася чергова реставрація церкви. У 1995 р. полив'яну черепицю на даху замінено на червону листову мідь. Фасади поштукатурено і побілено.

Науково-технологічне обстеження стану матеріалів церкви

За програмою «Золота підкова Черкащини» в церкві у 2005—2006 рр. з метою пошуків поховання Богдана Хмельницького проводилися археологічні дослідження Іллінської церкви. Під час робіт всередині церкви, під її фундаментами та навколо неї були використані сучасні технології та новітнє пошукове обладнання: ультразвукове обстеження, пробне буріння, відпрацювання нової технології відеозйомки свердловини зсередини, сучасне магнітометричне дослідження та ін.

Для уточнення первісного вигляду фасадів та інтер'єру пам'ятки проведено науково-технологічне обстеження матеріалів опорядження церкви. На час обстеження на фасадах завершувалися опоряджувальні роботи.

Первісний вигляд стін цоколя та інтер'єру церкви вдалося зафіксувати у зондажах, які були виконані для передпроектних досліджень.

У зондажах відкритої кладки добре видно всі нашарування ремонтів минулих часів — у XVII–XVIII та після XX ст., коли в ремонтних роботах почали застосовувати цемент.

Фасади. У первісному вигляді цоколь мав форму невисокого (близько 0,5 м) виступу по периметру стін. Овальну форму завершення виступу цоколя формував спеціально виготовлений керамічний блок. На поверхні кераміки є сліди вапняного затирання з набілами. У зондажі видно як мінімум два шари цементного розчину завтовшки 2–4 см кожний, які накладалися на поверхню стін під час ремонтів у XX ст. (фото 2).

Фундамент — підмурки церкви, структуру фундаментів та глибини залягання видно у шурфі, який закладено на глибину більше одного метра, але до підшови фундаменту ще не дістали. Мурування з різновеликих блоків вапняка, яке видно на стіні північного фасаду церкви, є власне первісний цоколь будівлі, який нині опинився під відмоткою (фото 3).



Фото 2. Західний фасад. В зондажі — первісний керамічний наріжник цоколя церкви



Фото 3. Шурф мурування фундаменту біля стіни північного фасаду церкви

При пониженні рівня землі згідно проекту благоустрою до первісної відмітки ця кладка буде над вимощенням. Нижче цього рівня фундамент має вигляд досить щільного монолітного конгломерату з цегли і каменю, скріплених вапняним розчином. Глибоко закладений фундамент та монолітна бутова кладка є надійною опорою будівлі при умові належного ухилу від стін для відведення атмосферних опадів від підмурків.

Інтер'єр. На стінах виконані зондажі для дослідження стану мурування стін. На час обстеження приміщення церква має занедбаний вигляд — реставраційні роботи тут ще не почалися. Стіни давно не білені, на поверхнях є залишки пізнього олійного живопису. По периметру спостерігається висока вологість на висоту до 1–1,5 м від рівня підлоги. В цих місцях по тиньку розвивається біологічна корозія — плями та нашарування біообростань, пліснявих грибів. У процесі життєдіяльності вони виділяють кислоту, яка руйнує поверхню тиньку.

На первісному муруванні стін є три шари вапняно-піщаних тиньків, в двох перших шарах наявний значний вміст глини (фото 4).



Фото 4. Інтер'єр. Зондаж мурування із залишками первісного вапняного тиньку

По низу стін є також ділянки поверхні з досить товстими шарами вапняно-цементного тиньку з більшим чи меншим вмістом цементу.

Візуально про наявність щільної цементної штукатурки можна судити по висоті рівня капілярного підсмоктування та інтенсивності плям біооброствань, які розвиваються на поверхні стін з підвищеною вологістю. Це є свого роду індикатор на загальне порушення температурно-вологісного режиму в приміщенні.

Вологість по низу стін коливається від 8 до 15%. Головна причина — наявність щільної цементної штукатурки на фасаді та в інтер'єрі, яка не дає «дихати» муруванню стін. В товщі кладки накопичується волога та водорозчинні солі, і оскільки панцир цементного тиньку на поверхні фасаду більш щільний — вся волога по капілярах виходить на поверхню стін інтер'єру.

Враховуючи високу вологість стін та загальне порушення температурно-вологісного режиму в приміщенні церкви немає альтернативи застосуванню вапняної фарби. Інші варіанти можуть розглядатися тільки після нормалізації мікроклімату в інтер'єрі.

Характеристика первісних будівельних матеріалів церкви. В інтер'єрі та на фасаді церкви було влаштовано ряд зондажів, які дали можливість не тільки візуально спостерігати структуру первісного мурування стін, але й відібрати проби для лабораторних досліджень.

Пам'ятки архітектури XVII ст. мають свою специфіку технології будівельних розчинів навіть порівняно з XVIII ст. Після кількох століть татарської навали дуже повільно відроджувалися будівельні технології. Тому для дослідження відібрані проби будівельних розчинів первісного мурування церкви для визначення особливостей їх складу. Це має також значення для підбору реставраційних рецептур.

Будівельна кераміка пам'ятки — цегла і керамічний профільний блок цоколя аналогічні за структурою. Черепок щільний, добре випалений, але сировиною для нього служили суглинки з домішкою лесових порід — розпиленого кальциту і слюди. При випалі це підвищує пористість черепка керамічного виробу. Така цегла дещо відмілює на зламі, потребує захисту від атмосферного впливу — не рекомендується для відкритої чільної поверхні. У зв'язку з підвищеною пористістю дуже чутлива до капілярного підсмоктування. В будівельних конструкціях потребує гідроізоляції від ґрунтових вод, а також застосування вапняних розчинів у процесі мурування та штукатурення для забезпечення повітро- і вологопроникності.

Мурувальний розчин первісної кладки стін, а також перші тиньки і затирання по цеглі, як на фасаді, так і в інтер'єрі — аналогічні за складом.

Розчин візуально світлого з сірувато-бурим відтінком кольору та видимими включеннями дрібних грудочок нерозмішаного вапна. У товщі мурування в місцях підвищеної вологості — рихлий, кришиться. Механічні властивості знижує значна домішка глини, яку, можливо, свіdomo додавали для пластичності розчину та економії вапна.

Цим же розчином вирівнювали і зтирали тонким шаром поверхню мурування. На поверхні цього тиньку є сліди кількох шарів вапняних набілів, тобто така технологія і визначала первісний вигляд церкви — як в інтер'єрі, так і на фасаді.

Слід зазначити, що в товщі кладки стін, окрім цегли, є також включення бутового каменю з пісковіку, вапняку різних розмірів та форм. Деякі з них потемніли або почервоніли від вогню. Сліди дії високої температури помітні і на першому тиньку в зондажах під хорами. Руда глина набула червоного кольору, а обпалений тиньк став міцнішим.

Про те, що церква горіла до проведення наступних ремонтів, свідчить відсутність впливу вогню на пізніших тинькових шарах, яких до сучасних (із вмістом цементу) є ще принаймні два.

Тиньки другого і третього ремонтів XVII ст. аналогічні за складом; відрізняються від первісного тільки дещо нижчим вмістом глини. Колір світло-сірий з жовтуватим відтінком. Цей тиньк покладено по першому шару, по набілах без розчистки. Він аналогічний розчину з вітваря, який накладений безпосередньо на цеглу. Можливо, під час пожежі в цьому місці не зберігся перший шар. На цьому тиньку також є кілька набілів та сліди кіптяви від свічок.

Тиньк XVIII ст. — світло-сірий вапняно-піщаний тиньк, накладений досить товстим шаром на попередній. На поверхні теж має до трьох набілів. Сліди цього розчину є також на затиранні цегли на фасаді. Пісок в заповнювачі дрібний, відсіяний, майже без домішок глини. Цей розчин є останнім безцементним тиньком в опорядженні церкви.

Далі пішли ремонти радянського періоду із застосуванням цементу.

Первісний вигляд фасадів. На фасадах не було товстого шару тиньку. Це була затирка «під рукавицю» по цеглі сумішшю вапна з відсіяним тонкозернистим піском (1:1). Потім періодично виконувалися пофарбування білого кольору вапном. Іншого кольору в шарах набілів не вияв-

Богданова церква — дослідження первісного вигляду під час реставрації 2006–2007 рр.
лено. Тому пластика фасаду визначалася рельєфом заглаженої цегляної кладки.

Стіни інтер'єру були потиньковані та побілені вапняною фарбою у білий колір. Інших шарів не виявлено. На стінах інтер'єру церкви виявлено три ранніх шари тиньку, розділених вапняними набілами — це періоди ремонтів до XIX ст.

Склад первісних будівельних розчинів церкви вапняно–піщаний з домішкою глини, особливо, в першому тиньковому шарі на первісному муруванні. Отже, стіни пам'ятки дуже чутливі до підвищеної вологості, тому небажано застосовувати цемент у процесі виконання ремонтно-реставраційних робіт.

У XX ст. в процесі ремонтно–реставраційних робіт на стінах церкви почали застосовувати цемент. В інтер'єрі також було виконано тонке цементне затирання, що спричинило різке підвищення вологості кладки — до 15% на висоту 1–1,5 м.



Фото 5. Сучасний вигляд церкви

Сучасний вигляд фасадів церкви. У 2006 р. ремонтні опоряджувальні роботи на фасадах виконані з порушенням науково–технологічних принципів реставрації. На час обстеження на фасадах завершу-

валися опоряджувальні роботи. Технологія на реставраційні роботи на пам'ятці архітектури підрядною організацією не замовлялася, тому склад технологічних операцій визначався технологією опорядження сучасних будівель — по цементному тиньку накривка пастою Ceresit з армуванням полімерною сіткою, потім фарбування акриловою фарбою білого кольору (фото 5).

На жаль, на фасаді не влаштовані експозиційні зондажі для демонстрації первісного вигляду фасаду.

Товстий шар цементного тиньку не тільки спотворив первісну пластику поверхні стін, але й порушив температурно-вологісний режим у товщі мурування. Наслідки такої «технології» ми вже спостерігаємо на церкві. Під щільним цементним шаром в товщі кладки накопичується волога та водорозчинні солі. Шар тиньку при простукуванні «бухтять» — він відшарований від мурування, яке поступово руйнується в умовах постійної підвищеної вологості та температурних коливань в осінньо-зимовий період.

Мурування з цегли на вапняному розчині має високу пористість на відміну від щільного цементного розчину, тому ці субстанції не сумісні за фізико-хімічними властивостями. У контактному шарі руйнування йде по матеріалу, який має більшу пористість, тобто по первісному матеріалу пам'ятки.

Ильинская церковь в Субботове — один из немногих шедевров са-кральнoй архитектуры XVII в., который сохранился на Украине. Она уникальна не только по архитектурным формам, но является носителем самобытной строительной технологии своего времени.

Научно-технологическим обследованием установлено, что пластику фасада первоначально определял рельеф кирпичной кладки, затертой «под рукавицу» смесью извести с песком. Затем выполнялась побелка известью. Стены в интерьере были оштукатурены и побелены известью.

Історичні садиби Житомирської області: проблеми дослідження, збереження, використання

Стаття присвячена висвітленню історії характерних стилістичних рис та стану збереження історичних садиб Житомирської області. Проаналізовано найбільш важливі проблеми, які стосуються взяття на облік, дослідження, використання та збереження цього типу пам'яток. Запропонований огляд дозволяє зробити висновок про значимість такого проширення культурної спадщини, як садиби, для історії та культури України, їх значний науковий, освітній та туристичний потенціал.

У 2010–2011 роках в рамках виконання планової наукової теми експедицією НДІ пам'яток охоронних досліджень було проведено інвентаризацію історичних садиб Житомирської області. Виявлено 28 садиб або їх залишків. З них 11 садиб або їх окремих складових перебувають на пам'яток охоронному обліку як пам'ятки архітектури або історії, 18 — на природоохоронному обліку як пам'ятки садово-паркового мистецтва (для порівняння: на території сусідньої Вінницької області виявлено 61 садибу чи їх складових; на державному обліку перебуває 43 об'єкти як пам'ятки архітектури та містобудування національного або місцевого значення; 25 об'єктів — як пам'ятки садово-паркового мистецтва національного або місцевого значення; один об'єкт — як пам'ятка історії національного значення (садиба М. Пирогова у Вінниці)).

Проведені дослідження дозволяють зробити висновки щодо культурної цінності і значущості садиб Житомирщини, а також методологічних і практичних проблем, які стосуються їх вивчення і збереження.

Територія сучасної Житомирщини у минулому належала до трьох історичних областей — Київського Полісся, Волині (західна частина), Східного Поділля (південна смуга). Масове будівництво садиб розпочинається тут в кінці XVIII ст. В цей період землі Правобережної України перебували у складі Речі Посполитої, але і після її розділів, що розпочалися невдовзі, та приєднання цих земель до Росії, 80–90 відсотків шляхти Правобережжя були поляками, що відбилося на смаках і стилістиці забудови садиб. Для зменшення польських впливів в цьому регіоні царський уряд намагається роздавати конфісковані у поляків маєтки

росіянам і не дозволяє їх продаж полякам. Внаслідок цього в другій третині XIX ст. з'являються садиби (або перебудовуються старі) відповідно до смаків нових власників — у стилістиці забудови садово-паркових комплексів відчуваються впливи російського мистецтва. Садиби, що збереглися до цього часу, або їх складові представлені досить значним різноманіттям, як зі стилістичної точки зору (переважають класицизм та історизм), так і з точки зору їх розмірів (значні магнатські резиденції — в с. Верхівня, с. Червоне, с. Нова Чорторія тощо, маєтки середньо-заможної та дрібної шляхти — в с. Тютюнники, с. Бровки, с. Ліщин) та стану збереженості (від цілком задовільного, наприклад, садиби в с. Нова Чорторія, с. Верхівня, с. Райгородок, с. Степанівка, до незадовільного, майже втрати пам'ятки — наприклад, в с. Тютюнники, с. Дениші, с. Івниця). Дослідження поставили також на порядок денний низку проблем методологічного і практичного характеру.

Однією з них є те, що садиби на території України, особливо в радянську добу, досліджувалися мало. Найбільш цінним та цікавим джерелом для інформації з історії садиб є багатотомне видання «Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich», яке виходило у Варшаві протягом кількох десятиріч (кін. XIX — поч. XX ст.). На жаль, історія населених місць на території сучасної Житомирщини, і садиб зокрема, представлена у цьому виданні досить лаконічно. Значний внесок в дослідження садибних комплексів зробили у 1970—80-х роках Український спеціальний науково-реставраційний проектний інститут (Укрпроектреставрація) та Науково-дослідний інститут теорії, історії та перспективних проблем радянської архітектури в м. Києві (Київ, НДІТІ), який знайшов своє втілення у 4-томному виданні «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР» [1]. Однак садиби або окремі їх складові (переважно палаци), представлені в цьому виданні, охоплюють лише найбільш цінні і значущі об'єкти — пам'ятки національного значення. Величезне значення для дослідження історичних садиб тієї частини України, яка у минулому входила до складу Речі Посполитої, має фундаментальна праця Р. Афтаназі [2], яка базується на широкій джерельній базі, у тому числі приватних архівів Польщі та інших європейських країн. Видання доповнено численною і цікавою іконографією, що значною мірою публікувалася вперше. Однак автора також цікавили найбільш відомі та значні за розмірами і своїми архітектурно-мистецькими властивостями садиби, і він не ставив перед собою

мети загальної каталогізації історичних садиб. Тому перелік їх у цій праці далеко неповний, велика кількість з досліджуваних об'єктів взагалі вже не існує (як і не існувала на час дослідження Р. Афтаназі). З іншого боку, польський науковець, внесок якого неможливо переоцінити для історії дослідження садиб в Україні, не мав можливості для натурних обстежень, користувався свідченнями колишніх власників або їх нащадків, що не завжди були точними. Це спричинило те, що він позначив як неіснуючі, зруйновані ще у 1917–1920 роках садиби у с. Гонорівка на Вінничині та у с. Райгородок на Житомирщині, які, на щастя, збереглися до наших днів і перебувають у задовільному стані. За останні роки з'явилося ще кілька праць, що значно збагачують історіографію історії садиб. Перш за все це монографія І. Родічкіна та О. Родічкіної «Старовинні маєтки України» [3], у якій висвітлено історію, загальні стилістичні напрями та особливості розвитку найбільш видатних палацово-паркових комплексів України. Проте досить скромне місце в цьому виданні посідають маєтки, розташовані на території сучасної Житомирської області. На жаль, краєзнавча література, в тому числі путівники, є досить нечисленною і лаконічною. В путівнику по Житомирщині, виданому за радянських часів (було два видання), садиби не згадуються зовсім. Окрему підтему в історіографії садиб складають дослідження, присвячені історичним паркам, у тому числі садибним [4]. Вони проводилися переважно з точки зору природоохоронної цінності цих об'єктів, але подаються й історичні відомості. На жаль, і в цьому випадку в поле зору авторів потрапили тільки найбільш відомі та значущі парки — складові не менш знаних садиб. Як видно з наведеного більш ніж скромного бібліографічного переліку, історичні садиби, як з точки зору їх створення і розвитку, так і з точки зору стилістичних особливостей та значення як господарських і культурних осередків, досліджені в Україні вкрай недостатньо. Це можна сказати і стосовно історичних садиб Житомирщини.

Іншою очевидною проблемою є надзвичайно слабка активність місцевих пам'яткоохоронних органів і в тому, що стосується взяття на державний облік об'єктів культурної спадщини. Ціла низка садиб має безумовну історико-культурну цінність, оскільки пов'язана з визначними діячами культури, зокрема М. Рильським (родинний маєток його батька у с. Романівка та родинний маєток Рильських, який успадкував дядько поета у с. Бровки І), А. Коженювським (видатним англійським письменником Джозефом Конрадом, маєток його дядька і опікуна у с. Тере-

хове), М. Міклухо–Махлаєм (видатним мандрівником, маєтки матері у м. Малин та брата у с. Гамарня), але так і не набула пам'яткоохоронного статусу, що не сприяє їх збереженню. Власне саме з цієї причини маєток матері М. Міклухо–Маклая у Малині був остаточно зруйнований у 1960–х роках і на його місці побудовані житлові будинки для військовослужбовців.

Окрім того, експедицією НДІ пам'яткоохоронних досліджень була виявлена ще ціла низка об'єктів, які, з огляду на їх цінність не тільки з історичної та культурологічної, але й архітектурної точок зору, мають всі підстави для набуття статусу пам'яток. Як приклад можна згадати садиби у с. Райгородок Бердичівського району, смт Червоне та с. Яроповичі Андрушівського району, с. Степанівка Лугинського району та с. Ушомир Коростенського району тощо. Всього було виявлено 15 садиб або їх складових, які не перебувають на державному обліку, хоча є всі підстави для внесення їх до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Особливо вражаючим прикладом в цьому відношенні є садиба у смт Червоне Андрушівського району. Містечко Червоне, раніше зване Черляною, розташоване на р. Пустова (притока Гуйви), за відомим на сьогодні даними, виникло у 1624 р. з ініціативи тодішніх власників цієї волості — Тишкевичів. У першій половині XVIII ст. воно переходить у власність Грохольських, які й засновують тут резиденцію у середині XIX ст. У 1870–х роках маєток купують Терещенки, і Червоне стає одним із потужних центрів цукроваріння. У 1909 р. Ф. Терещенко почав будувати у маєтку власну аеропланну майстерню, неподалік був і аеродром. Протягом 1909–1916 років тут було сконструйовано сім моделей літальних апаратів. Модель «Терещенко–7» (виготовлена вже у майстерні Київського політехнічного інституту під технічним керівництвом В. Григор'єва) була поставлена на озброєння. Терещенки залишалися власниками Червоної до революційних подій 1917–1920 рр.

Невідомо, чи існувала садиба в м. Червоному до середини XIX ст. Широкомасштабний проект її будівництва був здійснений Адольфом Грохольським у 1850–х роках. Автор проекту палацово–паркового комплексу, що включав кілька будівель, невідомий. Однак всі вони вирішені в стилі неоготики. Центральне місце в композиції посідав триповерховий палац. На жаль, інформації щодо його внутрішнього оздоблення є небагато. Залишилися згадки про просторий вестибюль зі сходовою клітиною, оздобленою білим мармуром, великий бальний зал з двома

криштальними венеціанськими люстрами, декілька салонів, їдальню з візерунчастим паркетом, мармуровими камінами та численними предметами мистецтва, що походили переважно з колекції, зібраної Франтішком Ксаверієм Грохольським та його сином Яном Непомуценом. Були серед них як зразки скульптури з мармуру, привезені з Італії, так і полотна переважно голландської школи. Все це було продано Ф. Терещенку разом зі всім внутрішнім оздобленням палацу.

Риси неоготики носили також два павільйони–флігелі, що стояли по обидва боки від палацу, поблизу його бічних фасадів. В неоготичному стилі були вирішені також господарські будівлі, зокрема стайня для арабських коней, яких почав розводити Адольф Грохольський.

Колишня садиба Грохольських знаходилася серед великого пейзажного парку, котрий разом з садками, що межували з ним, займав площу 58 га. Найбільш поширеними деревними породами в парку були липа, каштан, тополя, ялина, дуб. Тут також знаходилося два ставки нерегулярної форми, з'єднані один з одним каналом. На більшому ставку знаходився острів, а над меншим стояла альтанка для купання (не збереглися). Як перед палацом, так і за ним розташовувались газони, прикрашені низькими декоративними породами чагарників.

Після революції палац був переданий під будинок для сиріт. У 1928 р. в будівлі сталася пожежа. Після неї палац був відбудований, але внутрішнє розпланування та оздоблення значною мірою були змінені. У 1944 р. у садибі було відкрито ФЗУ, у 1960–ті роки перепрофільоване на ПТУ, яке з середини 1990–х років припинило своє існування, після чого приміщення палацу не використовувалося, руйнувалося більше 10 років. Останні кілька років у палаці знаходиться монастир Святого Різдва Господнього Руської православної церкви (Московського патріархату). У монастирі мешкають дві монахині, і, звичайно, вони не в змозі дати раду величезній занедбаній споруді. Флігелі палацу після Другої світової війни були віддані під житлові приміщення мешканцям містечка. Окрім споруд садиби збереглися будинок інженера цукрового заводу, готелі для поміщиків та селян, збудовані Терещенками у кінці XIX — на початку XX ст. і розташовані поруч із садибою.

Зі всіх складових садиби лише парк має статус пам'ятки (садово-паркового мистецтва місцевого значення).

Іншим прикладом є садиба у *с. Райгородок Бердичівського району*. Райгородок у минулому був містечком і знаходився біля дороги, що про-

вела з Бердичева до Уланова. Початково входив до маєтків князів Любомирських, після них перейшов до Чосновських. У XVIII ст. став власністю Сарнецьких гербу Сліповрон, а від них перейшов до родини Меленевських. Шляхом одруження Вінцентія Мазеракі (1799—1874), власника маєтків Голубівка, Митник, Зарудниці, пізнішого маршалка шляхти махновського повіту, з Меланією Меленевською Райгородок став власністю Мазеракі. Після Вінцентія Мазеракі маєток успадкував його син Мечислав Людовік (1837—1893), а після нього — одна з його чотирьох доньок, Марія, що була одружена з Богданом Глембоцьким, власником Іванковиць. Саме вона була останньою власницею Райгородка.

До першої половини XIX ст. поруч з містечком знаходився так званий старий двір Райковецької садиби, закладений, ймовірно, ще у XVIII ст., за часів володіння маєтком Сарнецьких або Меленевських. Це був одноповерховий будинок з колонним портиком посередині і двоповерховими крилами. В цьому будинку і оселилася спочатку родина Мечислава Мазеракі. Однак він виявився вологим і незручним для проживання, тому було прийнято рішення частину будинку розібрати, а в другій влаштувати флігель; для господарів натомість збудувати новий будинок. Він був зведений у 1886—1887 рр. в стилі тосканської вілли за проектом арх. Станіслава Борецького. У плані будинок-палац наближений до квадрата, при цьому його об'єм був складної форми. Кожен з чотирьох фасадів мав інший вигляд. Для їх оздоблення були використані ризаліти, лоджії, балкони, тераси. Парадний фасад акцентувала багатостороння вежа, що височіла над загальним об'ємом будівлі. Палац був зведений на високих підмурках з гранітних брил. В оздобленні також активно використовувалась високохудожня ковка. Зокрема, кованими були балюстради балконів, огорожа парку. Виконано це оздоблення під керівництвом Осинського з Варшави. На терасі перед головним входом на гранітних підмурках з обох боків сходів було встановлено великі скульптури з карарського мармуру, що зображали лежачих левів. Виконані вони у римській майстерні. З тильного боку палацу, між їдальнею і салоном, було влаштовано невеликий засклений зимовий сад, де вирощували пальми, апельсини та лимонні дерева.

Дуже ретельно були оздоблені інтер'єри палацу. Зокрема, стіни передпокою, сходової клітки та холу були обшиті дубом трьох відтінків. Стеля у передпокої прикрашена кессонами. Паркет, ліплення та розписи

стін були виконані майстрами з Варшави, запрошеними архітектором Борецьким.

У колекціях садиби в Райгородку було багато старого родового срібла і велика кількість виробів з порцеляни. Окрім того, Мазеракі мали значну колекцію живопису, переважно сучасного, що походила із зібрань відомого колекціонера графа Адольфа Мостовського з Великого Митника. До найбільш цінних можна віднести полотна пензля Францішка Жмурки, Йозефа Хельмонського, Леона Вичулковського, Войцеха Герсона, Казимира Похвальського, Стефана Поповського. Окрім того, в колекції знаходились цінні зразки скульптури з бронзи. Серед них конне зображення короля Яна III з шаблею в руці (розмір скульптури — близько 1 м). У садибі була й велика бібліотека, яка містила як класичні твори, так і книги з історії та мемуарну літературу.

Пейзажний парк садиби, закладений на площі 50 десятин (близько 50 га), вважався одним із найкращих в Україні. В ньому була теплиця для вирощування пальм та ананасів, а також різноманітних квітів. Зокрема, Райгородок славився багатьма видами троянд. Сад був головним і улюбленим заняттям Октавії Мазеракі. Під її керівництвом над постійним поліпшенням парку працював садівник Курек, запрошений із Познані. До парку і палацу вела напівокругла брама, що базувалася на шести високих мурованих квадратних колонах. Самі ворота були кутими із заліза. Поруч з брамою знаходився будиночок привратника, зведений в тому ж стилі, що й палац. До початку XX ст. зберігалися також в Райгородку руїни старого замку.

За радянських часів у палаці знаходилася контора колгоспу, потім радгоспу. Сьогодні він використовується як офісна споруда Спілки сільгоспвиробників. Внутрішнє оздоблення (кесонована стеля, двері) частково збереглися. У флігелі раніше містився клуб, тепер — не використовується, руйнується. У його добудованій частині — млин. Також збереглася в'їзна брама та будинок привратника, що використовується як житлове приміщення. Парк також частково зберігся, хоча поступово забудовується приватними будинками.

Парк (10,5 га) заснований на початку XIX ст. у складі садиби і є пам'яткою садово-паркового мистецтва місцевого значення. Інші складові садиби на державному обліку не перебувають.

Власне збереження та використання садиб залишається великою проблемою. Особлива її гострота визначається тим, що цей різновид

пам'яток цілеспрямовано нищився в період революції 1917–1920 рр. та після неї, видозмінювався з пристосуванням під інше функціональне використання (дитячі будинки, санаторії, сільські клуби, сільради), руйнувався через недбале ставлення протягом майже всього ХХ ст. Не згадуючи про те, що протягом буремних подій початку ХХ ст. було втрачено величезну кількість садіб, які мали непересічне історичне і культурне значення, за останні 20–30 років перетворилися на руїни об'єкти, які вже перебували на державному обліку і мали статус пам'яток національного значення. Прикладом може слугувати садиба у с. Тютюнники Чуднівського району, будівлі садиби с. Івниця Андрушівського району.

У кінці ХІХ ст. **с. Тютюнники** було невеликим поселенням, яке разом з с. Сидачівка нараховувало 127 будинків і 1029 мешканців. В цей час половиною села володіли Куровські, а перед ними Трипольські, а другою частиною — Корчевські, раніше — Фелінські.

Садиба закладена у першій половині ХІХ ст. Сьогодні вона майже повністю зруйнована. У минулому це була цегляна, прямокутна у плані, з невеликим чотириколонним портиком на головному фасаді споруда. На парковому фасаді портику відповідала визначена фронтоном центральна частина. Будинок був розташований у пейзажному парку, в композицію якого включено великий ставок.

Пам'ятка була типовим зразком провінційних садібних будинків архітектури пізнього класицизму, які належали середньозаможній та дрібній шляхті. Попри те, що будинок майже повністю зруйнований, він перебуває на державному обліку як пам'ятка архітектури національного значення. Парк є пам'яткою садово-паркового мистецтва місцевого значення.

Іншим подібним прикритим прикладом є садиба у **с. Івниця Андрушівського району**. Село розташовано над річками Івянка та Хустка. Перші письмові згадки про нього відносяться до 1584 р. Тоді вона належала руській родині Киселів, відомій як на українських землях, так і в Речі Посполитій. Її найбільш відомими представниками були Адам (1600–1653), воєвода київський і Микола (бл. 1605–1651), полковник козацький. Протягом другої половини ХVІ — у ХVІІІ ст. Івниця неодноразово змінювала власників — Дашки, Немиричі, Заборовські, Чарнецькі.

Близько 1814 р. Івницю купує Ян Йозеф де Шодуар, власник банківського дому в Варшаві, родина якого прибула до Польщі за часів короля Станіслава Августа з Баварії. Від баварського короля вона отримала



С. Червоне. Флігель. Сер. XIX ст. Фото 2011 р.



С. Червоне. Палац сер. XIX ст. Головний фасад. Фото 2011 р.



С. Червоне. Готель для поміщиків. Кін. XIX ст. – поч. XX ст. Фото 2011 р.



*С. Червоне. Будинок головного інженера цукрового заводу.
Кін. XIX ст. – поч. XX ст. Фото 2011 р.*



С. Яроповичі. Житловий будинок садиби. Кін. XIX ст.



С. Степанівка. Житловий будинок садиби. Поч. XX ст.



С. Райгородок. Флігель т.з. «старого двору». Друга пол. XVIII ст.



С. Райгородок. Палац Мазеракі. 1880-ті рр. Фото 2011 р.



С. Нова Чорторія. Внутрішнє оздоблення палацу. ХІХ ст.



С. Нова Чорторія. Палац ХІХ ст. Головний фасад



С. Верхівня. Головний фасад палацу. 1780-ті рр.



С. Верхівня. Елементи внутрішнього оздоблення палацу. 1780-ті рр.



С. Верхівня. Флігель. Кін. XVIII ст.



С. Верхівня. Внутрішнє оздоблення палацу. 1780-ті рр.

і баронський титул, затверджений у Польському Королівстві у 1827 р. На території сучасної Житомирської області ця родина з'являється наприкінці XVIII ст., і родовим маєтком стає саме містечко Івниця. У 1826 р. там був зведений парафіяльний костел св. Яна Хрестителя на кошти барона де Шодуар (фактично відбудував колишній костел ордену францисканців, заснований колишнім власником Івниці Яном Антонієм Чарнецьким), освячений у 1839 р. ксьондзом-каноніком Бялоблоцьким. Після Яна Йозефа маєток успадкував його прийомний син Станіслав де Шодуар (народився бл. 1790 р. у Варшаві — помер 1858 р. в Івниці), одружений з Хеленою Ерголе. Він перебував на російській службі і протягом 1834–1851 рр. був інспектором повітових шкіл в Київській і Подільській губерніях. З цієї посади звільнився в чині колезького радника. Одночасно був обраний волинською шляхтою управителем київського відділення Державного Торгового Банку, що свідчить про довіру до нього місцевої (переважно польської) шляхти. Підтримував контакти з багатьма визначними представниками польської культури та громадськими діячами — Міхалом Чайковським, Костянтином Свідерським, Йозефом Ігнацієм Крашевським.

Після смерті Станіслава де Шодуар Івниця перейшла до його сина Максиміліана (1816–1881), ентомолога. Він опублікував низку праць у галузі своїх наукових зацікавлень, переважно французькою мовою. Останнім власником Івниці був син Максиміліана і його дружини Ельжбети з Бокщанів — Ян де Шодуар, який на рубежі XIX і XX ст. продав успадкований маєток Миколі Терещенку.

Терещенки володіли івницьким маєтком до 1917 р.

Садиба закладена у другій половині XVIII ст., правдоподібно ще за Чарнецьких (Яна Антонія або його сина Йозефа). Про це свідчить і пізньобарочний з елементами раннього класицизму стиль, у якому зведено будівлі. На період перебування на державному обліку у складі садиби збереглися: господарський будинок у стилі неоготики (поч. XX ст.), парк (друга пол. XVIII ст.), брама (друга пол. XVIII ст.), башти огорожі (друга пол. XVIII ст.). Розквіт садиби припадає на період володіння нею баронів де Шодуар. Декількома поколіннями цієї родини в маєтку була зібрана одна з найкращих колекцій творів мистецтва на Житомирщині. Станіслав де Шодуар був відомим свого часу нумізматом, його колекція — одна з найкращих в Європі. Ще за його життя частина цієї колекції була продана Ермітажу, частина потрапила до Великобританії. Також відомо,

що Станіслав де Шодуар зібрав в Івниці бібліотеку, яка налічувала понад 30 тис. томів (в т.ч. старовинні рукописи, стародруки, автографи польських королів). В палаці була колекція гравюр, картин і археологічних знахідок, що мала європейську славу.

Ян де Шодуар був відомий своїми благодійними справами. Значну частину своїх прибутків видавав на благодійність, зокрема повністю утримував сирітський будинок у Житомирі, був членом цілої низки благодійних товариств. Окрім того, був великим знавцем і поціновувачем мистецтва — значно поповнив родинну колекцію живопису (частина цієї колекція після революції 1917–1920 рр. потрапила до Житомирського обласного музею).

Окрім презентабельного палацу, в садибі привертала увагу незвичайними формами головна брама. Вона складалася з шести багатометрових тосканських колон, розміщених по три з обох боків під'їзної дороги. Дві з них, крайні, були у плані округлими, ті, що розташовувались посередині — квадратними. Прямокутний парадний дідинець замикав ажурний мур, зведений із цегли (напевно, пізніше, ніж більшість споруд садиби).

Палац оточував пейзажний парк, що розкинувся на березі р. Івнянки.

Садиба у складі господарського будинку, брами і башти огорожі є пам'яткою архітектури національного значення, що не врятувало її майже від повного руйнування: брама, одна з башт і господарський будинок перебувають у напівзруйнованому стані, друга башта зруйнована повністю. Парк має статус пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення.

Аналіз ситуації стосовно стану збереження та використання садибних комплексів дозволяє зробити висновок, що ті садиби, які використовувалися і використовуються, збереглися краще. Як тільки садиба перестає «жити», вона гине на очах. Так, більшість садиб Житомирщини збереглися, навіть за відсутності статусу пам'ятки, саме завдяки тому, що в них знаходились сільські школи (с. Дворище Володарськ-Волинського району, с. Степанівка Лугинського району, с. Яроповичі Андрушівського району, с. Терехове Бердичівського району, с. Бровки І Андрушівського району, с. Романівка Попельнянського району), школи-інтернати (с. Кмитів Коростишівського району, с. Ушомир Коростенського району), сільські клуби або контори колгоспів (с. Вільха Романівського району, с. Райгородок Бердичівського району). І керівники цих закладів

виявилися добрими господарями, які доклали чимало зусиль і зуміли зберегти ці надзвичайно цікаві об'єкти. Окрім того, велике значення має позиція місцевої влади, її розуміння значення об'єктів, розташованих на її території, бажання шукати шляхи її збереження. На підтвердження цього висновку можна навести кілька прикладів.

Однією з найбільш репрезентативних садиб Житомирщини є палацово-парковий комплекс у *с. Верхівня Ружинського р-ну*. Одна з перших згадок про с. Верхівня відноситься до 1600 р., коли маєток був власністю Ядвіги з Фальчевських княгині Ружинської. У 1607 та 1609 роках він згадується як власність князя Романа Ружинського, а у 1613 р. — княгині Софії Ружинської. Відповідно до поборового реєстру київського воєводства 1628 р. Верхівня належала до великого романівського маєтку Самуеля Лаца Тучапського (старости овруцького, що походив з белзького воєводства) і платила з трьох димів, одного млинного кола, одного попа. Пізніше село належало до Паволоцької волості.

У XVIII ст. Верхівня разом з навколишніми селами було частиною латифундій кн. Любомирських (у 1729 р. — Єжи, потім по черзі Юзефа, Станіслава і Каспера). Близько 1780 р. у Каспера Любомирського село з околицею купив Ян Ганський, хорунжий київський, спадкоємцем якого був його син Вацлав.

Ганські походили з Холмщини, але давно переселилися на Київщину. Розбагатіли переважно завдяки шлюбом вже у другій половині XVIII ст. За відомими на цей час джерелами, першим на Правобережну Україну переселився Олександр, або Якуб Олександр Ганський (помер 1635 р.), котрий, одружившись з Теклею Немиричівною, заклав підвалини заможності своїх нащадків.

Останній з Ганських власник Верхівні Вацлав (1782—1841) отримав гарне виховання, в молоді літа досить довго жив у Відні, пізніше був маршалком шляхти радомишльського повіту, а згодом і волинської шляхти. Таким чином, належав до найбільш авторитетних і відомих представників київської шляхти. Однак по відношенню до своїх підданих був людиною суворою. Окрім того, ймовірно, був майстром масонської ложі в Житомирі, до якої також входили, серед інших, Адам і Генрик Жевуські, Шимон Еварист Конопацький — письменник і мемуарист, а також багато інших місцевих землевласників.

Спочатку Вацлав Ганський мешкав в Пулінах, де вже існувала резиденція. Він був чудовим управителем свого великого маєтку, який за-

ймав 18 тис. га родючої землі і лісів, і певного часу вирішив, що його резиденція має відповідати його багатству та статусу. Місце для неї обрав у Верхівні, оскільки вона мала більш зручне розташування. Точна дата зведення палацу невідома. Ймовірно, його було збудовано вже після одруження Вацлава Ганського з Евеліною Жевуською (1800—1882), донькою Адама Вавжинця, власника Чуднова і Погребищ.

Подружжя мало п'ятеро дітей, але четверо померло у дитинстві. Залишилася одна донька — Анна (1827—1915), у майбутньому відома великим марнотратством. У 1846 р. вийшла заміж за Єжи Мнішка з Вишневця.

Евеліна Ганська нудьгувала у сільському маєтку, прагнула яскравих вражень, а тому з родиною і двором виїхала в подорож за кордон, під час якої вони відвідали Німеччину, Італію, Австрію і Швейцарію. Там у 1833 р. вперше Ганські зустрілися з Бальзаком, з яким Евеліна віддавна кореспондувалася. Та зустріч була початком великих родинних перипетій. Після смерті Вацлава Ганського, який був старшим за дружину на 18 років, удова вийшла заміж за письменника. Шлюб був укладений 14 березня 1850 р. в бердичівському костелі Св. Барбари.

Після смерті батька спадкоємицею верхівнянського і пулинського ключів стала Анна з Ганських Мнішек. Спочатку вона продала Пуліни, а за деякий час позбулася і Верхівні з Борщівкою. Обидва ключі купив її дядько Адам Жевуський (1801—1888). В польському товаристві він не користувався симпатією, оскільки повністю перейшов на російську службу: спочатку був царським флігель-ад'ютантом, а потім полковником охтирського гусарського полку і військовим губернатором Петербургу, і нарешті генералом кавалерії. Під час польського повстання 1830–31 рр. знаходився на російському боці. Купував маєтки Ганських після 1865 р., тобто вже тоді, коли діяли приписи, що забороняли придбання поляками маєтків, але для нього, як особи, що відзначилася заслугами перед Росією, зробили виняток. Син Адама, Адам Вітольд Жевуський, був останнім власником верхівнянського ключа. До речі, він був дуже прив'язаний до свого маєтку, зокрема через те, що тут були чудові можливості для полювання, а він був завзятим мисливцем. Утримував тут для цього навіть спеціальний загін, до якого входило кілька десятків єгерів, що мали спеціальні мундири. Дуже славилося верхівнянське полювання на качок. Окрім того, Адам Вітольд фундував у селі

школу, банк, лікарню, нову церкву для православних мешканців і синагогу для євреїв.

Садиба була закладена у кінці XVIII — на початку XIX ст. Ансамбль складається з палацу з двома флігелями, садибної каплиці–усипальні, розташованої у пейзажному парку, винного погребка — льоха. Крім згаданого вже перебування тут Оноре де Бальзака у 1847—1850 роках, у 1860–х роках тут як гувернер мешкав видатний політичний діяч, художник, піаніст і композитор Н. Орда.

У с. Верхівня знаходилося головне управління маєтками Ганських, до яких належали села Мосіївка, Бистрівка та інші. Перед реформою 1861 р. в маєтку налічувалося 20 986 десятин землі і 3035 ревізьких душ чоловічої статі.

Палац був збудований у 80–х роках XVIII ст. у стилі класицизму (можливо, французьким архіт. Блерію). Палацова композиція складається з головної двоповерхової будівлі і фланкуючих її одноповерхових флігелів, що утворюють перед палацом курдонер. Всі кімнати оздоблені паркетом і камінами. В окремих приміщеннях до цього часу збереглося ліплення. Зокрема, у великій залі — фриз з барельєфом на античну тематику, плафон. Збереглися кольорові вітражі та два старовинних каміни. Стіни у минулому прикрашали картини великих розмірів, частково на релігійну тематику, докладніше про них нічого невідомо. Картин і предметів мистецтва у Верхівні ще у 1914 р. було дуже багато. Частина з них походила з вишневецької колекції. Серед них були роботи пензля Вато, Ван Дейка, Кранаха, Каналетті. Перед продажем Верхівні Адаму Жевуському Мнішки вивезли звідти до Парижа значну частину своєї колекції і розмістили її у своєму паризькому помешканні. Ту частину зібрань, що залишалася у маєтку до революції, чекала більш сумна доля. В архіві ВУАК збереглися документи, які свідчать про те, що частково зібрання з Верхівнянського палацу потрапило у 1918—1919 рр. до Сквирського музею, заснованого в цей час К. Болсуновським. Але невдовзі він помер і музей припинив своє існування. Зібрання перебували у неналежних умовах, нищились, розкрадались. Залишки Сквирського музею було передано до заснованого у 1924 р. Білоцерківського музею, а найбільш цінні речі вивезені до київських, а пізніше московських музеїв, про що свідчить листування директора Білоцерківського краєзнавчого музею С. Дроздова з керівництвом ВУАК. І тільки незначна частина родинних реліквій була вивезена Жевуськими до Польщі.

На другому поверсі палацу, де мешкав Оноре де Бальзак, у 1959 р. був створений музей. Кімнати, які займав письменник, зберігалися в тому стані, у якому він їх залишив, до революції. Однак в революційні та міжвоєнні роки вони значно постраждали. У 1970–1975 рр. в ході реставраційних робіт були максимально відтворені інтер'єри з їх первинним фарбуванням, реставровано фасади. Цікаво, що у листах Бальзак згадував про досить модернову систему опалення палацу — обігрів здійснювався через спеціальні труби, розміщені в стінах, по яких з підвалу йшло гаряче повітря, що утворювалося шляхом спалювання соломи.

У палаці була чудова бібліотека, яка налічувала кілька тисяч книжок. Тут також знаходився архів Ганських та Жевуських. Зокрема, згадуються два переплетені альбоми, в яких знаходились листи Адама Міцкевича до Кароліни з Жевуських Собанської, лист царя до гетьмана Вацлава Жевуського, лист Северина Жевуського, польного гетьмана, до короля Станіслава Августа, автографи Ганської та Бальзака.

З обох боків чолового фасаду палацу симетрично розташовані два однакові цегляні одноповерхові (з підвалами) квадратні у плані флігелі у стилі класицизму (кін. XVIII ст.). У північному знаходилась кухня, з'єднана підземним ходом з палацом (на сьогодні цей хід завалений), в південному — колишня контора, квартира управляючого і столярна майстерня.

Каплиця–усипальня збудована у 1810 р. Це цегляна, трьохчасна, однефна, безстовпна будівля, вхід до якої вирішено у вигляді кесонованої конхи, фланкованої двома колонами. Після революції з неї була знята дзвіниця з куполом та хрестом.

В середині — другій половині XIX ст. між палацом та флігелями, що знаходились на підвищенні, містився трав'яний газон, який оточували старі декоративні чагарники, що вели до в'їзду до садиби. Подібний газон примикав до палацу з паркового фасаду. Обидва були оточені куртинами старих дерев, головним чином листяних. У кінці XIX — на початку XX ст. трав'яні газони були замінені на квіткові клумби. Частково залишились лише старі чагарники.

На досить далекій відстані від палацу знаходився будинок оранжереї. Він складався з трьох частин: мурованої, двоповерхової середньої та двох одноповерхових цілковито засклених бічних крил, які слугували теплицями. В них вирощували, зокрема, пальми та безліч екзотичних

рослин, які взимку використовувалися для оздоблення приміщень палацу, а влітку їх виставляли на трав'яних газонах.

Пейзажний парк був закладений у кінці XVIII ст. Він переходив у лісі і загальна їх площа займала близько 100 га. Рельєф території характерний пологими схилами. На підвищеній ділянці розташовано палац та служби. Між головним фасадом та ставком був розміщений регулярний партер. У парку через яр перекинута арковий міст, споруджений на початку XIX ст. На досить стрімкому схилі яру стояв так званий «мисливський» павільйон, який досить довго слугував житлом для родинного лікаря Ганських Адольфа Кноте. Назву «мисливського» будівля, вірогідно, отримала за часів останнього власника, Адольфа Вітольда Жевуського, що захоплювався мисливством.

В лісі, що з'єднувався з парком, знаходився птахівник. У 1917 р. в ньому утримувалось 300 півнів і стільки ж курей. Тут же вільно жило кілька сот коскуль і вепрів, призначених на відстріл. Цікаво, що на решті території Поділля вепрів вже не зустрічалося.

У 1970–1975 рр. проводились реставраційні роботи, благоустрій території садиби. Садиба належить до найбільш значних палацово-паркових ансамблів класицизму в Україні. Вона є пам'яткою архітектури та історії національного значення. Парк перебуває на державному обліку як пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення. Садиба зайнята Верховнянською філією Житомирського агротехнічного коледжу. І попри те, що не є музейною установою або заповідником, знаходиться у задовільному стані.

Іншим позитивним прикладом є збереження і використання садиби у *с. Нова Чорторія Любарського р-ну*. Перша письмова згадка про Чорторию датується 1499 р., коли Олександр Ягелончик, як великий князь литовський, на представлення князя Костянтина Острозького, гетьмана великого литовського, чудівського і брацлавського намісника, надає за заслуги Пановці і Горобовицю (давні назви Чарторії) з околицею Івашку Денисці Мокосійовичу. Шляхом продажу за 400 коп переходять у власність у 1551 р. від Денисків до Семашків, потім через заставу у 1000 коп грошей потрапляють до графа Яна Сошеньського. У 1593 р. Василь Семашко Добранський продав цей маєток князю Василю Костянтину Острозькому за 15 тис. злотих. Той, в свою чергу, віддає ці добра сину Янушу. У 1609 р. маєток входить до острозької ординації і протягом 150

років поділяє її долю. 1753 р. останній ординат князь Януш Сангушко віддає Чарторію з околицею князю Юзефу Любомирському.

В останній третині XVIII ст. маєток часто змінює власників і нарешті переходить до Прушинських. Садиба була закладена наприкінці XVIII ст. на правому березі р. Случ. Антоніна з Прушинських Єловіцька продала той маєток Петрові Оржевському, генерал-майору свити Його Імператорської Величності, начальнику варшавського жандармського округу, в той же час Стара Чарторія залишилась у власності Прушинських. Початково палац був одноповерховим, а у 80-х роках XIX ст. він був значно перебудований новими власниками Оржевськими. Тоді ж зводиться існуюча нині огорожа з привратницькою, господарські будівлі. При перебудові палацу була збережена частина приміщень, фасадів та елементів внутрішнього оздоблення. У зв'язку з цим палац є складним у плані та об'ємах, а в стилістичному відношенні являє собою поєднання мотивів неоренесансу та модерну, що особливо добре видно на головному фасаді. Модерн найбільше проявився в оздобленні інтер'єрів. У вестибюлі збереглися перила художньої ковки з мотивами каштанового листа та геральдичним драконом на початку маршу, великий вітраж на античну тему (автор — худ. Ф. Бялковський), в інших приміщеннях також збереглися вітражі, особливо у дверних фрамугах. Від первинного оздоблення палацу збереглися також кесонована стеля з ліпним фризом у будуарі (тепер він з'єднаний із залом), вітраж початку XIX ст. у овальному вікні зали, а також мармуровий камінь другої половини XIX ст. вишуканої роботи.

Будівля палацу розташована серед пейзажного парку (площа 70 га) першої пол. XIX ст. Основні насадження розміщені на пологому спуску до річки. Серед дерев зустрічаються рідкісні види ялин, веймутової сосни. З малих архітектурних форм зберігся місток через ставок біля видової гірки, на якій у минулому містилася альтанка.

У парку знаходиться церква-музей, зведена на початку XX ст. за проектом архітектора А. Прахова. Будівля виконана з лицьової цегли, округла в плані, однокупольна, у російсько-візантійському стилі. Стіни оздоблені орнаментальним та тематичним розписом (частково зберігся) роботи художника М. Нестерова.

Поряд із садибою на р. Случ у 1870-х роках був збудований паровий млин, свого часу найбільший в Україні, який виробляв протягом року до 500 тис. пудів різних сортів пшеничного борошна.

За радянських часів у садибі розмістився аграрний технікум (знаходиться тут дотепер). Незважаючи на не зовсім цільове використання садиби, знаходиться вона у задовільному стані і може бути привабливим туристичним об'єктом.

Садиба у складі палацу та брами є пам'яткою архітектури національного значення, парк — пам'яткою садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення.

З усього наведеного можна зробити наступні висновки. Садиби Житомирської області є різноманітними, оригінальними витворами людського генію, займають визначне місце у вітчизняній історії та культурі. Більш дбайливе до них ставлення, подальше вивчення і розумне використання надзвичайно збагатять нашу культуру, допоможуть у популяризації вітчизняної історії і культури шляхом внесення до туристичних маршрутів. Привертають увагу прорахунки в роботі місцевих пам'яткоохоронних органів щодо вивчення, обліку та збереження історичних садиб. Окрім того, стан справ ставить на порядок денний необхідність вирішення низки проблем, пов'язаних з їх збереженням (в окремих випадках — вже відродженням) та використанням. На наш погляд, для цього необхідне створення державної програми «Історичні садиби України» (по областях), яка б намітила пріоритетні напрями та шляхи вирішення проблеми.

Література:

1. *Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР*. В 4-х т. — Т. 2. — К.: Будівельник, 1985.
2. *Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji*. Pod red. A. Baranowsiego. — Warszawa, 1991. — Т. XI a, XI b.
3. *Родічкін І.Д., Родічкіна О.І.* Старовинні маєтки України: книга-альбом. — К.: Мистецтво, 2005.
4. *Луца О.Л.* Визначні сади і парки України. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1960.
5. *Ігнаткін І.* Палаці і парки України. — К., 1966.
6. *Родичкин И.Д. и др.* Сады, парки и заповедники Украинской ССР. — К.: Будівельник, 1985.
7. *Клименко Ю.О., Кузнецов С., Черняк В.М.* Стародавні парки України загальнодержавного значення. — Тернопіль, 1996.
8. *Ігнаткін І.* Палаці і парки України. — К., 1966.

9. *Луца О.Л.* Визначні сади і парки України. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1960.
10. *Клименко Ю. О., Кузнецов С., Черняк В. М.* Стародавні парки України загальнодержавного значення. — Тернопіль, 1996.
11. *Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.* — Т.2. — К.: Будівельник, 1985.
12. *Родичкин И. Д. и др.* Сады, парки и заповедники Украинской ССР. — К.: Будівельник, 1985.
13. *Родічкін І. Д., Родічкіна О. І.* Старовинні маєтки України: книга-альбом. — К.: Мистецтво, 2005.
14. *Aftanazy R.* Materiały do dziejów rezydencji. Pod red. A. Baranowsiego. — Warszawa, 1991. — Т. XI a, XI b.
15. *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* — Warszawa, 1883. — Т. IV.
16. *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* — Warszawa, 1885. — Т. VI.
17. *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* — Warszawa, 1886. — Т. VII.
18. *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich/* — Warszawa, 1888. — Т. IX.
19. *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* — Warszawa, 1892. — Т. XII.

Статья посвящена изучению истории, характерных стилистических черт и степени сохранности исторических усадеб Житомирской области. Проанализированы наиболее важные и актуальные проблемы, которые касаются взятия на учет, исследования, использования и охраны этого типа памятников, что позволяет сделать выводы относительно значимости такой составляющей культурного наследия Украины, как усадьбы, их значительного научного, просветительского и туристического потенциала.

The article is devoted the study of history, personal stylistic touches and degree of maintainance of historical farmsteads of the Zhitomir area. The most essential problems, which touch registering, research, are analysed, used and guard of it as monuments, that allows to draw a conclusion in relation to meaningfulness of such constituent of cultural legacy of Ukraine as farmstead, them considerable scientific, educational and tourist potential.

Унікальна пам'ятка військової техніки комплексу пам'ятників воїнам Південно- Західного фронту в Полтавській області

Стаття присвячена унікальній пам'ятці військової техніки броньованому автомобілю БА-10, що знаходиться в Полтавській області.

В урочищі Шумейкове біля с. Дрюківщина Лохвицького району Полтавської області знаходиться комплекс пам'ятників воїнам Південно-Західного фронту. Це один із численних меморіальних комплексів та монументів, присвячених боям 1941 р. на теренах України, але один з небагатьох, що вражає своєю монументальністю. На жаль, цей комплекс знаходиться поза межами магістралей та населених пунктів, а отже, і маловідомий в наш час, коли вшанування загиблих на фронтах Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. проводиться вкрай рідко.

Даний меморіальний комплекс присвячено подіям, які відбулися в урочищі Шумейкове та навколишніх територіях 20–22 вересня 1941 р. На світанку 20 вересня 1941 р. колона штабу Південно-Західного фронту в кількості близько 800 військовослужбовців зосередилася в урочищі, де і була оточена німецькими військами. Майже три доби радянські воїни героїчно тримали оборону, не раз переходячи у контрнаступ. Більша частина їх загинула, лише небагатьом пощастило вирватись з оточення. За офіційною версією, під час окупації жителі навколишніх сіл та хуторів захоронили загиблих у 33 братських могилах. В урочищі загинула і була похована частина командування Південно-Західного фронту. Після зволення від німецької окупації прах командувача фронту Героя Радянського Союзу генерал-полковника М. Кирпоноса та начальника штабу фронту генерал-майора В. Тупікова 19 грудня 1943 р. перевезено у парк Вічної Слави у Києві і перепоховано з воїнськими почестями.

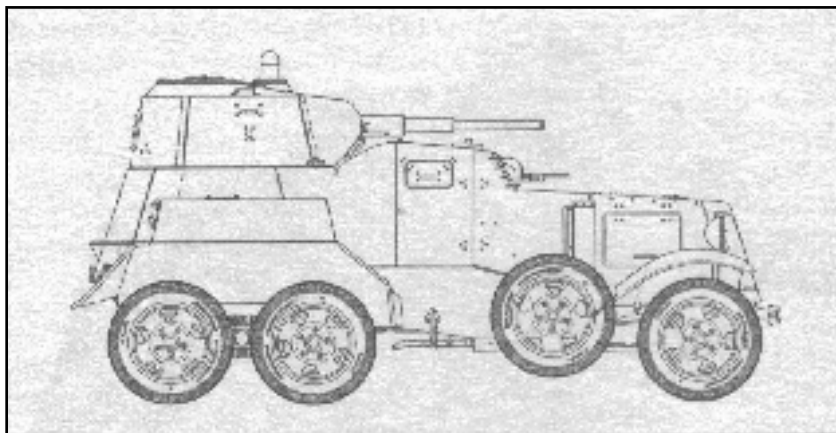
У 1956 р. останки полеглих в урочищі перезахоронені з 32-х у дві братські могили, перезахоронено й останки восьми воїнів 33-ї братської могили, яку було виявлено у 1972 р. Офіційно серед захоронених у братських могилах значаться: член Військової ради фронту, секретар ЦК КП(б) України Бурмистенко Михайло Олексійович, член Військової ради фронту дивізійний комісар Риков Євген Павлович, начальник шта-



*Загальний вигляд Комплексу пам'ятників воїнам
Південно-Західного фронту*



*Загальний вигляд пам'ятника та колодязя-джерела на місці загибелі
командувача Південно-Західного фронту Героя Радянського Союзу
генерал-полковника М. П. Кирпоноса*



Креслення броневих автомобіля БА-10М випуску 1940 р.



Загальний вигляд броневих автомобіля БА-10 в урочищі Шумейкове



Загальний вигляд броневих автомобіля БА-10 в урочищі Шумейкове



Загальний вигляд броневих автомобіля БА-10 в урочищі Шумейкове

бу 5-ї армії генерал-майор Писаревський Дмитро Семенович, член Військової ради 5-ї армії дивізійний комісар Нікишев Михайло Семенович, комісар держбезпеки Міхеєв Анатолій Миколайович, комісар держбезпеки Якунчиков Микола Олексійович, старший батальйонний комісар Сергеев Іван Миколайович, полковник Тохович Марк Дмитрович, майор Седов Олександр Іванович, старший лейтенант Басов Анатолій Григорович. Однак, слід відзначити, сьогодні вважається, що деякі з вищезазначених командирів та політпрацівників були безвісти зниклими та, ймовірно, й досі не знайдені, або ж не ідентифіковані та поховані як безіменні.

Після перепоховання на двох братських могилах встановлені пам'ятники, покладена плита на місці бою і першого захоронення генерала Кирпоноса. Згідно постанови ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР від 28.02.1968 р. №117 в урочищі Шумейкове у 1975 р. розпочато спорудження пам'ятника воїнам Південно-Західного фронту. Скульптори пам'ятника А. Білостоцький та В. Вінайкін, архітектори Т. Довженко та К. Сидоров.

Загалом комплекс можна поділити, умовно, на три складові. Перша складається з братської могили, вічного вогню, стели Воїнської Слави, бронев автомобіля та скульптури радянського воїна. До другої можна віднести місце загибелі та першого поховання генерала Кирпоноса та колодязь-джерело, до третьої — братську могилу з обеліском, що розташована в глибині урочища.

З наукової точки зору для дослідників військової техніки довоєнного часу та періоду Другої світової війни цікавим є бронев автомобіль БА-10, який встановлено у комплексі воїнам Південно-Західного фронту. Слід зауважити, що дана одиниця є лише в одному екземплярі на теренах України. Звичайно ж, до наших днів бронев автомобіль дійшов не в ідеальному стані. При поверхоми обстеженні видно, що ходова частина не рідна. Також не відповідають дійсності крила бронев автомобіля. Відсутні фари та запасні колеса. Але виглядає він досить-таки пристойно і є гідним експонатом військової техніки. На корпусі встановлено табличку із написом «Броневик штаба Юго-Западного фронту, учасник боя в роцце Шумейково 18-20 сентября 1941 г.».

До наших часів збереглося лише декілька одиниць БА-10 (та його модифікацій БА-10А та БА-10М) у різних ступенях збереженості та невелика кількість башт. Найбільш добре збережена машина знаходиться у Танковому музеї в м. Парола (Фінляндія), але ходова частина її є та-

кож не рідною. У фінському музеї знаходиться ремонтна машина (підйомний кран) на базі БА-10. Ще один екземпляр стоїть на постаменті у Монголії, але він знаходиться також на імітованій ходовій частині та із озброєнням, що не відповідає дійсності. Наявність ще одного зразка можлива у приватній колекції в одній із прибалтійських країн, але цю інформацію неможливо підтвердити офіційно. Також не підтверджено інформацію про масштабну модель (масштабу М1:1), що знаходиться на ходу у Новосибірській області (Російська Федерація). Декілька башт зберігається в танковому музеї в м. Парола (Фінляндія), бронетанковому музеї в м. Кубінка (Російська Федерація) та приватній колекції в Україні. Насамперед є проблема використання інформації, оскільки більшість джерел перебувають в мережі Інтернет, а приватні колекціонери не поспішають афішувати володіння тим чи іншим артефактом.

У даній статті ми не ставили за мету зробити екскурс в історію створення або ж використання у бойових діях броневих автомобіля БА-10. Ми не наводимо його тактико-технічних характеристик БА-10, оскільки дану інформацію будь-яка зацікавлена особа може отримати завдяки Інтернету. Це була лише спроба привернути увагу до унікального експоната бойової техніки, що знаходиться у нас в Україні. І кожен, хто цікавиться військовою історією, може ознайомитись з пам'яткою особисто. Звичайно ж, потрібно було б зробити окремий паспорт на цю цікаву пам'ятку історії як внутрішньокорпоративну, що сприяло б подальшому збереженню унікального експоната.

Література:

1. *Коломиец М. В.* Броня на колесах. История советского броневых автомобилей 1925–1945 гг. — М.: Яуза, Стратегия КМ, Эксмо, 2007. — С. 98–117.

Статья посвящена уникальному памятнику военной техники — броневому автомобилю БА-10, который находится в Полтавской области.

The article is devoted the unique monument of military technique to armoured car BA-10, which is in Poltava area.

Західна Волинь — Припонтіда: етнокультурні контакти

На різних етапах доби бронзи впливи степових спільнот на території Західної Волині фіксуються по-різному. Якщо в часи ямної культурно-історичної спільності (КІС) це були незначні проникнення в лісостепову зону (що видно за окремими артефактами, зокрема хрестоподібними булавами), то в період катакомбної КІС (2500–2000 рр. до Р. Х.) [1, с. 156] такі міграції могли бути інтенсивнішими. Етнічні процеси на Волині та Поділлі, крім того, доповнюються іншими зв'язками зі степовою зоною Припонтіди. Дослідники звертають увагу на взаємодію культури кулястих амфор (ККА) з ямною культурою (ЯК) [14, с. 132; 15, с. 148–167].

На присутність окремих катакомбних спільнот в басейнах Стиру та Горині вказують археологічні артефакти: 1) «цитринові» та інші кам'яні булави, які поширені майже в усій зоні Волинського Полісся та Волині; 2) бронзові ретушери, розміром 5–10 см, що мали потоншені обидва кінці та чотирибічну середню частину; 3) нечисленні знахідки катакомбної кераміки, зокрема з «гусеничним» декором (Дубенщина, Луцький район, середнє Надприп'яття), фаянсове намисто (відоме переважно на Люблінщині), походження якого, напевно, пов'язане з катакомбною культурно-історичною спільністю; 5) кам'яні сокири, аналоги яким відомі в Причорномор'ї та пониззі Дніпра; 6) бронзові ножі ямно-катакомбного типу (Володимир-Волинський, Звенигород поблизу Львова, Вікторіяни Луцького, Скірче Горохівського, Залісці Рожищенського районів Волинської обл.).

Шлях, прокладений на землі Західної Волині групами катакомбників, пізніше торували невеликі групи бабинської культури (багатоваликової кераміки), які приходили сюди, не виключено, за кременем з тутешніх родовищ і жили поряд з етнічно близькими носіями місцевого варіанта катакомбної культури (Р. Литвиненко), яким була стжижовська культура (СК).

С. Братченко звернув увагу на подібність деяких елементів декору «катакомбного барокового стилю» та межановицької кераміки [2, с.103–109]. Аналогія простежується і в поховальному обряді — тілопокладення на спині — в СК та найбільш східних похованнях інгулецької

групи катакомбної культури [13, с. 49]. Відомі також підкурғанні поховання у носіїв СК (дослідження І. Свешнікова). Останній ритуал міг бути спадщиною від культур шнурової кераміки (КШК). До цього ще слід додати факт запозичення гончарями СК елементів декору та фарб від носіїв вищезгаданих культур, форм деяких кістяних виробів.

Близькі стосунки стжижовської та межановицької культур (МК) можна, зокрема, прослідкувати в Торчині поблизу Луцька, де на одному цвинтарі є поховання представників СК та МК, на поселеннях біля с. Усичі (дослідження Я. Фітцке, М. Пелещишина) [5, с. 94, рис. 6] та с. Шепель (роботи Волинської філії РАС Інституту археології НАН України), в районі Хрінниківського водосховища Демидівського району Рівненської обл., на Дубенщині (матеріали О. Кричевського).

Про взаємодію стжижовської та городоцько-здовбицької культур на Поліссі (Маневицький, Ківерцівський райони Волинської обл., Костопільський район Рівненської обл.) відомо з розвідок Г. Охріменка, а в Рівненському, Здолбунівському й інших районах середнього Погориння писав І. Свешніков [6, с. 80–142].

Польська дослідниця Г. Тарас зазначає, що під час аналізу кераміки несподівано виявилася подібність виробів СК до так званої харківсько-воронезької групи [16, с. 187]. Окремі дослідники простежували спільні риси ККА та СК [8, с. 107]. Г. Тарас також підтвердила ці спостереження [16, с. 181]. СК є дещо пізнішою, ніж городоцько-здовбицька культура, частково їй синхронною [6; 10, с. 24–29; 12, с. 79].

На нашу думку, носії стжижовської культури склалися переважно з нащадків однієї чи кількох груп катакомбного населення. Нове етнографічне «обличчя» СК було наслідком культурної взаємодії цих груп з оточуючими (сусідніми) іншоетнічними спільнотами: культурами шнурової кераміки пізнього етапу (КШК), ранньомежановицькими (МК) племенами, населенням культури кулястих амфор ККА), можливо, середньодніпровської культури (СДК).

Питання генези СК постає лише всередині ХХ ст. Причиною такого запізнілого вивчення її витоків є, зокрема, виразна відмінність цієї культури, яка «не має точних аналогів серед інших культур» [10, с. 62]. До цього слід додати, що серед її комплексів, як зазначав Є. Глосік, не вдавалося виділити більш ранні, а також розробити внутрішню періодизацію «на фоні навколишнього середовища, і не лише археологічного, а й природно-географічного, в якому перебувала СК» [10, с. 62]. Цитова-

ний автор мав на увазі становлення культур, які були попередницями СК, а також одночасно з нею розвивалися на цій та суміжних територіях.

У пошуках аналогів дослідники звертали увагу на форми посуду, оформлення вінець, технологію виготовлення, декор, на особливості й типи кістяних виробів.

Найбільш переконливою є гіпотеза про східне походження СК. Її запропонував у свій час А. Гардавський, викладаючи власну теорію генезису слов'ян. Він припускав, що людність майбутньої СК прибула на Волинь, Люблінщину із середнього Наддніпров'я через Житомирщину [9, с. 75].

Матеріали, подібні до СК, можна побачити в музеях Києва серед старожитностей лівобережжя середнього Наддніпров'я. Це вазоподібний посуд з нахиленими досередини вінцями у верхній частині. Краї вінець посудин катакомбної культури середнього Наддніпров'я мають потовщення. Вони прикрашені відтисками шнура, намотаного на паличку. Привертає увагу орнаментация їх внутрішньої частини, протирання поверхні травою, технологія виготовлення. Крім того, К. Яжджевський зауважив, що посуд з Валентинова подібний до середньонаддніпровських виробів [10, с. 110–111; 11, с. 65].

Отже, польські дослідники виявили аналогії до СК в «ямно-катакомбному циклі культур» [16, с. 26–28]. Це підтверджено археологічними матеріалами, поданими Є. Глосіком. Так, посудові СК групи I (яйцеподібні посудини) відповідає аналог з поховання № 13 кургану 11 катакомбної культури, розташованого на березі р. Молочної (уроч. Аккермен) в Запорізькій області. Іншим прикладом є знайдена в похованні № 4 кургану 9 на цій самій пам'ятці широко відкрита посудина з кулястою середньою частиною та плоским дном, аналогічна VI групі кераміки СК [3, с. 101, рис. 79: 1].

Цікавим є питання про шляхи міграції носіїв катакомбної культури на Західну Волинь. Тут можливі дві версії: 1) через Житомирщину, як припускав А. Гардавський; 2) степами Причорномор'я, басейном Південного Бугу на північний захід і далі — в басейн Ікви та Стиру.

На правому березі Дніпра анклав ЯК перебувають до 2300-х років до н. е. та до ранньої фази інгулецької культури катакомбних поховань, яку датують тепер 2450–1950 рр. до н. е. [13, с. 65–80]. В цей час з'являється стжижовська культура (СК). За новішими датуваннями це сталося в 2000–1950 рр. до н. е. [12, с. 79]. Її формування відбувалося на підґрунті етнокультурних зв'язків КШК, МК, ККА, але «стєпова традиція» в цьому випадку

стала домінуючою [10, с. 66; 6, с. 74; 16, с. 180–181]. Зв'язки СК з ямними, катакомбними звичаями проявилися в обробці (протиранні) кераміки віхтем трави, подібності окремих форм посуду тощо [16, рис. 1, рис. 2].

Розвідками автора встановлено, що межа поширення СК на півночі не обмежується кордоном Волинської височини та Полісся. Ареал поширення цієї культури у зандровій зоні досить значний. По Горині він піднімається до Прип'яті (пункти Заслуччя (уроч. Горинка) Дубровицького, Золотолин-Володимирецького районів Рівненської обл. та ін.), на територію Білорусі (пункт Азерное) [4]. Окремі фрагменти кераміки СК знайдені автором біля озера Люб'язь на Прип'яті, озера Тур Ратнівського району Волинської області, В. Артюхом — в районі Шацьких озер (с. Затишся).

2. Найбільш компактним ареалом проживання населення СК на Поліссі є басейни таких невеликих річок, як Путилівка (сmt. Цумань, с. Башлики та ін.), Кормин (с. Гораймівка, с. Ничогівка), Бронниця (с. Осова), Млинок (с. Великий Мідськ); недалеко від с. Майдан-Липно Маневицького району кілька пунктів розташовані біля неглибоких боліт.

Література:

1. *Археологія України : курс лекцій / Л. Залізняк та ін. — К.: Либідь, 2005. — 504 с.*
2. *Братченко С. Катакомбне «бароко» з овалами та петлями в системі орнаментатії / Сергій Братченко // Матеріали та дослідження з археології Східної України: Зб. наук. праць. — Луганськ: Східноукраїнський національний ун-тет ім. В. Даля, 2007. — № 4. — С. 103–109.*
3. *Вязьмитіна М., Іллінська В. Курган біля с. Ново-Пилипівський і Радгоспний «Аккермен» / М. Вязьмитіна, В. Іллінська // Археологічні пам'ятки УРСР. — 1960. — Т. VII. — С. 101.*
4. *Кривальцэвіч М. Азярное I — паселішча эпохі бронзы на пруначы Палесся / М. Кривальцэвіч. — Мінск : Ін-т гісторыі НАН Беларусі, 1999. — Вып. 2. — 108 с.*
5. *Пелешішин М. Нові поселення стжижовської культури на Волині / М. Пелешішин // Археологія. — № 1. — К.: Наук. думка, 1971. — С. 89–103.*

6. *Свешніков І.* Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на поч. II тис. до н.е. / *І. Свешніков* — К.: Наук. думка, 1974. — 202 с.
7. *Свешников И.* Стжижовская культура / *И. Свешников* // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья. — К.: Наук. думка, 1990.
8. *Bargel B.* Badania nad I okresem epoki brązu na Lubelszczyźnie / *B. Bargel* // *Lubelskie Materiały Archeologiczne: Schyłek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce środkowowschodniej (materiały z konferencji)*. — Lublin, 1991. — Т. 6. — S. 103–113.
9. *Gardawski A.* Pierwsi słowianie na ziemiach dzisiejszej Lubelszczyzny / *A. Gardawski* // *Z otchłani wieków*. — 1959. — R. XXV. — S. 75.
10. *Głosik J.* Kultura strzyżowska / *J. Głosik* // *Materiały starożytne*. — Wrocław– Warszawa–Kraków : Zakład narodowy im. Ossolińskich, 1968. — Т. XI. — S. 7–117.
11. *Jażdżewski K.* Grob kultury ceramiki sznurowej z Walentynowa w pow. Łuckim / *K. Jażdżewski* // *Z otchłani wieków*. — 1937. — R. XII. — S. 65.
12. *Kadrow S.* Kultura mierzanowicka. Chronologia, nomia i rozwój przestrzenny / *S. Kadrow, J. Machnik* // *Prace Komisji Archeologicznej*. — Kraków, 1997. — Т. 29. — S. 72–85.
13. *Kaiser E.* Studien zur Katakombengrab kultur zwischen Dnepr und Prut / *E. Kaiser*. — Mainz am Rhein, 2003. — S. 47–80.
14. *Rassamakin Y.* On Early Elements of the Globular Amphora Culture and other European Cultures in the Late Eneolithic of the Northern Black Sea Region / *Y. Rassamakin* // *Baltic–Pontic Studies: Eastern Exodus of the Globular Amphora People: 2950–2350 BC*. — Poznań, 1996. — Т. 4. — S. 131–133.
15. *Szmyt M.* Between West and East / *M. Szmyt* // *Baltic–Pontic Studies: People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europa: 2950–2350 BC*. — Poznań, 1999. — Т. 8. — S. 148–167.
16. *Taras H.* Oddziaływania wschodnioeuropejskie w starszych fazach epoki brązu na społeczności w dorzeczu górnej i środkowej Wisły (ze szczególnym uwzględnieniem Lubelszczyzny) / *H. Taras* // *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski: materiały z konferencji, zorganizowanej przez Ośrodek ochrony Dziedzictwa Archeologicznego*. — Łańcut, 2005. — S. 179–194.

Ставрографічний* комплекс церкви села Сошиновка на Верхньодніпровщині**

Стаття присвячена вивченню старовинного ставрографічного комплексу — надбанним хрестам поч. ХХ ст. з села Сошиновка, що на Верхньодніпровщині.

Ставрографічні студії Дніпропетровщини знаходиться на початковому етапі розвитку. Нечисленні праці істориків та археологів України присвячені цьому розділу історико-мистецтвознавчої науки. Зображення хреста на теренах сучасної області та його об'ємні втілення почали досліджуватися як матеріальні пам'ятки матеріальної культури ще у ХІХ ст. Серед пошуковців та дослідників того часу слід згадати А. Скальковського, Д. Яворницького, О. Поля, Я. Новицького, В. Машукова та ін. За радянських часів з певних причин пошукам та вивченню хреста не надавалося належної уваги.

Хрести, які відомі за писемними джерелами чи збереглися в натурі до сьогодні, поділяються на дві значні групи — графічні (мальовані, різьблені на камені, метали, дереві) та об'ємні (з різних матеріалів).

Ставрографічними джерелами області для сучасних дослідників у більшості є об'ємні хрести, точніше, об'ємні хрести двох категорій: натільні і наперсні (металеві, які носили на грудях, як правило, виявлені археологічно, зберігаються в музейних та приватних колекціях) та надгробні (пам'ятки сакрального і лапідарного мистецтва, у більшості кам'яні, зберігаються на цвинтарях регіону та у музейних колекціях). Дуже рідко науковці торкаються проблематики графічних зображень хрестів Дніпропетровщини, більш за все це пов'язано з браком джерел. Поодинокі праці присвячено ще одній дуже цікавій категорії об'ємних хрестів — надбанних, які розміщували над банями храмів та інших сакральних споруд (дзвіниць, каплиць та ін.). Вважаємо за належне виявлення та введення до наукового обігу джерел (взірців хрестів) різних місцевостей регіону.

* Ставрографія (від гр. «σταυρος» — хрест і «γράφω» — пишу) — спеціальна історично-мистецька дисципліна, яка вивчає історію і символіку хреста — символу християнства. Вперше цей термін введено в науковий обіг дослідником церковної старовини О. Голубцовим.

** Тема даної роботи доповідалася на Десятій регіональній краєзнавчій конференції «Придніпров'я давнє і недавнє», що відбувалася 25 березня 2011 року в м. Дніпропетровськ.

Дана робота присвячена пам'яткам, що до сьогодні збереглися на територіях Верхньодніпровського району Дніпропетровської області. Мається на увазі комплекс металевих надбаннях хрестів, які увінчували бані головного об'єму та дзвіниці церкви на честь Казанської ікони Божої Матері у с. Сошиновка.

Актуальним питанням залишається створення бази даних, видання каталогів, популяризація ставрографії як окремого розділу історико-мистецької науки [1, с. 201]. Тому в нагоді стануть дані про рідкісні взірці, які ще збереглися або про які було виявлено матеріали в результаті досліджень пам'яток сакрального мистецтва Катеринославщини. Отриманий матеріал дозволить ставити питання про надання представленим пам'яткам статусу щойно виявлених пам'яток історії і монументального мистецтва, які охоронятимуться державою.

Ці пам'ятки були досліджені автором у 1998 р. під час проведення експедицій з виявлення церковної старовини, що збереглася чи існувала на зазначеній території.

Багато мешканців сучасного селища Дніпровське вказують на існування старовинного хреста на діючому нині цвинтарі, що розташовується в північно-східній частині цього населеного пункту. Стверджують також, що цей хрест має відношення до церковної споруди, знищеної у 1960-х роках, під час утворення Дніпродзержинського водосховища.

Огляд цієї ділянки цвинтаря підтвердив наявність братської могили, у якій, за розповідями старожилів, були поховані жертви голодомору 1930-х років. Над могилою в 1990-х роках встановлено надгробок авторської роботи (архітектор О. Блох*) у вигляді двох зігнутих і симетрично розташованих фігур, що символізують загиблих під час геноциду українських селян. Над ними здійснюється металевий хрест на масивному камені, символізуючи тяжкий хрест долі, що випав на долю невинно постраждалих людей. Він вмонтований в залізобетон (саме цей хрест, за розповідями інформаторів, раніше знаходився на головному об'ємі стародавньої церкви**, був захований місцевими мешканцями після руйнування храму у 1960-х роках, а в 1990-х викопаний і встановлений на теперішньому місці). Незважаючи на те, що хрест довго перебував у ґрунті, стан металу задовільний. Раніше у нижній частині хреста

* Автор з 1996 року вивчає містобудівну та архітектурну спадщину Дніпропетровської області. З 1996 по 2006 роки було проведено понад 30 архітектурно-етнографічних експедицій у різних районах області.

** Селище Дніпровське Верхньодніпровського району Дніпропетровської області знаходиться на північному сході району, на межі з Криничанським, на березі Дніпродзержинського водосховища.

для встановлення над банею існували металеві пруті-вуса, які при виготовленні надгробку були обрізані*. В цілому ж всі інші його частини добре збереглися.

Тож, перший Сошиновський хрест має доволі значні розміри, справляючи монументальне враження. Хрест шестиконечний, з трилопате-вими кінцями на верхньому і бічних раменах, виготовлений з металево-го прута квадратного профілю. Середохрестя обрамлено двома поясами квадратної форми. Кутки більшого пояса, що знаходяться в міжрамен-нях, прикрашено променями ромбовидної форми. Його висота (не вмурована у залізобетон) — 245 см, ширина — 167 см. Гілки хреста різної довжини, нижня — помітно довша, ніж решта (три однакові за довжи-ною гілки), на ній знаходиться нижнє перехрестя (довжина 58 см). В міс-цях перетинання прутів (що в перетині має розміри 4×4 см) застосовано металеві клепки, які акуратно виконано з напівкруглими шляпками. На кутових елементах середохрестя зроблено накладки (так звані промені), які теж закріплені за допомогою металевих клепок до прута ззовні і всередині композиції середохрестя.

Нижнє рамено хреста прикрашене декоративними елементами, що символізують проквітлий хрест (вічно живий символ любові до Христа, надії на спасіння і непохитність христової віри, як образ духовно плодо-носної Христової Церкви) і надають йому додаткового значення «древа життя» [2, с. 242].

Другий хрест, який розміщувався над церковною дзвіницею, зна-ходиться на іншому цвинтарі, який вже давно закритий. Це колишній цвинтар поселення Ново-Покровка, територія якого сьогодні знахо-диться під водою рукотворного моря. Завдяки тому, що він розміщував-ся на підвищенні, його територія частково збереглася. Нині це селищ-ний парк. У північній частині його, на крутому схилі берега, збереглася невелика кількість надгробних пам'ятників. Серед них в густому чагар-нику знаходиться малопомітна могила з металевим хрестом., на якому прилагоджена невеличка табличка з написом російською мовою «Тим-офеев В.Л. 1896–1961 гг.». Хрест чотириконечний, виготовлений з мета-левого прута (2,5×2,5 см). Середохрестя обрамлене одним поясом ква-дратної форми. На перехрестях прутів застосовано металеві клепки, які акуратно виконано з напівкруглими шляпками. Верхнє і бічні рамена

* Олексій Семенович Блоха — архітектор, закінчив Дніпропетровський інженерно-будівельний інститут, тривалий час працював у відділі естетики Крохмале-патоккового комбінату, що у сел. Дніпровському.

прикрашені оригінальними вставками гранчастої форми, що мають сім граней. Зовнішні сторони рамен мають зрізані кути. Хрест має висоту (що вільна від землі) — 115 см, ширину — 92,5 см. Нижнє рамено прикрашене декоративними елементами, більша частина яких знаходиться у ґрунті.

Хрест має велику кількість шарів пофарбування (блакитного кольору), незважаючи на це, пам'ятку добре видно. Натурні дослідження показали, що ми дійсно маємо справу з комплексом, оскільки обидва хрести мають спільну стилістику та техніку виконання. Вважаємо, що обидві пам'ятки заслуговують на надання їм статусу щойно виявлених пам'яток історії, а великий хрест до того ж — пам'ятки монументального мистецтва.

Із вцілілими пам'ятками наче все зрозуміло. А як щодо історії їх походження та самої сакральної споруди, для якої вони були виконані?

Опрацювання архівних джерел підтвердило існування церковної споруди (навіть не одної) у поселенні, що раніше знаходилося в даній місцевості. Йдеться про слободу Шошиновку (Сошиновку) Верхньодніпровського повіту Катеринославської області.

Ф. Макаревський перший із дослідників, хто згадує про поселення Шошиновка (Сошиновка) у своїй відомій праці «Матеріали для історико-статистичного описання Катеринославської єпархії». Не вказуючи джерел, історик наводить дані про урочища часів Нової Січі, які саме на цій території існували: «В славных, роскошных и богатых дачах запорожского казачества урочище Щуровка, Щуровок при Днепре, ... издавна было известно в Запорожье и в Киеве. Тут были отлично устроенные рыбные ловли запорожского казачества; на Семенов день, т.е. 1-го сентября сюда пригоняли запорожцы лишний свой скот для продажи, а Киевские купцы и Кременчугские торговцы на урочище Щуровку являлись за покупкою рыбы и скота» [3, с. 333]. Також автор зазначеної праці вказує, що після зруйнування Січі всю щурівську округу отримав у рангову дачу підполковник Дніпровського пікінерного полку Яков Шошин.

Відповідно до умов отримання рангової дачі на відведеній землі новий господар повинен був створити слободу та залюднити її, що ним і було зроблено. На початку 1782 р. Яків Шошин* подав прохання архієпископу Славенському і Херсонському преосвященному Нікіфору

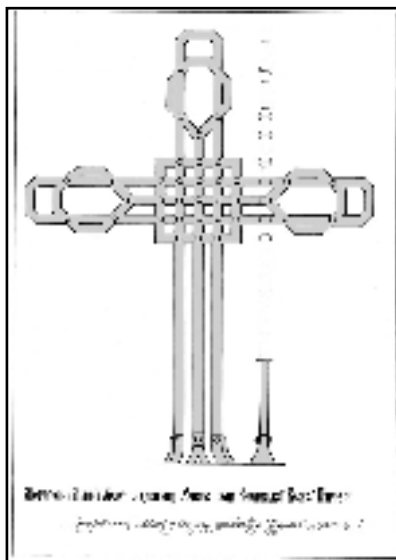
* Дану інформацію вперше авторові розповів колишній мешканець села Микола Михайлович Єна — людина, яка за життя цікавилася і збирала інформацію про своє рідне село Червоне (зараз знаходиться в межах селища Дніпровське) та навколишні поселення (Корбине, Ново-Покровка).



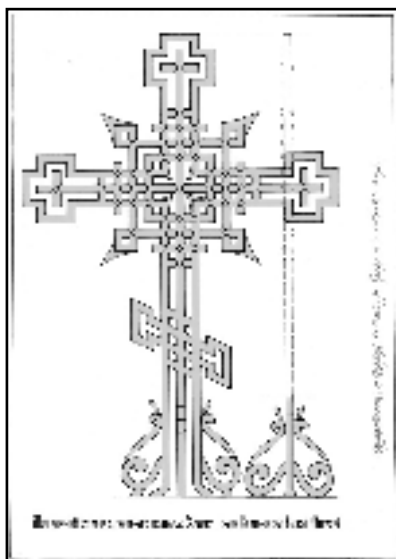
Мапа Верхньодніпровського району Дніпропетровської області.
Хрестиками позначено місця розташувань хрестів
на теренах сел. Дніпровське



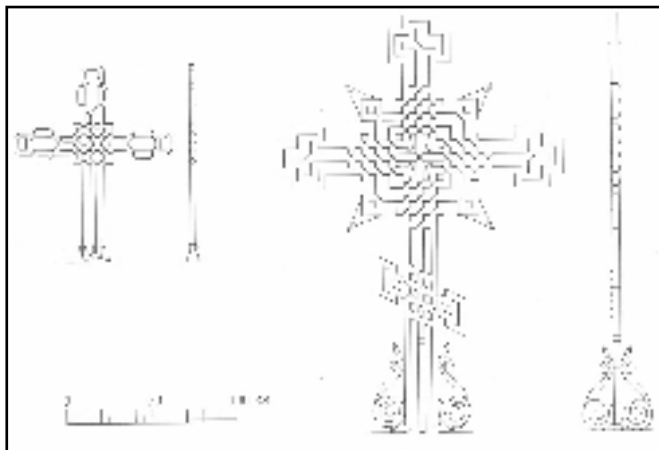
Ситуаційний план правого берега Дніпродзержинського водосховища.
На мису, де розташовується сел. Дніпровське, вказано місця
розташування хрестів та фундаменту церковної споруди.
Малюнок автора 1999 р.



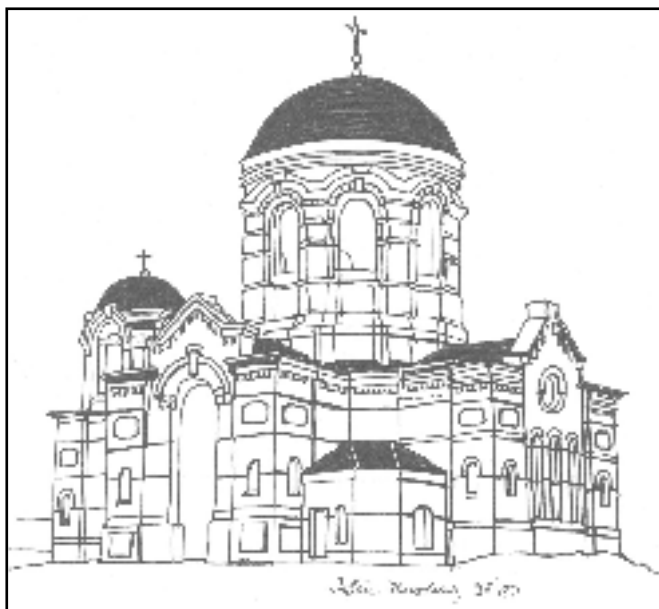
Металевий хрест з головного об'єму церкви с. Сошиновка в ім'я ікони Казанської Божої Матері. Кресленик автора 1998 р.



Металевий хрест із дзвіниці церкви с. Сошиновка в ім'я ікони Казанської Божої Матері. Кресленик автора 1998 р.



*Ставрографічний комплекс із Сошиновської церкви в масштабі.
Кресленик автора 2000 р.*



*Церква в ім'я ікони Казанської Божої Матері в с. Сошиновка.
Малюнок автора 1998 р.*

про будівництво в заснованій слободі церкви. Шошин вказував: «В новонаселяемой моей слободе, состоящей Новороссийской губернии над Днепром, в дачах бывшего Запорожья, называемой Шошиновке, имеется в заселении более тридцати дворов и во оных довольно количество семей, для которых сего года в той слободе дома построены быть имеют... желаю в помянутой слободе моей Шошиновке во имя Казанской Богоматери церковь собственным своим коштом вновь построить, к чему уже и потребные материалы совсем изготовлены...» [4, с. 334].

Через рік (7 квітня 1783 р.) Слов'янське духовне Правління доносило в Консисторію про те, що «слобода Шошиновка, в урочищі Щурівка, знаходиться в 10-ти верстах від Романківського приходу і в 23-х верстах від Пушкарівського; інших церков в окрузі не значилося; в слободі вже був священик (з закордонних, Данііл Ладиковський), для церкви було відведено місце, заготовлено двадцять дубових підвалин, дев'яносто сім не пиляних соснових колод та сімдесят сім пиляних, дошки та гонтове покриття, а також куплено з походної церкви Угорського гусарського полку різних церковних речей...».

25 травня 1783 р. була видана грамота на будівництво дерев'яного храму в слободі Шошиновка, 23 липня того ж року Слов'янський протопоп Федір Фомич освятив місце під церкву, а 18 квітня 1784 р. він вже освятив нововлаштовану Казанську церкву і розпочав у ній богослужіння і священнодійство [5, с. 335–337].

На жаль, про архітектурно-містобудівні особливості дерев'яної сакральної споруди, її місце розташування ніяких відомостей поки не знайдено. Лише єдине речення зустрічаємо про неї в праці іншого відомого дослідника історії Запорожжя Д. Яворницького «Запорожье в остатках старины и преданиях народа», де вказується, що дерев'яна споруда мала невеликі розміри та розташовувалася на горі над Дніпром [6].

У джерелах поч. ХХ ст. назва населеного пункту вказується вже як Шошиновка. В 1903 р. будується нова кам'яна церква на честь ікони Казанської Божої Матері, за кошти прихожан (головні ктитори Євгеній Остроумов і купець Рибка [7, с. 440]). Церкву збудували на високому пагорбі, осторонь від поселення, яке тягнулося вздовж Дніпра на кілька кілометрів. Після створення водосховища вся територія давнього поселення опинилася під водою, а територія церковної садиби потроху заростає лісом.

Не збереглося жодної споруди колишнього церковного комплексу, лише фундаменти з червоної цегли, порослі чагарниками, нагадують про колишню святиню. Але дослідження культової пам'ятки — це тема окремої роботи. Пізніше ми обов'язково введемо до наукового обігу цю пам'ятку. Сьогодні треба подбати про пам'ятки, що збереглися. Ставрографічний комплекс села Сошиновка — не єдиний, що зберігся на теренах Дніпропетровської області. Тому попереду велика робота по збиранню неповторних перлин стародавньої історії краю.

Література:

1. *Попельницька О.О.* Стан вивчення в Україні спеціальної історичної дисципліни ставрографії: постановка проблеми / О.О. Попельницька / Український історичний журнал. № 3 (486) травень–червень 2009. — К., 2009. — С. 199–217.
2. *Християнство.* — М., 1994. — С. 242.
3. *Макаревский (Феодосий).* Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. — Дніпропетровськ, 2000. — С. 333–337.
4. *Там же.* — С. 334.
5. *Там же.* — С. 335–337.
6. *Эварницкий Д.И. (Яворницкий Д.И.).* Запорожье в остатках старины и преданиях народа. — К.: Веселка, 1995.
7. *Справочная книга Екатеринославской епархии.* Изд-е Екатеринославской Духовной консистории. — Екатеринослав: Типография Братства Св. Владимира, 1908. — 440–441.

Работа посвящена изучению старинного ставрографического комплекса — крестам, изготовленным в нач. XX в., украшавшим церковные купола храма в селе Сошиновка, что на Верхнеднепровщине.

Work is devoted the study of age-old complex — crosses, to made in the beginning of XX centuries, decorating the church domes of temple in the village of Soshinovka of Verkhnedneprovsch.

